

УДК 159.9

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л. Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В. Бльомерс, д-р філософії, проф. (ФРН); Л. В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України (голов. ред.); В. О. Васютинський, д-р психол. наук, проф.; І. В. Ващенко, д-р психол. наук, проф.; О. І. Власова, д-р психол. наук, проф.; І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф. (заст. голов. ред.); Й. Дафіною, д-р філософії в галузі психол., проф. (Румунія); І. Земантайтіте, д-р філософії, проф. (Литовська Республіка); Л. М. Карамушка, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Е. В. Крайніков, канд. психол. наук, доц. (відп. секр.); С. Д. Максименко, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України; М. Ругевічус, д-р філософії в галузі психол., проф. (Литовська Республіка); Т. М. Титаренко, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; Ю. М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	02017, Київ-117, просп. Глушкова, 2а, факультет психології; ☎ (38044) 239 32 25
Затверджено	Вченою радою факультету психології 13.10.16 (протокол № 3)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20985-10785ПР від 12.08.14
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук у галузі психологія. Наказ МОН України № 1528 від 29.12.14

УДК 159.9

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

EXECUTIVE EDITOR	L. F. Burlachuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
EDITORIAL BOARD	W. Bloemers, PhD, Prof. (Germany); L. V. Huberskiy, Dr. Sc. in Philosophy, Prof., Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine (Chief Editor); V. O. Vasyutynskiy, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Vashchenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; O. I. Vlasova, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Danyliuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof. (Vice Head of Executive Editor); I. Dafinoiu, PhD in Psychology, Prof. (Romania); I. Zemaitaityte, PhD, Prof. (Lithuania); L. M. Karamushka, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; A. B. Kovalenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; E. V. Krainikov, PhD in Psychology, Assoc. Prof. (Executive Secretary); S. D. Maksymenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; M. Rugevicius, PhD in Psychology, Prof. (Lithuania); T. M. Tytarenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; I. M. Shvalb, Dr. Sc. in Psychology, Prof.
Address	02017, Kyiv-117, prosp. Hlushkov, 2a, the Faculty of Psychology; ☎ (38044) 239 32 25
Approved by the	Academic Council of the Faculty of Psychology 13.10.16 (Protocol № 3)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate # 20985-10785ПР issued on 12.08.14
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28
The Jurnal is included	in the list of scientific professional editions of Ukraine were the results of Ph.D. and Dr.Sc. dissertations for those who gets Ph.D. and Dr.Sc. degrees in the field of Psychology can be published. Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine # 1528 issued on 29.12.14

Балахтар В.	Соціально-педагогічні засади реалізації державної молодіжної політики в Україні	6
Бибик Д.	Особливості професійної мобільності в структурі діяльності соціального працівника	8
Деніжна С., Сінотова Г.	Актуальні проблеми організації соціальної роботи осіб, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності	11
Завадський С.	Психологічний аналіз агресивної поведінки засуджених.....	14
Іващенко А.	Використання мистецтва як допоміжного інструменту консультативного процесу соціального працівника та психолога	16
Капустюк О., Пастушенко В.	Вивчення самопрезентації та дослідження мотивації її прояву в перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку.....	20
Коленіченко Т.	Основні напрями соціально-педагогічної підтримки людей похилого віку в Україні	24
Костюченко Т.	Педагогічні умови забезпечення здоров'язбережувальної компетентності в структурі фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів	27
Кунцевська А.	Діяльнісний підхід у розробці технології авторських проєктивних карт "Герої і лиходії"	30
Ларін Д.	Теоретичний аналіз історичного розвитку психологічних уявлень в період Античності	34
Львовочкіна А.	Моделі інвалідності як способи організації суспільства відносно людей з обмеженими можливостями	36
Маковійчук Р.	Психологічна робота з різними категоріями засуджених	39
Максимов М.	Прогностична роль музичного сприймання у визначенні степеню адаптивності людини	43
Максимова Н.	Недоліки у законодавстві як перешкода у практиці соціальної роботи.....	46
Мельничук Т.	Соціальні чинники розбудови психологічних меж життєдіяльності сім'ї усиновлювачів	50
Мурадханян М.	Ключові аспекти технологізації соціально-психологічної роботи у діяльності соціального працівника з використанням соціального кіно.....	53
Остряк Т.	Формування толерантного ставлення до молоді з інвалідністю в умовах вищого навчального закладу.....	57
Павлик Н.	Теорії особистості як методологічне підґрунтя організації неформальної освіти у соціальній сфері.....	60
Савельчук І.	Теорія та практика соціальної роботи з позицій системного підходу	63
Санжаровець В., Панченко М.	Контроль над соціальними послугами громадянського суспільства	67
Свинаренко Р., Рудська А.	Соціально-психологічні особливості темпорального потенціалу лідерів соціальних проєктів.....	69
Синякова В.	Гендерні стереотипи та цінності сучасного українського суспільства	72
Сова М., Деніжна С.	Сучасні медіатехнології трансформації соціально-комунікативного простору	75
Тарнавський П.	Арт-терапія як метод соціально-психологічної реабілітації ув'язнених.....	78
Удовенко Ю.	Соціально-психологічна характеристика процесу адаптації дитини в установі соціального захисту	80
Фоменко А.	Тренінг як практика соціально-психологічної допомоги мобілізованим на військову службу	84
Шмаргун В.	Сенсорно-перцептивна регуляція процесу мислення	88

СОДЕРЖАНИЕ

Балахтар В.	Социально-педагогические основы реализации государственной молодежной политики в Украине	6
Бибик Д.	Особенности профессиональной мобильности в структуре деятельности социального работника.....	8
Денижна С., Синотова А.	Актуальные проблемы организации социальной работы лиц, которые были привлечены к уголовной ответственности	11
Завадский С.	Психологический анализ агрессивного поведения осужденных	14
Иващенко А.	Использование искусства как вспомогательного инструмента консультативного процесса социального работника и психолога.....	16
Капустюк Е., Пастушенко В.	Изучение самопрезентации и исследование мотивации её проявления в переходной период от младшего школьного к подростковому возрасту	20
Колениченко Т.	Основные направления социально-педагогической поддержки пожилых людей в Украине	24
Костюченко Т.	Педагогические условия обеспечения здоровьесберегающей компетентности в структуре профессиональной подготовки будущих социальных педагогов	27
Кунцевская А.	Деятельностный подход в разработке технологии авторских проективных карт "Герои и злодеи"	30
Ларин Д.	Теоретический анализ исторического развития психологических идей в период Античности	34
Левочкина А.	Модели инвалидности как способы организации общества по отношению к людям с ограниченными возможностями	36
Маковийчук Р.	Психологическая работа с разными категориями осужденных.....	39
Максимов Н.	Прогностическая роль музыкального восприятия в определении степени адаптивности человека.....	43
Максимова Н.	Недостатки законодательства как препятствия в практике социальной работы	46
Мельничук Т.	Социальные факторы развития психологических границ жизнедеятельности семьи усыновителей	50
Мурадханян М.	Ключевые аспекты технологизации социально-психологической работы в деятельности социального работника с использованием социального кино.....	53
Остряк Т.	Формирование толерантного отношения к студентам с инвалидностью в условиях высшего учебного заведения.....	57
Павлик Н.	Теории личности как методологическое основание организации неформального образования в социальной сфере	60
Савельчук И.	Теория и практика социальной работы с позиций системного подхода	63
Санжаровец В., Панченко М.	Контроль над социальными услугами гражданского общества.....	67
Свинаренко Р., Рудская А.	Социально-психологические особенности темпорального потенциала лидеров социальных проектов	69
Синякова В.	Гендерные стереотипы и ценности современного украинского общества.....	72
Сова М., Денижна С.	Современные медиатехнологии трансформации социально-коммуникативного пространства	75
Тарнавский П.	Арт-терапия как метод социально-психологической реабилитации заключенных.....	78
Удовенко Ю.	Социально-психологические характеристики процесса адаптации ребенка в учреждении социальной защиты	80
Фоменко А.	Тренинг как практика социально-психологической помощи мобилизованным на военную службу	84
Шмаргун В.	Сенсорно-перцептивная регуляция процесса мышления	88

CONTENTS

Balakhtar V.	
The social and pedagogical bases of the realization of the state youth policy in Ukraine.....	6
Bybich D.	
Features professional mobility in the structure of social worker.....	8
Denizhna S., Sinotova A.	
Current problems of organization of social work persons who have been prosecuted	11
Zavadsky S.	
Psychological analysis of aggressive behavior of prisoners	14
Ivashchenko A.	
The art as a tool of counselling process in the activity of social workers and psychologists.....	16
Kapustiuk O., Pastushenko V.	
The study and research of self-presentation's motivation in its manifestation in the transition period from primary school to adolescence	20
Kolenichenko T.	
The main directions of socio-educational support of elderly people in Ukraine.....	24
Kostyuchenko T.	
Pedagogical conditions of the health savings competence in the structure of the professional training for the future social pedagogues.....	27
Kuntsevskaya A.	
Activity approach in developing the technology of author's projective cards "Heroes and Villains"	30
Larin D.	
Theoretical analysis of development of psychological representation during Antiquity	34
Liovochkina A.	
Methods of organizing society for people with disabilities: models of disability.....	36
Makoviychuk R.	
Psychological work with inmates, depending on the offense	39
Maksimov M.	
Prognostic role in determining the perception of music the degree of adaptability of human.....	43
Maximova N.	
Legislation shortage as an obstacle for social work practice	46
Melnichuk T.	
Social factors of development the psychological boundaries of vital functions of the adoptive family	50
Muradhanyan M.	
Main aspects of technification of the social-psychological activities in social work using the social cinema.....	53
Ostryanko T.	
Formation of tolerant attitude towards students with disabilities in the university environment.....	57
Pavlik N.	
Theories of personality as a methodological basis for organizing nonformal education in the social sphere.....	60
Savelchuk I.	
Social work: theory and practice with the system approach.....	63
Sanzharovets V., Panchenko M.	
Control above social services of civil society	67
Svynarenko R., Rudska A.	
Social psychology of leader`s temporality in social projects	69
Sinyakova V.	
Gender stereotypes and values of modern Ukrainian society.....	72
Sowa M., Dyenizhna S.	
Modern media technology transformation of social and communicative space	75
Tarnavskiy P.	
Art-therapy as a method of social and psychological rehabilitation of prisoners.....	78
Udovenko J.	
Social-psychological characteristics adaptation of child institution social protection.....	80
Fomenko A.	
Training as a practice of social and psychological assistance to servicemen mobilized for military service	84
Shmarhun V.	
Sensory-perceptual regulation thinking process	88

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У статті розкрито сутність понять "молодіжна політика", "державна молодіжна політика". Проаналізовано вплив державної молодіжної політики на соціальне становлення і соціалізацію молоді, що виразно демонструє тенденції демократизації і гуманізації суспільних відносин, прагнення держави узгодити інтереси різних верств і груп населення, суспільних інституцій і територіальних спільнот. Розглянуто основні напрями державної молодіжної політики щодо соціального становлення і розвитку зростаючої молоді; мікро- та макророзміри. Розкрито роль соціального працівника як суб'єкта реалізації державної молодіжної політики.

Ключові слова: молодіжна політика, державна молодіжна політика, напрями державної молодіжної політики, соціальне становлення, соціалізація, соціальний працівник, суб'єкт реалізації державної політики.

Постановка наукової проблеми та її значення.

На сучасному етапі розвитку суспільства одним із найважливіших, пріоритетних напрямів діяльності держави на політичному, соціальному, економічному, законодавчому та організаційному рівнях є створення сприятливих передумов життєвого самовизначення та самореалізації молодих людей, вирішення нагальних проблем молоді щодо інтелектуального, морального, фізичного розвитку, реалізації її творчого потенціалу, підтримки інноваційної діяльності та громадської активності [3, с. 314–318].

Нині молодіжна політика є принципово відмінною порівняно з політикою попередніх часів і здійснюється за нових гідних умов життя громадян та розглядає молоддь як базовий стратегічний ресурс держави і суспільства, як суб'єкт соціальної й економічної політики. Аналізуючи сучасну теорію і практику, можна стверджувати про більш значущий пошук і вдосконалення державної молодіжної політики, що має бути не епізодичним, а постійним процесом, яку необхідно здійснювати за основними стратегічними напрямами впровадження в Україні. Поряд з цим у державі останнім часом загострюються міжнаціональні відносини, еміграційні процеси, країна зазнає економічних і соціальних реформ, які зумовлюють соціальну перебудову суспільства та визначають подальший розвиток соціальної роботи в цілому й діяльності соціального працівника як суб'єкта здійснення державної молодіжної політики зокрема.

У той же час державна молодіжна політика України не відзначається особливою активністю та послідовністю. Велика значущість молоді в суспільно-політичному житті не до кінця усвідомлюється представниками української політичної еліти, в зв'язку з чим спостерігається недостатність уваги до проблем та інтересів молоді, споживацьке чи звернене ставлення до молодіжного руху, фінансування заходів державної молодіжної політики за залишковим принципом. Тому існує нагальна потреба дослідження і поширення результатів наукових розвідок науковців у цьому напрямку.

Аналіз досліджень цієї проблеми свідчить про значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних науковців. Вагомий доробок у розробку моделей державної молодіжної політики, механізмів її реалізації, усвідомлення нового типу взаємостосунків держави і молоді зробили вчені: П. Кваккестейн, К. Лазос, П. Лаурітцен, Ф. Мюллер, М. Харрісон, К. Хартман-Фріч, А. Цокаліс та інші. Дослідженню концептуальних засад сучасної державної молодіжної політики в Україні привчено праці вітчизняних вчених (В. Барабаш, В. Бачигін, В. Борзов, М. Головатий, В. Головенько, Н. Комарова, А. Матвієнко, Я. Немирівський, В. Плохій, І. Хохленкова, О. Яременко та ін.). Науковці досліджували також проблеми молоді, становлення державної молодіжної політики (К. Богуславська, М. Лукашевич, А. Мішин, О. Старинець,

С. Сорока, Н. Юрій та ін.); молодіжного руху (В. Головенько, О. Корнієвський, В. Кулік, М. Пашков, В. Рябіка, В. Соколов, В. Якушик), зайнятості молоді, молодіжного підприємництва (І. Демченко, Н. Комарова, О. Яременко) та соціальної роботи у молодіжному середовищі (Р. Вайнола, З. Зайцева, І. Зверева, А. Капська, Н. Комарова, С. Толстоухова, І. Хохленков), духовності, політичної культури молодого покоління (В. Бебик, М. Головатий, В. Єленський, В. Перебенесюк, В. Ребало, Н. Черниш, В. Якушик) тощо.

Проблеми практичної реалізації соціальної політики, державної політики стосовно дітей та зростаючої молоді висвітлювали Н. Басова, Є. Бреєва, І. Варзар, Т. Гурко, І. Зверева, І. Мигович, В. Москаленко, А. Мудрик, Г. Попович, В. Фірсова, Ш. Шимон та ін. Аналіз літературних джерел свідчить, що дослідниками висвітлено окремі аспекти, які стосуються проблем визначення сутності молодіжної політики. Водночас варто погодитися з М. Головатим, оскільки в сучасних науках в Україні – політологічній, філософській, соціологічній – фактично не розроблена проблема "молодіжної політики" [7, с. 54–62].

Політичним аспектам соціального становлення молоді в умовах відродження української нації, соціалізації як адаптивного механізму, залучення підростаючого покоління до активної життєдіяльності присвячено праці М. Баяновської, Д. Мельникова, В. Подоляк, Л. Пилюгіна, О. Рудакевич та інших науковців.

Мета і завдання статті передбачають науковий аналіз соціально-педагогічних засад реалізації державної молодіжної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ґрунтовне вивчення наукової літератури засвідчило суспільну значимість проблеми, що розглядається, дає можливість узагальнити досвід, поглибити теоретичні уявлення, дати практичні рекомендації щодо вдосконалення соціально-педагогічних засад реалізації державної молодіжної політики в Україні.

Молодіжна політика в Україні здійснюється в усіх сферах життєдіяльності молоді як в її інтересах, так і в інтересах суб'єктів молодіжної політики – суспільних інституцій, що взаємодіють безпосередньо й опосередковано з молоддю, а також самої молоді [10, с. 20]. Її структура містить багато елементів, одним з яких є державна молодіжна політика як "діяльність держави, спрямована на молоддь, підростаюче покоління, це вся діяльність держави стосовно молоді" [8, с. 67]. На думку М. Головатого, "державна молодіжна політика є одним із специфічних і пріоритетних напрямків діяльності держави, її органів з метою створення певних умов і соціальних гарантій для соціального становлення та розвитку молодих громадян, їх щонайповнішої самореалізації як в особистих, так і суспільних інтересах" [2].

Терміни "молодіжна політика", "державна молодіжна політика" вперше почали застосовувати партійні інститути; вважалось, що "державна молодіжна політика завжди була невід'ємною частиною партійної політики стосовно молоді" [1]. Варто звернути увагу, що і до 1991 р. вживалися терміни "молодіжна політика", "державна молодіжна політика", проте на той час були відсутні визначення цих понять на законодавчому рівні.

Перший концептуально-правовий документ нової державної молодіжної політики в новітній Україні прийнято 15 грудня 1992 р. шостою сесією Верховної Ради України дванадцятого скликання. Це була Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні [11, с. 9]. Принципово важливо, що в цьому документі молодіжна політика визначалась як "пріоритетний та специфічний" напрям у державній політиці взагалі.

У декларації подано тлумачення поняття державної молодіжної політики як "системної діяльності держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України", визначено суб'єкти такої політики [5, с. 108–111].

Надзвичайно важливим є соціальне становлення і соціалізація зростаючої молоді, адже молодь – рушійна сила прогресу, запорука розвитку суспільства, передачі соціального досвіду, духовних і матеріальних цінностей від покоління до покоління

Основні напрями державної молодіжної політики щодо соціального становлення й розвитку зростаючої молоді регламентує Закон України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні". Зокрема, це: праця, підтримка підприємницької ініціативи та діяльності, сприяння підвищенню рівня життя, житлові умови, освіта, культурний розвиток, охорона здоров'я, фізичний розвиток, гарантії правового захисту молоді та діяльності молодіжних громадських організацій. Усі напрями не існують ізольовано, а взаємопов'язані і взаємозумовлені [13].

Так, у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. зазначено, що одним з пріоритетних напрямів державної освітньої політики має стати побудова ефективної системи національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді [9, с. 3–6].

На формування молоді у процесі соціалізації впливають як макрофактори (світове співтовариство; держава та її органи; органи місцевого самоврядування; суспільство та його елементи; ЗМІ), мезофактори (етнокультурні умови, тип помешкання, місце та умови проживання, традиційні умови розвитку людини), так і мікрофактори (сім'я; заклади освіти; позашкільля; спільнота однолітків, різні громадські та релігійні об'єднання тощо) [12, с. 13–25].

Сукупність усіх факторів у цілому і кожний зокрема по-різному впливають на підростаюче покоління, а динаміка їх розвитку й впливу залежить як від індивідуальних якостей, так і від рівня розвитку суспільства, науки й техніки. Учитися бути особистістю – одна з найважливіших наук, адже вона пов'язана з удосконаленням характеру, здатністю діяти автономно, виявляючи самостійність суджень і високу відповідальність за свої дії та вчинки [6, с. 57–62], процесом самовиховання та самовдосконалення.

Аналіз впливу державної молодіжної політики на соціальне становлення і соціалізацію молоді виразно де-

монструє тенденції демократизації і гуманізації суспільних відносин, прагнення держави узгодити інтереси різних верств і груп населення, суспільних інституцій і територіальних спільнот, що сприятиме формуванню та провадженню державної молодіжної політики як засобу всебічного розвитку молодих поколінь, реалізації їхніх можливостей і здібностей, прискореного розвитку сучасного українського суспільства, включення молодих людей у всі сфери життєдіяльності суспільства – економічну, політичну, духовну, культурну. Основними напрямами державної політики в означеній сфері є: освіта, зайнятість, рівень життя, здоров'я, житлові умови, культурний розвиток молоді, її правовий, соціальний захист та участь молоді в політичному житті [4, с. 3–5].

Соціальний працівник, реалізуючи державну молодіжну політику, надає різноманітні соціальні послуги: педагогічні, психологічні, діагностичні, прогностичні, консультативні, психотерапевтичні, психокорекційні, соціально-медичні, юридичні, профілактичні, організаційні, інформаційні, аналітичні тощо. Державна молодіжна політика передбачає залучення соціального працівника до таких видів професійної діяльності, як створення відповідної системи освіти, професійної орієнтації і підготовки молоді до праці; запобігання безробіттю, забезпечення зайнятості молоді; встановлення для випускників шкіл, профтехучилищ, технікумів, ВНЗ, а також військовослужбовців, звільнених у запас, певних гарантій та можливостей для працевлаштування; стимулювання підприємств і організацій, що спрямовують матеріальні та грошові ресурси на спеціальні молодіжні програми і проекти, на забезпечення зайнятості молоді, випуск товарів і надання послуг для молоді; створення та організацію діяльності госпрозрахункових та інших молодіжних підприємств і формувань, які дбають про надання допомоги молодим людям; розвиток нових форм трудової участі молоді у виробництві; стимулювання молоді, її організацій на самостійне вирішення власних соціальних проблем (розвиток молодіжних житлових кооперативів, центрів науки, творчості, дозвілля і відпочинку тощо); вирішення житлових проблем молоді (створення системи пільгового кредитування для молодих сімей); вивчення та формування розумних потреб молоді, розширення асортименту послуг і збільшення випуску товарів для молоді; державне стимулювання і фінансування молодіжного обміну з представниками інших держав з метою підвищення професійної кваліфікації молоді, набуття нових спеціальностей, розширення світогляду [3, с. 314–318].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, на основі здійсненого аналізу можна зробити висновок, що соціальна робота як професійна діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп і окремих індивідів з надання допомоги та підтримки людям, які опинились в скрутній ситуації.

Подальшого розгляду потребує механізм функціонування соціальної роботи, її нормативно-правове забезпечення, цілі та пріоритети регіональної соціальної політики, процеси вирішення соціальних проблем в органах державної влади на всіх рівнях.

Список використаних джерел

1. Алещенок С. Мировой опыт разработки и осуществления государственной молодежной политики / С. Алещенок, В. Луков // Материалы по проблемам организации государственной молодежной политики на республиканском и региональном уровнях. – К. : НИЦ ПМ, 1991. – 165 с.
2. Балахтар В.В. Государственная молодежная политика – регулятор социального становления и социализации подрастающего поколения / В.В. Балахтар // Электронный научно-образовательный журнал "Studia Humanitatis" (Гуманитарные дисциплины). – 2015. – №3. – ISSN 2308-8079. – www.st-hum.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://st-hum.ru/content/0315>

3. Балахтар В. Соціальний працівник як суб'єкт здійснення державної молодіжної політики [Текст] : зб. наук. праць: Актуальні проблеми підготовки сучасного вчителя / Валентина Балахтар // Уманський педагогічний університет імені Павла Тичини. – Умань, 2013. – С. 314–318.

4. Балахтар В. Соціалізація підростаючого покоління як об'єкт впливу державної молодіжної політики / В. Балахтар // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: збірник наукових праць – Серія "Педагогіка та психологія". – Чернівці : Рута, 2014. – Вип. 700. – С. 3–5.

5. Балахтар В. Сутність державної молодіжної політики в Україні: зб. наук. праць: Гуманітарні науки / Валентина Балахтар. – Вип. 7. – Чернівці : БДФЕУ, 2013. – С. 108–111.

6. Балахтар В. Проблеми адаптації студентів першокурсників до навчання у ВНЗ [Текст] : зб. наук. праць; Криворізький державний педагогічний університет / Валентина Балахтар // Проблеми компетентнісного підходу у підготовці майбутніх вчителів: тенденції та перспективи. – Кривий Ріг, 2012. – С. 57–62.

7. Головатий М.Ф. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану / М.Ф. Головатий // Укр. соціум. – 2002. – № 1. – С. 54–62.

8. Криворученко В.К. К вопросу о законодательстве субъектов Федерации в сфере молодежной политики / В.К. Криворученко. – К. : НИЦ ПМ, 1990. – 125 с.

9. Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті // Шкільний світ. – К., 2001. – С. 3–6.

10. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) / М.П. Перепелиця. – К. : Укр. інститут соціальних досліджень; Укр. центр політ. менеджменту, 2001. – 242 с.

11. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація від 15 грудня 1992 р. № 2859 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – 27 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу від 03.03.2006, підстава 3421-15: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2859-12>

12. Сторожук Р.П. Державна молодіжна політика в контексті європейського вибору України: механізми реалізації: Дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / Р.П. Сторожук. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2007. – 237 с.

13. Balakhtar Valentina. Socialization of the younger generation like an object of the influence of the state youth policy / Valentina Balakhtar // Электронный научно-образовательный журнал "Studia Humanitatis" (Гуманитарные дисциплины), 2014. – № 3. – SSN 2308-8079. – www.st-hum.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://st-hum.ru/content/soderzhanie-no-3-za-2014-god>

Надійшла до редколегії 29.06.16

Валентина Балахтар, канд. пед. наук, ст. преподаватель

Буковинский государственный финансово-экономический университет, Черновцы

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ

В статье освещены сущность понятий "молодежная политика", "государственная молодежная политика". Произведен анализ влияния государственной молодежной политики на социальное становление и социализацию молодежи, отчетливо демонстрирующей тенденции демократизации, гуманизации общественных отношений, стремление государства согласовать интересы различных слоев и групп населения, общественных институтов и территориальных сообществ. Рассмотрены основные направления государственной молодежной политики по социальному становлению и развитию молодежи; микро- и макрофакторы. Освещена роль социального работника как субъекта реализации государственной молодежной политики.

Ключевые слова: молодежная политика, государственная молодежная политика, направления государственной молодежной политики, социальное становление, социализация, социальный работник, субъект реализации государственной политики.

Valentine Balakhtar, PhD, sen. Teacher

Bukovyna State Finance and Economics University, Chernivtsi

THE SOCIAL AND PEDAGOGICAL BASES OF THE REALIZATION OF THE STATE YOUTH POLICY IN UKRAINE

The article deals with the terms "youth policy" and the "state youth policy". Have been analyzed the impact of state youth policy on the social formation and youth socialization, which significantly express the tendencies of democratization and humanization of social relations, the state desire to coordinate with the interests of various strata and groups of population, public institutions and local communities. The main directions of the state youth policy due to the social formation and development of the growing youth; micro- and macro factors have been examined. The role of the social worker as the subject of realization of the state youth policy has been discovered.

Keywords: youth policy, state youth policy, directions of the state youth policy, social development, socialization, social worker, the subject of realization of the state youth policy.

УДК 37.011.3-051

Дарина Бибики, ст. викладач
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ

ОСОБЛИВОСТИ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В СТРУКТУРІ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

У статті подано уявлення про професійну мобільність соціальних працівників, проаналізовано основні підходи до визначення сутності поняття "мобільність", здатність реалізувати свою потребу вміло, переходити від одного рівня професійної діяльності до іншого, розширюючи і поглиблюючи рівень цієї діяльності, проявляючи свою професійну компетентність.

Ключові слова: професійна мобільність, соціальний працівник, компетентність, компоненти, підходи, компетенції.

Професійна діяльність соціального працівника є практико-орієнтованою та характеризується спрямованістю на активізацію внутрішніх ресурсів особистості клієнта з метою вирішення його проблем. Важливим є не лише професійна компетентність соціального працівника, а й його особистісні якості. Специфікою соціальної роботи є й те, що соціальний працівник перебуває між двома складовими у тріаді "соціальна політика держави (суспільні відносини) – соціальний працівник – клієнт" та має забезпечувати сприятливі соціальні умови для вирішення проблем клієнтів.

Метою статті є формування уявлення про професійну мобільність соціальних працівників, як здатність спеціалістів реалізувати свою потребу вміло, переходити від одного рівня професійної діяльності до іншого,

розширюючи і поглиблюючи рівень цієї діяльності, проявляючи свою професійну компетентність.

Важливим чинником досягнення якісних змін у вітчизняній системі навчання й виховання у контексті загальноєвропейської освіти є формування професійної мобільності соціальних працівників, який в майбутньому зможе бути успішним у сучасному житті:

- адаптуватись у мінливих життєвих ситуаціях;
- критично мислити (аналізувати, оцінювати інформацію, послідовно викладати її, робити висновки);
- бачити й формулювати проблеми (в особистому, професійному, суспільному житті), знаходити шляхи їхнього раціонального розв'язання;
- застосовувати набуті знання в нестандартних ситуаціях;

- генерувати нові ідеї, творчо мислити;
- бути комунікабельним, уміти працювати в колективі;
- постійно самовдосконалюватися [3].

Однією з найважливіших умов успішної реалізації людини в сучасних умовах є професійна мобільність. Отже, *професійна мобільність* – здатність особистості реалізувати свою потребу, уміло переходити від одного рівня професійної діяльності до іншого, розширюючи й поглиблюючи рівень цієї діяльності, виявляючи свою професійну компетентність.

Поняття й теоретична схема аналізу професійної мобільності розроблені в класичних працях західних і радянських соціологів П. Сорокіна, С. Лисенка, Р. Бендіка, Т. Заславської, Г. Чередниченка, В. Шубкіна.

У дослідженнях Л.А. Амірової, Л.С. Горюнової, М.І. Дьяченко, М. Ігошева, А.С. Коржуева, В.А. Попкова та ін. відзначається, що основою професійної мобільності є високий рівень узагальнених професійних знань і умінь, володіння критично-оцінними, соціальними, економічними, правовими компетенціями, готовність до системного пізнання світу, до самонавчання, комунікативної здібності. Аналізуючи діяльність професійно мобільного соціального працівника, можна відзначити, що компетенції слід розширити, структурувати, а також виділити етапи формування відповідних компетенцій на рівні бакалавра та магістра.

Отже, ми можемо дати ґрунтове пояснення визначення поняття "професійна мобільність" у різних науках (див. табл. 1).

Таблиця 1

Підхід	Визначення
Соціологічний	Зміна позиції індивіда в професійно-кваліфікаційній структурі суспільства; положення, яке здатні зайняти індивіди в суспільстві; зміна індивідом чи групою індивідів однієї професії на іншу. Ці зміни позицій можуть бути зумовлені відсутністю робочих місць, низькою заробітною платою, тобто зовнішніми обставинами.
Психологічний	Результат самовдосконалення особистості, що базується на стабільних цінностях та потребі у самоорганізації, самовизначенні і саморозвиткові, здатності швидко реагувати на зміни в соціумі завдяки грамотності, освіченості та професійній компетентності (Л. Рибнікова).
	Психологічна готовність робітника, фахівця до розв'язку широкого кола виробничих завдань, здатність оперативного, швидко перебудовуватись в залежності від ситуації, гнучкість поведінки, що проявляється в його здатності вчасно змінювати стратегію або засіб дій у відповідності з умовами праці, що змінюються (Л. Шевченко).
	Здатність і готовність особистості досить швидко й успішно опанувати нову технологію, виконувати нові виробничі завдання, здобувати відсутні знання й уміння, що забезпечують ефективність нової професійної діяльності (Ю. Дворецька)
Педагогічний	Інтегративна якість особистості, що дозволяє їй бути соціально активною, конкурентоздатною, професійно компетентною, здатною до саморозвитку і модернізації власної діяльності та зміни видів діяльності (О. Демет'єва).
	Якість особистості, яка є необхідною для її успішності в сучасному суспільстві, проявляється в діяльності і забезпечує самовизначення, самореалізацію в житті та професії через сформованість ключових компетенцій та ключових кваліфікацій і прагненні особистості змінити не тільки себе, а й своє професійне поле та життєве середовище (Л. Сушенцева)

Спираючись на науковий метод синтезу вищезначених психолого-педагогічних підходів ми розглядаємо професійну мобільність соціального працівника як здатність швидко адаптуватися у різних сферах соціально-педагогічної діяльності, що базується на прагненні до самореалізації, самовдосконалення та сформованих ключових компетенціях.

Ми погоджуємося і з твердженням Л. Сушенцевої про те, що основою професійної мобільності особистості є динамізм її мотиваційних, інтелектуальних і вольових процесів, завдяки чому створюється індивідуальне поле готовності до професійної мобільності. Базуючись на вищезначеному та працях науковців ми виокремимо такі компоненти професійної мобільності соціального працівника (табл. 2).

Таблиця 2

Компоненти професійної мобільності соціального працівника

Компоненти	Показники
Особистісний	гнучкість розуму
	комунікабельність
	емоційна стабільність
	неупередженість
	позитивне мислення
	вольовий потенціал
	пластичність
	наполегливість
	висока працездатність
Інструментальний	креативність
	соціальна активність
	професійна ініціативність
	готовність до ризику
Діяльнісний	прагнення до саморозвитку
	визначати цілі діяльності та стратегії їх реалізації
	контактувати з представниками різних вікових та соціальних груп
	приймати рішення в нестандартних ситуаціях
	самостійно вирішувати професійні проблеми
адекватно оцінювати свої професійні здобутки	

Загальним є визначення "професійної мобільності" як інтегральної характеристики особи, що включає від-

вертість, адаптивність, активність, креативність, комунікативність [2]. Аналіз досліджень показує, що активне

вивчення такого феномену, як професійна мобільність, в педагогіці лише тільки починається. Феномен сучасної мобільності досліджений Д. Берто, О. Симончук.

Для виявлення суті виділеного поняття необхідно розглянути взаємозв'язки компетентності і професійної мобільності, вивчити мотиваційні аспекти. При обговоренні питання про взаємозв'язки понять "Професійна компетентність" і "професійна мобільність" виділяються різні аспекти.

На наш погляд, професійна мобільність передбачає компетентність. При цьому далеко не кожен компетентний виконавець є професійно мобільним. Наприклад, одні з випускників вузу працюють над однотипними професійними завданнями довгий час, глибоко розуміючи проблематику, будучи вельми компетентними в деякій області.

Інші – розширюють або міняють сферу своєї професійної діяльності, займаються різноплановими проблемами. У кожному з цих випадків компетентність працівника може бути високою, проте різною є професійна мобільність. Поза сумнівом, професійна мобільність формується на основі компетенцій, що закладаються в освітній стандарт.

Професійна мобільність зв'язується з умінями суб'єкта вчитися самостійно, на базі здобутої освіти освоювати нові області професійної діяльності соціальної сфери. При цьому особливу роль грає мотивація суб'єкта, його установки на самоосвіту і на подолання труднощів. Далеко не кожен компетентний соціальний працівник мотивований на активне освоєння нових досягнень в професійній сфері, на освоєння суміжних спеціальностей. Мотиваційний аспект багато в чому визначає становлення компетентного професійно мобільного виконавця.

Становлення в науково-педагогічній і соціологічній літературі таких понять, як "соціальна мобільність", "соціокультурна мобільність", "академічна і освітня мобільність", відзначимо, що результатом сучасної професійної освіти виступає здібність випускників до професійної мобільності нового типу - мобільності як основи віри людей в себе і своє майбутнє, в свої сили та можливості.

Актуальність формування професійної мобільності соціальних працівників обумовлено також тим, що в сучасному світі освіта та знання стають транскордонним та транснаціональним явищем. Навчання, стажування та дослідницька робота за кордоном збагачує індивідуальний досвід молодшої людини, надає їй можливість дізнатися більше про інші моделі створення та поширення знань, дозволяє їй розширити мережу своїх контактів та спілкування, дає їй змогу вивчити інші іноземні мови. З одного боку, все це робить студента як майбутнього фахівця, конкурентоздатнішим на ринку праці. З другого боку, мобільність дозволяє самій освіті бути більш живою та відкритою до нових тенденцій, не ставати жертвою догматизму та зміцнювати міжкультурну і міждисциплінарну комунікацію.

Одним з напрямів розвитку сучасної науки виступає вивчення можливостей компетентного підходу до визначення вимог до працівника професійної освітньої установи.

Компетентнісний підхід в освіті охоплює поряд із знаннями і навиками такі категорії, як *здібності, готовність до пізнання, соціальні навички*.

Компетентнісний підхід дозволяє розкрити бажаний результат освіти через сукупність різного вигляду компетенцій. Ми можемо показати картину становлення професійної мобільності фахівця через розвиток певних компетенцій, а саме:

- соціально-комунікативні компетенції (що забезпечують готовність майбутнього соціального працівника

до соціалізації в сучасному демократичному суспільстві, до роботи з новими формами, методами та технологіями, до здійснення своєї професійної діяльності з різними групами клієнтів, адаптації до нових ситуацій);

- освітні компетенції (забезпечують готовність майбутнього соціального працівника до наукового, системного пізнання світу, до опанування навиків самостійного освоєння знань і підвищення своєї кваліфікації чи професії, до підтримки свого професійно-творчого і соціального потенціалу, до самовдосконалення, до самоосвіти);

- загальнонаукові компетенції (забезпечують високий рівень базових загальних знань і загальних знань за профілем спеціальності, здатність адаптуватися до змін вмісту соціальної і професійної діяльності);

- ціннісно-сміслові і загальнокультурні компетенції (забезпечують успішність ціннісно-сміслову орієнтації фахівця в світі, готовність і прагнення пізнати і удосконалити самого себе, готовність майбутнього соціального працівника до суспільно схвалюваної продуктивної діяльності і сприяють усвідомленню необхідності безперервної самоосвіти, постійній мотивації до вчення впродовж всього життя, визначенню цінностей, необхідних для того, щоб жити в умовах складного демократичного суспільства опануванню високого рівня деонтологічної культури соціального працівника).

Ми поділяємо думку Л. Горюнової, що професійну мобільність "варто визначати на рівні особистісних якостей, в рамках даного дослідження професійна мобільність розглядається як інтеграційна характеристика особи, яка включає професійну компетентність, відвертість, активність, креативність, спрямованість на освоєння нового в професійній сфері, а також готовність і здібність до соціальної мобільності. Професійно мобільний соціальний працівник повинен володіти даними якостями.

Формування професійної мобільності починається з виділення її орієнтовної основи, тобто системи компетенцій. Для професійно мобільного працівника характерний такий спосіб організації пізнавальної діяльності, який дозволяє йому на єдиній орієнтовній основі вирішувати різноманітні професійні завдання, самостійно опанувати нові досягнення в рамках придбаної спеціальності, освоювати нову професію.

Це забезпечується засвоєнням загальних методів пізнання в єдності з системою фундаментальних і спеціальних знань, з умінням застосовувати їх при вирішенні професійних проблем, так і з формуванням виділених вище особових якостей суб'єкта. В процесі формування професійної мобільності мають бути задіяні всі цикли учбових дисциплін.

Причому ефективність формування виділеної інтеграційної якості особи досягається, на наш погляд, на основі формування в кожній дисципліні всіх складових (із заданою повнотою і узагальненістю). Тоді на наступному етапі (від семестру до семестру, від курсу до курсу) здійснюватиметься зміна повноти, узагальненості, рівня усвідомленості, міцності орієнтовної основи професійної мобільності, що закладається.

Отже можна говорити, що на рівні бакалавра закладаються основи професійної мобільності студента спеціальності "Соціальна робота". При формальному підході до реалізації основної освітньої програми забезпечити підготовку професійно мобільного бакалавра відповідно до вимог суспільства важко. Безумовно, забезпечується підготовка компетентного виконавця, який при цьому не обов'язково є професійно мобільним.

На наш погляд, основними положеннями, що визначають підготовку професійно мобільних спеціалістів можуть стати наступні. Цілеспрямоване формування професійної мобільності передбачає попереднє виді-

лення компетенцій, засвоєння яких забезпечує досягнення результату.

На першому етапі формування професійної мобільності застосовуються пояснювально-ознайомлювальні методи навчання. Діяльність спеціаліста характеризується тим, що в результаті студент визнає, пізнає, розрізняє і розпізнає об'єкти вивчення у ряді інших подібних об'єктів. Засвоєння на цьому етапі обмежене найбільш загальними уявленнями про значимі елементи дисциплін, що вивчаються.

Діяльність студента частіше носить репродуктивний характер, що забезпечує, з одного боку, накопичення вихідної бази, з іншої – актуалізацію раніше вивченого матеріалу на заняттях, що мають тісний міждисциплінарний зв'язок.

На другому етапі формування професійної мобільності застосовуються репродуктивні методи вчення і проблемний виклад матеріалу. Використання репродуктивних методів приводить до дій з відтворення інформації. Засвоєння передбачає опанування основних понять дисциплін настільки, що студент може аналізувати різні дії і їх можливі результати.

На третьому етапі формування професійної мобільності застосовуються частково-пошукові і дослідницькі методи вчення. Цей етап характеризує таке опанування інформації, що студент набуває здатності трансформувати вихідні відомості. Основне завдання викладача – керувати даним процесом, створювати умови

для творчої роботи студентів з врахуванням їх індивідуальних здібностей і інтересів.

Можна зробити висновок, що професійна мобільність соціального працівника – це інтегрована характеристика професіонала, котра передбачає поєднання особистісних якостей (адаптивність, самостійність, рівень особистісної мобільності, стратегія поведінки, критичне мислення, здатність швидко модифікувати свою діяльність, творчий підхід до діяльності, сформований мотиваційно-вольовий компонент, системне мислення тощо) та професійних якостей (професійна компетентність, високий рівень професійної підготовки, зміна професії, переміщення фахівця між різними професійними групами), котрі забезпечують соціальному працівникові конкурентоспроможність на ринку праці відповідно до мінливих умов середовища.

Список використаних джерел

1. Клименко Ю.А. Професійна мобільність майбутніх учителів у країнах Європою: автореф. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Ю.А. Клименко; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. – Умань, 2011. – 20 с.
2. Іванченко Є.А. Професійна мобільність майбутніх фахівців: Навчально-методичний посібник / Є.А. Іванченко. – Одеса: СМІЛ, 2004. – 120 с.
3. Пріма Р.М. Формування професійної мобільності майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика. Монографія / Р.М. Пріма. – Дніпропетровськ: ІМА-ПРЕС. – 2009. – 367 с.
4. Дерев'яна Л. Креативність як складова професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів / Л. Дерев'яна // Вісник Львівського університету: Серія "Педагогіка", 2009. – Вип. 25. – Част. 4. – С. 168–174, С. 170.
5. Тюптя Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика: Навч. посіб. – 2-е вид., перероб. і доп. / Л.Т. Тюптя, І.Б. Іванова. – К.: Знання, 2008. – 574 с.

Надійшла до редколегії 15.06.16

Дарья Бибиц, ст. преподаватель
Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ В СТРУКТУРЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО РАБОТНИКА

В статье подано представление о профессиональной мобильности социальных работников, проанализированы основные подходы к определению сущности понятия "мобильность", способность реализовать свою потребность умело, переходит от одного уровня профессиональной деятельности к другому, расширяя и углубляя уровень этой деятельности, проявляя свою профессиональную компетентность.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, социальный работник, компетентность, компоненты, подходы, компетенции.

Daria Bybich, sen. Teacher
Mykhailo Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv

FEATURES PROFESSIONAL MOBILITY IN THE STRUCTURE OF SOCIAL WORKER

In the article the picture of professional mobility of social workers is given, the basic going is analysed near determination of essence of concept "mobility", to realize ability able the necessity, to pass from one level of professional activity to other, extending and deepening the level of this activity, showing the professional competence.

Keywords: professional mobility, social worker, competence, components, approaches, jurisdictions.

УДК 159: 343.843

Світлана Деніжна, канд. пед. наук, доц.
Ганна Сінотова, студ.

Інститут кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, Київ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ОСІБ, ЯКИХ БУЛО ПРИТЯГНЕНО ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У даній статті розглянута проблематика соціальної роботи з особами, котрі відбували кримінальне покарання в місцях позбавлення волі та були притягнуті до кримінальної відповідальності. Проаналізовано характерні проблеми соціальної роботи осіб, яких було притягнено до кримінальної відповідальності. Надано правове та методичне забезпечення соціального супроводу осіб, яких було притягнено до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: соціальна робота, кримінальне покарання, засуджені, місця позбавлення волі.

Постановка проблеми. Однією із проблем у пенітенціарній системі є адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, до життя в суспільстві. Частина наших громадян, котрі сьогодні відбувають покарання за вчинені кримінальні правопорушення, знаходяться у несприятливих для їх позитивної реабілітації умовах: відірваність від звичного середовища, ізолюваність від

суспільства, примусовий спосіб життя, обмеження в реалізації потреб особистості, тривале співжиття зі злочинцями, як правило, деградованими розумово й морально, призводять до негативних змін у їх психіці, зменшують їх соціальну цінність.

Але головним чинником, який впливає на соціальну адаптацію звільнених осіб, залишається саме суспільство,

© Деніжна Світлана, Сінотова Ганна, 2016

оскільки соціальна адаптація стає майже неможливою, коли оточуючі негативно відносяться до цієї групи людей.

З метою реалізації соціальної політики держави в сфері боротьби зі злочинністю та суттєвих змін в особистості засудженого потрібно реформування системи установ виконання покарань та зміни підходу до проведення ресоціалізації звільнених осіб та вироблення державної стратегії соціальної роботи з цією категорією осіб.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема соціальної адаптації, зокрема, готовності засуджених до соціалізації які звільнилися з пенітенціарних установ, відновлення ними зв'язків з оточуючими, повернення їх до повноцінного життя займалися та вивчали багато аспектів цього питання такі науковці як: Ю.М. Антоняна, Н.А. Беляєва, Т.П. Бадира., О.В. Беца, І.Г. Богатирьов, В.Н. Кудрявцева, А.С. Міхліна, І.В. Шмарова, В.М. Трубнікова, А.М. Яковлева, Б.З. Вольфова, М.І. Рижова, В.М. Синьовим, Г.О. Радовим, В.І. Кривушою, Ю.Д. Блувштейном, В.В. Голіною, І.М. Данышиным, В.О. Єлеонським, А.Е. Жалінським, А.П. Потьомкіним, Ф.Р. Сундуриковим, Ю.М. Ткачевським, С.С. Пальчевським, В.М. Галузинським, О.В. Киричуком, М.Б. Євтухом, К. Корсаком, А.Х. Степанюк, О.М. Джужа, С.В. Царюк та ін.

Висновки з досліджуваних проблем відіграють важливу роль у розробці стратегії соціальної роботи осіб, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Мета статті полягає у висвітленні основних проблем організації соціальної роботи осіб, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація соціальної роботи осіб, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності, є одним з найбільш важливих напрямків реалізації соціальної політики держави в сфері боротьби зі злочинністю, забезпечення громадського порядку, виконання міжнародних норм щодо дотримання прав людини, гарантії її безпеки, прав і свобод.

Однією з найгостріших проблем сучасності для України є проблема ресоціалізації осіб, які відбували покарання в місцях позбавлення волі та вироблення державної стратегії соціальної роботи осіб, які відбувають покарання з використанням альтернативних санкцій.

Зважаючи на те, що Україна посідає одне з перших місць у Європі за кількістю засуджених відносно кількості населення країни, це є великою проблемою для держави, для суспільства і для особи самого засудженого [1].

Відомо що, перебування в місцях позбавлення волі веде до деструктивних змін в особистості людини, у неї порушуються соціальні зв'язки, є великі проблеми із збереженням професійних знань і навичок, або взагалі їхня відсутність. За кілька років перебування в умовах ізоляції від суспільства засуджені втрачають навички соціальної орієнтації. Їхнє повернення у суспільство та поновлення соціальних ролей є великим психологічним бар'єром, який помножується на соціальні проблеми.

Після виходу на свободу колишні засуджені фактично не мають можливостей отримати соціально-затребувані спеціальності і влаштуватися на роботу. В умовах конкурентної системи і ринкових відносин вони практично поповнюють маргінальні категорії населення. Не маючи можливостей заробляти на життя, а іноді і втративши помешкання, вони стають на шлях легкого заробітку і знову потрапляють в місця позбавлення волі.

Означені проблеми потребують комплексного вирішення. На жаль на рівні держави не існує відпрацьованого механізму соціальної роботи осіб, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Пенітенціарна система в Україні зазнає суттєвих змін і реформування на різних рівнях. Це стосується, насамперед, ідеологічних, принципових позицій щодо

кримінальної відповідальності осіб, структури і організації роботи кримінально-виконавчої системи та функціонування постпенітенціарного супроводу, завданням якого є допомога та підтримка осіб, які відбували покарання, з метою більш ефективного повернення до повноцінного функціонування у суспільстві [2].

Завдання соціальної роботи даних осіб повинні бути спрямовані на організацію діяльності таким чином, щоб дозволило говорити про суттєві зміни в особистості засудженого, дало б можливість змінити йому своє ставлення до життя, знайти своє місце у суспільстві, відновити та розвинути соціально корисні зв'язки і відносини тощо.

Необхідно звернути увагу ще на одну серйозну проблему. Вона стосується взаємодії між існуючими державними структурами, в коло обов'язків яких входить організація соціальної роботи осіб, які відбували покарання. На даний момент в більшості випадків не існує відпрацьованого механізму взаємодії і розмежування функцій між ними. Це призводить до дублювання функцій, збільшення кількості бюрократичних вимог, нечіткості у прийнятті відповідальності за винесені рішення, випаданні важливих ланок роботи в організації соціальної роботи.

В результаті неузгодженості та нескоординованості дій різних підрозділів держава несе серйозні економічні збитки, працівники відповідних служб і установ переважно зайвою паперовою роботою, а колишні засуджені мають досить серйозні проблеми з більшістю організацій, які насправді повинні були б їм допомогати.

В даному аспекті організації соціальної роботи необхідно звернути увагу на важливість інформування про діяльність даних організацій щодо забезпечення правових, соціальних і моральних норм у відношенні до осіб, які відбували покарання та наданні їм відповідної соціальної підтримки і допомоги.

Окреме питання стосується забезпечення медичного супроводу колишніх засуджених. Адже звільнені з місць позбавлення волі нерідко мають проблеми зі здоров'ям і потребують нагальної медичної допомоги.

Ще одна актуальна проблема соціальної роботи даної категорії осіб – це можливість продовження навчання і здобуття освіти. Констатуємо те, що у місцях позбавлення знаходиться велика кількість молодих людей, які не мають спеціальності, а іноді і середньої освіти. В даний час в колоніях фактично не працюють виробничі майстерні, що призводить до втрати кваліфікації людьми, які її мали, відсутній професійно-технічний напрямок навчання, який давав можливість отримання спеціальностей. Після виходу на свободу колишні засуджені мають значні проблеми у соціально-психологічній адаптації поновленні на матеріальні і фінансові негаразди.

Означені проблеми призводять до соціального відчуження колишніх засуджених. Неможливість навчання та отримання соціально-затребуваних професій призводить до скоєння ними нових злочинів і сприяє збільшенню рецидивної злочинності в державі.

Звільнені з місць позбавлення волі часто потребують спеціальної юридичної, соціальної, психологічної допомоги. Основними питаннями, спрямованими на безпосередню допомогу особистості, є мінімізація внутрішніх конфліктів у засуджених в період підготовки до звільнення, надання соціально-психологічної допомоги колишнім засудженим в тому, щоб максимально ефективно пройти складнощі адаптаційного періоду до умов життя після звільнення та швидкої адаптації в соціум.

Окремим напрямком роботи є допомога у вирішенні подібних проблем особам, котрі відбувають альтернативні види покарань і знаходяться під контролем кримінально-виконавчих інспекцій.

Означені аспекти лише окреслюють найбільш важливі напрямки соціально-реабілітаційної роботи з особами, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Принциповим і основним підходом до організації соціальної роботи даної категорії осіб повинен бути принцип індивідуальної включеності особи злочинця в процес формування власної особистості, усвідомлення необхідності і формування потреби особистісних змін.

Але поряд з цим треба спрямовувати організацію соціальної роботи таким чином, щоб мати на меті досягнення таких змін особистісних якостей злочинця, які б дозволили йому ефективно функціонувати у соціумі, розраховуючи на його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку без спеціального контролю з боку відповідних органів чи організації.

Питання надання допомоги особам, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності, регулює значна кількість нормативно-правових актів України. Зокрема Закон "Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" визначає основні підходи та форми роботи зі звільненими особами. Важливе місце в Законі займає питання організації реабілітаційних центрів для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, основним завданням яких є надання допомоги даним особам для їхньої успішної реінтеграції в суспільство [3].

Станом на 2014 рік функціонує 44 суб'єкти, що надають послуги особам, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі. З них 9 центрів соціальної адаптації звільнених осіб, 3 утворено органами місцевої влади, 11 спеціальних будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів.

Крім того окремі види соціальних та інших послуг звільненим особам надають 24 недержавних організацій. Також послуги звільненим особам, котрі не мають житла надають 85 центрів обліку, 20 будинків нічного перебування, 12 центрів реінтеграції, 3 соціальні готелі.

На жаль, на даний момент ці питання ще далекі до вирішення. Головними проблемами є те, що:

- недостатня увага приділяється вирішенню цих проблем на державному рівні;
- відсутні дієві механізми реалізації соціальної роботи осіб, звільнених з місць позбавлення волі;
- місцеві адміністрації та органи місцевого самоуправління не завжди зацікавлені у вирішенні цих питань;
- відсутність спеціалістів для роботи у даній сфері;
- брак фінансування програм, спрямованих на організацію соціальної роботи осіб, звільнених з місць позбавлення волі;
- недостатня інформованість засуджених про соціальні гарантії і права;
- недостатня взаємодія установ виконання покарань із місцевими органами та соціальними службами.

Аналізуючи роль держави у процесів адаптації важливими є прямі організаційні дії влади щодо допомоги засудженим пристосуватися до нових умов, однак організована діяльність самого населення, наприклад, активність громадських організацій суттєво полегшує це завдання. Держава за нормальних умов лише взаємодіє з подібними організаціями, забезпечує законодавчий контекст і правила їхніх дій. З іншого боку, велике значення має адаптаційна поведінка самих звільнених, що виражається в їхніх зусиллях пристосуватися до нової ситуації, входження в неї. Держава може діяти в

цій сфері лише опосередковано, відслідковуючи та вживаючи заходи з непрямої підтримки факторів, що сприяють ефективній адаптації та стримуванню протилежних процесів. Директивні та наказові методи регуляції подібних процесів є неефективними. На основі вивченого та аналізованого можемо окреслити комплексний підхід до проблеми та визначимо три базові напрямки роботи державних установ і недержавних організацій у сфері застосування і реформування адаптаційного процесу у роботі з колишніми ув'язненими зокрема: нормативно-інтегративний; соціально-педагогічний; терапевтично-корективний. Ці три напрямки в їх комплексній реалізації включають у себе: 1) інтеграцію особи колишнього ув'язненого в некриміногенне соціальне середовище через надання ресурсної бази тобто первинної інформації, житлових умов для виокремлення особистістю активності; 2) прийняття норм, цінностей, традицій, звичаїв, світогляду, ідеології та інших ціннісних утворень соціорегулятивної сфери (соціально-виховний постпенітенціарний супровід недержавних організацій); 3) терапевтично-корективне забезпечення процесу конструювання особою ув'язненого життєвого простору та часу, в якому відбувається нагромадження різних видів особистісного капіталу, що забезпечують відносну автономію особи колишнього ув'язненого щодо "соціального тиску" криміногенного та некриміногенного середовища, груп, організацій.

Разом з тим, маємо засвідчити, що реформування пенітенціарної та постпенітенціарної політики держави – процес незворотній. Але той факт, що рівень рецидивної злочинності продовжує залишатися високим (близько 45 % колишніх ув'язнених скоює злочини повторно, майже третина повторно засуджених скоює нові злочини впродовж першого року після звільнення, дві третини – впродовж трьох років, 80 % – упродовж п'яти) свідчить про недостатню ефективність соціальної роботи осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності.

Висновки. Отже, недостатню ефективність соціальної роботи осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності засвідчує необхідність розробки дієвого механізму соціальної роботи даної категорії осіб, вироблення дієвої методології та методики організації роботи з ними з метою зменшення рівня рецидивної злочинності, впровадження ефективної соціальної політики щодо осіб, яких було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед к Гулагу западного образца / Н. Кристи. – 2-е изд. – М. : РОО Центр содействия реформе уголовного правосудия, 2001. – С. 26.
2. Наказ Міністерство юстиції України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство внутрішніх справ України, "Про затвердження порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" – № 478/5/180/375/212/258 від 28.03.2012.
3. Закон України "Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" – № 3160-VI від 17.03.2011.
4. Проблеми соціальної адаптації осіб, які відбули кримінальні покарання / За заг. ред. Беци О.В. – К. : Атака, 2006. – 136 с.
5. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І.Д. Зверевой, Г.М. Лактіоновой. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
6. Шкута О.О. Виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : автореф. ... дис. канд. юр. наук: 12.00.08 / О.О. Шкута. – Дніпропетровськ, 2011. – 30 с.

Надійшла до редколегії 29.05.16

Светлана Денижна, канд. пед. наук, доц.

Анна Синотова, студ.

Институт криминально-исполнительной службы Национальной академии внутренних дел, Киев

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ ЛИЦ, КОТОРЫЕ БЫЛИ ПРИВЛЕЧЕНЫ К УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

В данной статье рассмотрена проблематика социальной работы с лицами, которые отбывали уголовное наказание в местах лишения свободы и были привлечены к уголовной ответственности. Проанализированы характерные проблемы социальной работы лиц, которые были привлечены к уголовной ответственности. Предоставлено правовое и методическое обеспечение социального сопровождения лиц, которые были привлечены к уголовной ответственности.

Ключевые слова: социальная работа, уголовное наказание осужденные, места лишения свободы.

Svetlana Denizhna, PhD., Assoc. Prof.

Anna Sinotova, student

Institute of criminal-executive service of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv

CURRENT PROBLEMS OF ORGANIZATION OF SOCIAL WORK PERSONS WHO HAVE BEEN PROSECUTED

In this article the problems of social work with persons who have served their criminal sentences in prison and were brought to justice. Characteristic problems of social work persons were brought to criminal responsibility. Provided legal and methodical providing social support to persons who have been brought to criminal responsibility.

Keywords: social work, criminal punishment, prisoners, prison.

УДК 159:343.82

Сергій Завадський, студ.

Институт кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, Київ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті аналізуються агресивна поведінка засуджених в умовах соціальної ізоляції. Розглядається аналіз причин і чинників, що зумовлюють виникнення і прояв агресивної поведінки у засуджених.

Ключові слова: адаптація, агресивна поведінка, середовище засуджених, тюремний статус, корекція, поведінка, конфліктність.

Постановка проблеми. У складний період соціально-економічного та психологічного життя суспільства вдалось зупинити різке зростання злочинності в державі, однак продовжує збільшуватися кількість насильницьких агресивних злочинів. Цей процес певною мірою відображається в мікросередовищі установ виконання покарань, зокремана активізації агресивної поведінки засуджених, що, у свою чергу, зумовлює необхідність здійснення її психологічного аналізу та знаходження способів її нейтралізації.

Аналіз досліджень і публікацій в узагальненому вигляді свідчить про посилений інтерес науковців до вивчення поставленої проблеми. У цьому аспекті на увагу заслуговують роботи Ф.Є. Василюка, який розглядав агресію з позиції домінуючих переживань, В.В. Бойко, у працях якого акцентується увага на розкритті емоційної сторони агресії, Л.М. Семенюк, яка розглядала агресію як деструктивну поведінку, що зумовлена станом ворожості.

Однак залишається недостатньо вивченою проблема психологічного дослідження агресивної поведінки засуджених і виявлення чинників, що зумовлюють її прояви.

Мета статті – здійснити психологічний аналіз причин і чинників, що зумовлюють виникнення і прояв агресивної поведінки у засуджених.

Агресивна поведінка засуджених в установах виконання покарань виступає своєрідним індикатором ефективності роботи всієї системи органів виконання покарань. А вже здійснення агресивних вчинків свідчить про певну дефектність "Я"-концепції людини і, отже, дає несприятливий прогноз щодо майбутньої ресоціалізації засудженого та ймовірності вчинення рецидивних злочинів.

Зазначимо, що взаємовідношення між ступенем прояву агресивної поведінки у засуджених при тривалих етапах позбавлення волі та часом відбування покарання поступово не змінюється. Так, збільшення різних видів агресивної поведінки спостерігається на початковому і кінцевому етапі відбування покарання. На початковому етапі відбування покарання у засуджених агресія

виражає їх стратегію пошукової активності в колонії, пов'язану із здобуттям лідерського становища в середовищі засуджених осіб, які відбувають кримінальне покарання. На завершальному етапі перебування в пенітенціарній установі зумовлюється станом невизначеності, зумовленим майбутнім виходом на свободу. Дані етапи можна розглядати як періоди перебування засуджених у специфічних екзистенціальних ситуаціях, де поведінка опосередкована як зовнішніми умовами, так і особливостями адаптаційного потенціалу особистості.

При відбуванні тривалого терміну покарання у засуджених відбувається зміна цінностей (передусім – інструментальних), що зумовлено впливом атрибутів кримінальної субкультури. Як результат, орієнтація на тюремний статус і прагнення відповідати його ролям вимогам значною мірою впливає на вибір форми агресивної поведінки: актуалізуються в початковий і основний періоди відбування покарання прийнятні в середовищі засуджених зразки субкультурної поведінки, які відповідають саме його статусу, а особливістю агресивної поведінки засуджених перед звільненням є домінуючий вплив психологічного захисту.

Незадовільні умови відбування покарань і обмежений резерв моральних і матеріальних благ у вітчизняних установах відбування покарань підкріплюють агресивні тенденції, засвоєні ще в дитинстві.

Згідно позиції О.М. Олійника, причиною ескалації конфліктності та ворожості в середовищі засуджених є упереджене ставлення і байдужість з боку персоналу пенітенціарних установ.

У дослідженнях І.П. Башкатова і В.Ф. Пирожкова виявлено, що в початковий період відбування покарання психічне напруження при тривалих умовах психотравматичної ситуації призводить до зростання тривожності й виступає суб'єктивним джерелом агресивних (перш за все, насильницьких) дій. Зі збільшенням терміну відбування покарання у засуджених загострюються переживання, пов'язані з перспективами життєвого шляху.

На увагу заслуговують визначені А.В. Напрісом вправні заходи, що сприяють формуванню у засудженого зрілої "Я-концепції" та зниженню проявів агресії.

На думку В.В. Яковлева, Є.М. Казакової, Г.В. Щербакі, необхідно формувати у засуджених просоціальні ціннісно-смыслові орієнтири, моральні та інтелектуальні якості особистості, уміння долати агресію та здійснювати корекцію агресивної поведінки.

У сьогоднішні існують різні підходи до корекції агресивної поведінки, зокрема із застосуванням впливу на свідомі та несвідомі сфери особистості.

Під час психокорекції слід враховувати те, що особливості агресивної поведінки засуджених пов'язані з їх тюремним статусом. Це підтверджується і даними відомчої статистики щодо порушень дисципліни, де рівень агресивності в поведінці засуджених залежить від їхнього статусу в пенітенціарних установах, а також від етапу відбування покарання.

Агресія проявляється засудженими в початковий період перебування в колонії як засіб підтвердження свого тюремного статусу або одержання більш високого становища у пенітенціарному середовищі. На завершальному етапі відбування покарання агресивні прояви в поведінці засуджених пов'язані зі станом невизначеності, яке викликано майбутнім виходом на волю.

За даними опитування працівників виправної колонії м. Ізяслав Хмельницької області найбільш небезпечною формою агресивної поведінки засуджених при тривалих термінах позбавлення волі є фізичне насильство по відношенню до оточуючих (на це вказали 97,9 % опитаних співробітників і 93,2 % засуджених). Частина засуджених з низьким тюремним статусом, які перебувають на спецобліку і схильні до насильства, зазвичай незначна. Такі показники пояснюються цінностями і нормами кримінальної субкультури, які забороняють застосування насильства з боку даної категорії щодо нижчих за статусом засуджених.

При цьому залежно від кількості скоєних засудженими агресивних дій по відношенню до оточуючих та їх тюремного статусу були виділені чотири специфічні групи засуджених:

- 1) засуджені з високим тюремним статусом і високим рівнем дисциплінарного правопорушення;
- 2) засуджені з високим тюремним статусом і низьким рівнем дисциплінарного правопорушення;
- 3) засуджені із середнім тюремним статусом і високим рівнем дисциплінарного правопорушення;
- 4) засуджені із середнім тюремним статусом і низьким рівнем дисциплінарного правопорушення.

У засуджених з високим рівнем дисциплінарного правопорушення і високим тюремним статусом, на відміну від засуджених з таким же рівнем дисциплінарного правопорушення, але середнім тюремним статусом більш виражені тенденції байдужого ставлення до прав і почуттів інших людей. У даної групи засуджених, на відміну від засуджених з таким самим статусом, але які не перебувають у групі дисциплінарного правопорушення, більшою мірою виявляються агресивність і слабка особистісна адаптація. Домінування байдужого ставлення до інших засуджених призводить до маніпуляцій у комунікативній взаємодії в умовах установ виконання покарань.

У осіб з середнім рівнем тюремного статусу і високим рівнем дисциплінарного правопорушення значно повільніше пристосовуються до нових умов життя в пенітенціарних установах, що багато в чому зумовлено їх невисокою комунікабельністю. Проте у них так само виражена потреба в самоствердженні, але через простоту внутрішнього світу вони меншою мірою замислюються над своїм статусним положенням і тим, що відбувається навколо них.

У засуджених з високим рівнем дисциплінарного правопорушення і високим тюремним статусом, на відміну від засуджених з таким же рівнем дисциплінарного правопорушення, але середнім статусом, більш виражена тенденція до конфліктів у середовищі засуджених. Вони демонструють незговірливість, упертість або небажання змінити свою поведінку. В індивідуальних бесідах засуджені обох груп визнають, що злість допомагала їм у житті "домагатися свого" від оточуючих.

Однак у засуджених, які не перебувають у групі ризику, на відміну від засуджених з таким самим статусом, але включених до неї, певною мірою виявляються злість, гнів, ненависть через незначні причин або в стані втоми. Це пов'язано з тим, що вони часто не здатні до гальмування агресії у зв'язку з недостатнім контролем над роздратуваннями. Ці засуджені не переключаються з агресії на різні види діяльності (зокрема, це виражається у слабкій здатності усувати напружені стани за допомогою різних робіт або активного відпочинку). Засуджені з середнім рівнем тюремного статусу і високим рівнем до дисциплінарного правопорушення, на відміну від засуджених такого ж статусу і з низьким рівнем дисциплінарного правопорушення, меншою мірою здатні гальмувати агресію і значно частіше застосовують злість в ситуаціях досягнення бажаного результату.

У залежності від тюремного статусу і домінуючих копінг-стратегій у засуджених спостерігаються два типи поведінки, а саме: у засуджених з високим тюремним статусом домінує агресивно-маніпулятивний тип поведінки, а у засуджених із середнім тюремним статусом – агресивно-тривожний тип поведінки.

Найчастіше проявляють відкриту агресію, погано адаптуються до зовнішніх умов і не прислухаються до думки інших саме ті засуджені, яким властивий агресивно-маніпулятивний тип поведінки. У зв'язку з тим, що вони мають низьку соціальну відповідальність і володіють яскраво вираженим спожицьким ставленням до оточуючих, такі особи проявляють меншу тривожність і чутливість у міжособистісних стосунках, і більш схильні діяти з насильством, домагаючись за допомогою його бажаного. Отримуючи задоволення від застосування агресивних дій, вони не усвідомлюють, що при "свавіллі" отримують відсіч або створюють у колонії привід до "груповим ексцесів".

Засуджені з агресивно-тривожним типом поведінки, більшою мірою побоюючись агресії з боку інших осіб, мають більш низькими комунікативними здібностями, відчують тривожність і образу за своє підлегле становище. Однак через те, що їм властиві ригідність і недостатньо розвинені здатності гальмувати агресію, дані засуджені при попаданні у фрустраційні ситуації схильні заражатися агресією від інших і провокувати ескалацію насильства у виправній колонії.

Висновки. На підставі викладеного слід зазначити, що форми прояву агресивної поведінки засуджених обумовлені як дефектами особистості (криміналізацією мотиваційно-смыслові сфери, низькими комунікативними здібностями, навичками саморегуляції), так і умовами місць позбавлення волі. Прояви агресії у засуджених виникають завдяки переживанням стресу і самотності, режиму утримання, соціальної ізоляції.

Психокорекцію агресивної поведінки осіб, позбавлених волі, необхідно здійснювати з урахуванням домінуючого в них типу поведінки: у засуджених з агресивно-тривожним типом поведінки слід підвищувати рівень комунікативної компетенції, а у засуджених з агресивно-маніпулятивним типом – формувати навички саморегуляції і конструктивного впорядкування копінг-поведінки.

Список використаних джерел

1. Майоров О.А. Характерологические особенности личности осужденных / О.А. Майоров // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – № 3(39). – 2008. – С. 101–105.
2. Калманов Г.Б. Профилактика отклоняющегося поведения и дезадаптивных состояний сотрудников уголовно-исполнительной системы : Монография / Г.Б. Калманов, Б.Г. Бовин, В.М. Демин, А.И. Мокрецов, А.М. Раков, И.В. Рассыпина. – М. : НИИ ФСИН России. – 2008. – С. 221–242.
3. Колесникова З.А. Психокоррекционная программа "Снижение агрессивности у лиц, осужденных за насильственные преступления к

наказаниям, не связанным с лишением свободы" / З.А. Колесникова, Е.Ф. Штефан. – М. : PenalReformInternational, 2008. – 155 с.

4. Раков А.М. И человек как на ладони / А.М. Раков // Преступление и наказание. Объединенная редакция ФСИН России. – М., 2008. – № 5. – С. 9–12.

5. Штефан Е.Ф. Психокоррекция агрессивного поведения осужденных мужского пола при длительных сроках наказания : Автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Е.Ф. Штефан. – Рязань, 2008. – 25 с.

Надійшла до редколегії 02.06.16

Сергей Завадский, студ.

Институт уголовно-исполнительной службы Национальной академии внутренних дел, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ОСУЖДЕННЫХ

В статье анализируется агрессивное поведение осужденных в условиях социальной изоляции. Рассматривается анализ причин и факторов, обуславливающих возникновение и проявление агрессивного поведения в осужденных.

Ключевые слова: адаптация, агрессивное поведение, среда осужденных, тюремный статус, коррекция, поведение, конфликтность.

Sergei Zavadsky, student

Institute of Penal Service of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF PRISONERS

This article analyzes the aggressive behavior of prisoners in conditions of social isolation. The analysis of the causes and factors that determine the appearance and manifestation of aggressive behavior of prisoners is considered.

Key words: adaptation, aggressive behavior, environment of prisoners, prison status, correction, behavior, conflict.

УДК 159.923.2

Анна Іващенко, канд. психол. наук, расист
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВИКОРИСТАННЯ МИСТЕЦТВА ЯК ДОПОМІЖНОГО ІНСТРУМЕНТУ КОНСУЛЬТАТИВНОГО ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ТА ПСИХОЛОГА

У статті розглянута актуальність використання мистецтва, як допоміжного інструмента у консультуванні. Визначені психологічні підходи до розуміння мистецтва, продуктів творчості та творчого процесу. Описані критерії використання клієнт-центрованої терапії на основі експресивних мистецтв. Представлений приклад використання твору мистецтва у роботі з групою динамікою.

Ключові слова: інструменти консультування, продукти творчості.

Мистецтво є діяльністю людини, яка полягає в тому, що одна людина свідомо зовнішніми знаками передає іншим почуття, які переживає, а інші люди заражаються цими почуттями і переживають їх.

Л.М. Толстой

Початок практичної діяльності молодого спеціаліста завжди пов'язаний із різноплановими труднощами. Турбують питання щодо власної компетентності, як правильно побудувати хід роботи, як побороти власні страхи та переживання при безпосередній комунікації з клієнтом – дані запитання завжди стимулюють до творчого пошуку допоміжних консультативних інструментів та власної моделі реалізації у професійній діяльності.

Важливим аспектом діяльності саме соціального працівника, що є відмінним від діяльності психолога-консультанта, є обмеженість у часі, тобто спеціаліст за досить короткий проміжок часу має не лише встановити довірливий контакт із клієнтом, а ще й досягти певного результату у вирішенні конкретного запиту.

Особливістю консультативної діяльності соціального працівника є й те, що досить часто, його клієнт є невмотивованим до роботи над собою, не бачить потреби в особистісних змінах тощо. Одним із завдань соціального працівника постає мотивування, заохочення та зацікавлення клієнта консультативним процесом. У практиці соціальної роботи та консультування відомі приклади діяльності Вірджинії Сатір, яка працювала із сім'ями правопорушників, мотивувала їх до терапевтичної роботи та стимулювала зміни у сімейній системі [6].

Набуття досвіду супроводу клієнта та виявлення його істинного переживання, прихованої емоції, що впливають на якість життя клієнта та його соціальну адаптивність, вимагає чималих зусиль фахівця та, звичайно суттєвого, часового простору, що спонукає до пошуку

допоміжного інструментарію, який може бути корисним початківцям консультативної діяльності.

Згідно клієнт-центрованого підходу до роботи з клієнтом, його особистісне зростання, соціальна адаптація та реабілітація, соціалізація та ресоціалізація, інтеграція тощо, можливі лише за умови професійно побудованих стосунків клієнта та психолога чи соціального працівника, а також при встановленому довірливому контакті між ними. Як психолог, так і соціальний працівник можуть працювати з абсолютно різними категоріями клієнтів, які не обов'язково перебувають у складних життєвих ситуаціях (проектна діяльність, менеджмент, робота з командою/замовником тощо), або ж навпаки, знаходяться у кризовій ситуації і потребують негайного професійного втручання (переселенці, військові, що повернулись із зони бойових дій, робота із адикціями тощо). У будь-якому разі комунікативний процес спеціаліста та клієнта має емоційне підґрунтя, на яке першочергово потрібно звертати увагу, задля досягнення поставлених цілей чи то консультативної, чи то терапевтичної діяльності [8].

Одним із поширених інструментів професійної діяльності психологів та соціальних працівників є проєктивні методики, та аналіз продуктів творчості людини, що власне й допомагає діагностувати та проаналізувати психоемоційний стан клієнта. Існує безліч психотерапевтичних технік, які працюють з продуктами творчості, серед них арт-терапія, бібліотерапія, музикотерапія тощо. Так само в практичній психології зустрічається

безліч робіт, які описують безпосередньо сам консультативний процес, як спільну творчість терапевта і клієнта. Проте в контексті даної роботи, вектор уваги варто змістити на вплив творів мистецтва, як продуктів творчої діяльності, на психоемоційний стан клієнта. Беззаперечним є факт, що емоційний стан людини має властивість змінюватись від прослуховування музичного твору, від прочитання художньої літератури, від споглядання написаної картини, а також від перегляду театральної вистави, кінострічки тощо. Дані продукти творчості надихають, надають можливість пережити різні емоції разом із героями, знайти, можливо, нове джерело знання чи то розуміння особистісної проблеми [3]. Актуальним постає питання можливості використання мистецтва, як продуктів творчості, не в діагностичних цілях, а з метою розкриття емоційного фону клієнтів, що сприяє встановленню довірливого та емпатійного контакту, що в свою чергу є однією із необхідних умов особистісного зростання клієнта [9].

Мета даної роботи полягає у розкритті можливості використання творів мистецтва, як допоміжного інструменту у професійній діяльності соціального працівника чи психолога-консультанта. Зазначена мета передбачає виконання наступних **завдань**: 1) встановити взаємозв'язок між поняттями "мистецтво" та "продукт творчості"; 2) розкрити розробленість проблематики використання продуктів творчості у консультативній діяльності (не діагностичний, а процесуальний аспект); 3) визначити основні засади застосування клієнт-центрованої терапії з використанням експресивного мистецтва; 4) представити можливість використання творів мистецтва для створення відповідної групової динаміки (на прикладі навчальної групи).

Вбачається доцільним почати вивчення поставленого питання із пояснення, що розуміється в даній роботі під поняттями "мистецтво" та "продукт творчості".

Оперуючи поняттями "мистецтво" необхідно звертатись до суміжних областей знань таких як філософія, культурологія, звичайно ж психологія мистецтва та творчості. В роботі сучасного соціолога, культуролога та філософа Ж. Бодріяра зазначається, що мистецтво є певним змістовним символом, який відображає реальність. Проте автор присвячує ліву частину своїх досліджень проблемі сучасного мистецтва та "суспільства споживання" і вказує на те, що мистецтво на сьогодні є більше елементом споживання, а ніж відтворення глибинного змісту реальності. Погляди Ж. Бодріяра для проблематики, що підіймається у статті є досить суттєвими, оскільки вони дотичні до проблеми вибору творів мистецтва, які актуально використовувати у роботі з клієнтом.

У філософському енциклопедичному словнику наведене наступне визначення: мистецтво – це форма творчості, одна із форм духовної самореалізації людини за допомогою чуттєво-виразних засобів (звуку, пластики тіла, малюнка, слова, кольору, світла, природного матеріалу тощо). Особливість творчого процесу в мистецтві полягає в його нерозчленованій суб'єктивно-об'єктивній зумовленості. З'являючись як продукт творчості конкретного суб'єкта, твір мистецтва в своєму бутті знаходить надособистісний характер. Властивості змісту і форми твору мистецтва, а також засоби його сприйняття не тільки свідчать про психічну своєрідність творця, а й характеризують колективні форми переживання, спрямованість мислення, властиві культурі тої епохи, в якій творив митець [12]. Таке визначення дозволяє розуміти в даній статті мистецтво як продукт творчості.

Погляди щодо мистецтва, творчості та продуктів творчості А. Адлера, Л. Виготського, К. Роджерса, З. Фрейда, Е. Фромма тощо свідчать про те, що мистецтво є завжди продуктом творчого акту, в той час як продукт творчості ще не є мистецтвом, також науковці розглядають питання, що є творчим відкриттям, за

якими критеріями визначається продукт творчості, як мистецтво. Цікаву думку з цього приводу висловлює К. Роджерс, який під творчим процесом розуміє діяльність, що спрямована на створення нового продукту, який походить від унікальності індивіда з однієї сторони, а з іншої він обумовлений матеріалом, подіями та обставинами життя самого митця [8]. Креативний характер творчості можна припустити в тому випадку і в тій мірі, в якій людина "відкрита" до власного досвіду, так само він вважає, що саме життя і сприйняття світу є творчим актом. К. Роджерс розглядав творчість як універсальне явище: "Немає суттєвої різниці в творчості при створенні картини, літературного твору, симфонії, винахід нових знарядь убивства, розвитку наукових теорій, пошуку нових особливостей в людських відносинах або створенні нових граней власної особистості" [9]. Автор висвітлює проблему визнання творчого продукту, тобто розгляд його у історичному аспекті і вказує на те, що продукт творчості має отримати визнання у деякої групи людей в деякий момент часу, щоб даний продукт вважався твором мистецтва, хоча й зауважував щодо можливості суб'єктивності групової оцінки [8].

В роботах Є.П. Ільїна зазначається, що продукту творчості поділяються на стереотипні, креативні та девіантні. Також науковець розглядає різноманітні точки зору щодо критеріїв креативного творчого продукту і виокремлює наступні: продукт творчості має справляти враження та бути генералізованим, викликати незворотні зміни в людському досвіді, містити незвичайні сенсорні образи або трансформації, бути цінним для суспільства, має використовуватись суспільством, або представниками тієї сфери, в якій він був створений [3].

Отже, посилаючись на вищезазначене, в даній роботі твори мистецтва (образотворче мистецтво, література, кіно (художнє та документальне), театральні постанови, музичні твори тощо) розуміються, як продукти творчості.

Наступне питання, важливе до розгляду – вплив продуктів творчості на психоемоційний стан особистості. Так, О. Ранк зазначав наступне: "...насолада художньою творчістю досягає свого кульмінаційного пункту, коли ми майже задихаємося від напруги, коли волосся стає дибки від страху, коли мимоволі ллються слези співпереживання та співчуття. Все це почуття, яких ми уникаємо в житті і дивним чином шукаємо в мистецтві. Дія цих афектів очевидно зовсім інше, коли вони виходять з твору мистецтва, і ця естетична зміна дії афекту від болючого до блаженного є проблемою, вирішення якої може бути дано тільки за допомогою аналізу несвідомого душевного життя" [7].

Саме О. Ранк був одним із перших, хто звернув увагу не лише на глибинні аспекти та рушійні сили діяльності митця, а й на вплив творів мистецтва на, так званого, споживача. Автор вказував на те, що емоційні переживання, які виникають під час споглядання, читання тощо, є підміною тих переживань, які були раніше витіснені. Художній твір викликає разом із усвідомленими емоціями також і ті, що були витіснені раніше, які за своєю інтенсивністю набагато сильніші і часто навіть протилежно забарвлені. Між первинними та вторинними переживаннями, на думку науковця, існує тісний асоціативний зв'язок. Таким чином "споживаючи" продукт творчості, читач чи глядач може повноцінно пережити певну витіснену емоцію, що може вважатись терапевтичним ефектом [7].

Погляди автора на функціонування свідомого та несвідомого у процесі сприйняття продуктів творчості, дають підставу стверджувати, що використання творів мистецтва у роботі консультанта може бути ефективним.

Цікаву точку зору про вплив продуктів творчості, а саме кіно, наглядача та психологічне підґрунтя даного процесу знаходимо у роботах відомого французького кінорежисера Жана-Люка Годара. Митець вказує на

те, що кіно неодмінно має бути інструментом науки і трактує кінематографічний процес через механізм проєкції. Ж.-Л. Годар визначає кіно як проєкцію із середини та говорить про глибинний зв'язок кіно та психоаналізу. З. Фрейд зазначав, що внутрішнє сприймання є витісненим, а його зміст, зазнаючи певного викривлення, входить у свідомість у формі зовнішнього сприйняття. Отже, проєкція є класичною моделлю переходу внутрішнього у зовнішнє, а також переходу враження у самопрояв. Власне, Ж.-Л. Годар визначав ситуацію глядача наступним чином "...доцільно розглядати себе в якості суб'єктів, які споглядають об'єкт, що відображує дещо в самих суб'єктах". Дане розуміння кінематографіста повноцінно відтворює визначення проєкції у фрейдівському сенсі [13].

Не менш значимою з окресленої проблематики є точка зору Л.С. Виготського. "Ми ніколи не зможемо сказати точно, чому саме нам сподобався той чи інший твір; словами майже неможливо виразити суттєвих та важливих сторін того переживання, що виникає". Хоча науковець в деякій мірі критикував психоаналітичні погляди щодо рушійних сил діяльності митця, він вважав, що мистецтво здійснює своєрідний терапевтичний вплив як на художника, так і на глядача. Автор вважав мистецтво засобом залагодження конфлікту з несвідомим, без "впадіння" в невроз [2].

Такі роздуми авторів, щодо зв'язку продуктів творчості та їх терапевтичного впливу засвідчують доцільність та можливість використання різноманітних творів мистецтва у діяльності як психолога, так і соціального працівника.

Важливим аспектом консультативного процесу є підтримка та супровід клієнта у його переживання, з метою повноцінного проживання емоції і як результат – вивільнення конструктивної та творчої енергії особистості, що сприяє розвитку адаптивних механізмів та підвищенню рівня повноцінного функціонування у суспільстві [4]. Швидкість розпізнавання істинного переживання клієнта залежить від професійного досвіду, відповідно, молодому спеціалісту на допомогу можуть прийти не лише знання основних засад клієнт-центрованої підходу, а й особливості використання клієнт-центрованої терапії на основі експресивних мистецтв. Ідея використання експресивних мистецтв у клієнт-центрованої терапії належить Наталі Роджерс, дочці засновника зазначеного підходу К. Роджерса. Огляд клієнт-центрованої терапії на основі експресивних мистецтв демонструє досвід використання мистецтва у психотерапевтичній та консультативній діяльності.

Відомо, що однією із найважливіших умов розвитку особистості клієнта є емпатичне прийняття його терапевтом. Тож, не випадково К. Роджерс відмічає зв'язок творчого спрямування особистості з емпатійністю. Емпатія сприяє перетворювальній творчості [8].

Згідно такої думки, припускаємо, що споглядання творчості та робота з продуктами творчості сприяє підвищенню рівня емпатійних здібностей спеціаліста.

Апелюючи до робіт Н. Роджерс, складно не погодитись із авторкою в тому, що творча життєва енергія людини є частиною психотерапевтичного процесу, творчість і терапія подібні: те, що є творчим, часто виявляється терапевтичним, те, що терапевтичне, часто представляє собою творчість. Терапія на основі експресивних мистецтв використовує різні мистецтва – живопис, скульптуру, музику, літературу, а також імпровізацію, з метою стимулювання особистісного зростання, розвитку та "зцілення" особистості. Використовувати мистецтво експресивно – це значить увійти у внутрішній світ для того, щоб виявити переживання, що знаходяться в ньому [10-11].

Варто звернути увагу на те, що Н. Роджерс розглядала використання експресивного мистецтва з позиції включення у творчий процес клієнта та з позиції аналізу продуктів творчості. І саме Н. Роджерс звернула увагу на відмінність ви-

користання експресивної терапії у гуманістичній концепції та аналітичній моделі арт-терапії, де зазначала, що експресивна терапія направлена не на діагностику, а на безпосередній процес роботи з емоціями клієнта [10-11].

Отже, використання експресивного мистецтва у консультативній роботі передбачає залучення до консультативного процесу і розуму, і тіла, і звичайно, емоційної рефлексії, що активізує інтуїтивні здібності клієнта, його увагу, логічне та лінійне мислення. Такий процес є потужною інтегруючою силою, коли клієнт проявляє себе за допомогою образів, він може швидше досягнути власний внутрішній світ. Експресивне мистецтво ніби відкриває клієнту новий емоційний вимір. Залучення мистецтва до консультативного процесу надає клієнту можливість використання "неконтрольованих та вільних частин власного Я". Робота з клієнтом у такому випадку може відбуватися на різних рівнях: сенсорному, кінестетичному, понятійному та емоційному [11].

Віокремлюють наступні принципи клієнт-центрованої терапії на основі експресивних мистецтв: 1) всі люди мають природну здатність до творчості; 2) творчість зцілює; 3) експресивний продукт несе важливі повідомлення індивіду; 4) саме процес творчості є глибоко перетворювальним; 5) особистісне зростання досягається за допомогою самоусвідомлення, саморозуміння та інсайту при зануренні в емоції; 6) переживання і емоції є джерелом енергії, яка може бути вивільнена та перетворена за допомогою експресивних мистецтв; 7) експресивне мистецтво – супроводжує несвідоме, що дозволяє виразити невідомі фрагменти особистості клієнта і, таким чином, висвітлити нову інформацію і досягти нового усвідомлення; 8) особистісне зростання клієнта забезпечується теплими, емпатичними, відкритими, чесними, конгруентними та турботливими стосунками, які вибудовує консультант у взаємодії [10].

Закінчити теоретичний огляд особливостей та доцільності використання продуктів творчості, як допоміжного інструменту соціального працівника та психолога-консультанта хотілося б цитатою Н. Роджерс, що надихає на подальші відкриття та експерименти не лише у консультативній, а й в педагогічній діяльності: "...завдяки експресивному мистецтву ми подорожуємо всередину себе, занурюємось у несвідоме та усвідомлюємо нові аспекти власного Я, таким чином отримуємо нове бачення та нові можливості. Потім, встановивши зв'язок хоча б з ще однією людиною в емпатичному оточенні, ми навчаємось засобом встановлення зв'язків із спільнотою людей. По мірі того як ми навчаємось бути автентичними та володіти новими можливостями в межах невеликої спільноти, ми починаємо відчувати все більше натхнення, що просуває нас до більш широкого соціального кола. В такому випадку ми здатні не лише до споглядання творчого, а й до співтворчості та співробітництва, досягненню нашої мети та реалізації наших сил. Все це у поєднанні із співчуттям та співпереживанням поєднує людину зі світом – іншими культурами та природою" [10].

Для ілюстрації використання продуктів творчості, як допоміжного інструменту консультанта та соціального працівника, нижче представлена робота з навчальною групою.

За результатами проведеної роботи припускається, що використання продуктів творчості актуалізується в роботі з невмотивованою, слабомотивованою, або не підготовленою аудиторією, при необхідності інтенсифікації консультативного/терапевтичного процесу і створення групової динаміки.

Робота проводилася в групі студентів спеціальності "соціальна робота".

Основні запити студентської аудиторії, що були сформульовані на занятті: 1) як спілкуватися "без комплексів"; 2) як долати бар'єри у спілкуванні; 3) як без страху спілкуватись із клієнтом.

Мета заняття: ознайомлення з основними навичками професійної комунікації – емпатія та рефлексивне слухання, рефлексія та саморефлексія. Завдання, що передбачали реалізацію поставленої мети: зацікавити та залучити в групову роботу максимальну кількість учасників групи; розвинути навички диференціювання власних емоцій у спілкуванні; навчити розпізнавати техніки емпатійного прийняття та рефлексивного слухання, з метою використання їх у професійній комунікації.

Використання продуктів творчості виступало в якості одного із елементів роботи з навчальною групою. Студентам до ознайомлення було запропоновано прочитати невеликий фрагмент із художнього твору А. Ренд "Джерело". Фрагмент, присвячений тематиці розчарування в професійній діяльності соціального працівника, пошук істинного джерела радості, марносластво та гордість у професійній діяльності, маніпулятивна міжособистісна взаємодія. Запитання, з якими працювала аудиторія: 1) писати особистість героїні (потенційний клієнт соціального працівника); 2) встановити істинний запит героїні; 3) встановити істинні переживання головної героїні. Визначити, про які якості особистості говорять її переживання; 4) описати особистість героя діалогу (потенційний консультант); 5) визначити техніку емпатійного прийняття і рефлексивного слухання в діалозі; 6) встановити психотерапевтичну інтервенцію в діалозі і визначити її мету; 7) обґрунтувати чи був досягнутий "правильний" ефект діалогу, тобто встановлений довірливий контакт для подальшої співпраці; 8) описати власні емоційні переживання від прочитаного тексту.

Усі присутні виявили зацікавленість до художнього твору. Даючи текст на самостійну обробку, цілеспрямовано не було озвучено автора і назву твору. Частина студентської аудиторії, після прочитання фрагменту, самостійно знайшли книгу з бажанням прочитати її повністю.

Дискусія розпочалася з елементарних питань: про що уривок, яку смислову насиченість він в собі несе, ставлення студентів до героїв і до діалогу в цілому. Це дозволило "включити" аудиторію і перейти до обговорення задалегідь сформульованих питань. Обговорення діалогу дозволило наблизитися до особистих та хвилюючих тем студентів, таких як: самовизначення в професійній діяльності, дитячо-батьківські стосунки, проблема самостійного вибору і задоволення своїх бажань, проблема сепарації, проблема жіночності і мужності. Така динаміка підтвердила припущення, щодо актуальності використання продуктів творчості, як допоміжного консультативного інструменту.

Що стосується, поставленої мети заняття, то вона, безумовно, була досягнута. У деяких моментах навіть не доводилося фасилітувати, учасники вільно "розкривалися", вступали в дискусію між собою, висловлювали протилежні думки, при цьому демонстрували повагу до співрозмовника, в аудиторії переважали "я-висловлювання". В цілому занят-

тя дозволило встановити довірливий контакт з групою, який вплинув на подальшу співпрацю.

Посилаючись на практику роботи із навчальними та психотерапевтичними групами, практику сімейного та індивідуального консультування, хочеться зауважити, що використання експресії та продуктів творчості можуть бути ефективними у всіх зазначених випадках. Звичайно, технологія використання продуктів мистецтва і, як наслідок, робота з емоціями, що виникли у процесі "споживання" продуктів творчої діяльності потребують детального дослідження та вивчення. Особливої уваги тут вимагають параметри добору мистецького твору, мета використання, параметри кіно та музичної продукції тощо. Відкритим для дослідження залишаються питання тривалості або об'єму твору мистецтва, який може бути достатнім для того, щоб клієнт був налаштований на відвертість у роботі та інше. Проте, такий широкий спектр питань окреслює перспективу майбутніх досліджень у галузі соціальної роботи, соціальної реабілітації, консультування та психотерапії.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Психотерапия: учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук, А.С. Кочарян, М.Е. Жидко. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 496 с.
2. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2016. – 448 с.
3. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 434 с.
4. Кочарян А.С. Клиент-центрированная психотерапия как невербальная практика / Психотерапия как невербальная практика: коллективная монография; под ред. А.С. Кочаряна. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2014. – 260 с.
5. Кочарян И.А. Психотравмирующий опыт предательства: механизмы и психотерапия / Психотерапия как невербальная практика: коллективная монография; под ред. А.С. Кочаряна. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2014. – 260 с.
6. Николс М. Семейная терапия. Концепции и методы / М. Николс, Р. Шварц; пер. с англ. О. Очкур, А. Шишко. – М.: Эксмо, 2004. – 960 с.
7. Ранк О. Миф о рождении героя (Психологическая интерпретация мифологии) / Отто Ранк. – Ваклер: Рефл-бук, 1997. – 252 с.
8. Роджерс К. Консультирование и психотерапия: новейшие подходы в области практической работы: [пер. с англ.] / Карл Роджерс. – М.: Психотерапия, 2008. – 512 с.
9. Роджерс К. Клиентцентрированный /человекоцентрированный подход в психотерапии / К. Роджерс; сост. А.Б. Орлов // Психологическое консультирование и психотерапия: сб. ст. – М.: Вопросы психологии, 2004. – 216 с. (Б-ка журнала "Вопросы психологии").
10. Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств / Н. Роджерс; сост. А.Б. Орлов // Психологическое консультирование и психотерапия: сб. ст. – М.: Вопросы психологии, 2004. – 216 с. (Б-ка журнала "Вопросы психологии").
11. Роджерс Н. Творчество как усиление себя / Н. Роджерс; сост. А.Б. Орлов // Психологическое консультирование и психотерапия: сб. ст. – М.: Вопросы психологии, 1990. – 208 с. (Б-ка журнала "Вопросы психологии").
12. Философия: Энциклопедический словарь / ред.-сост. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.
13. Ямпольский М. Жан-Люк Годар. Страсть. Между черным и белым / М. Ямпольский. – Изд.: Совместное издание Министерства иностранных дел Франции и Министерства культуры Швейцарии к ретроспективному показу фильмов Жана-Люка Годара в Советском Союзе, 1991. – 156 с.

Надійшла до редколегії 22.06.16

Анна Иващенко, канд. психол. наук, ассист.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВА КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНОГО ИНСТРУМЕНТА КОНСУЛЬТАТИВНОГО ПРОЦЕССА СОЦИАЛЬНОГО РАБОТНИКА И ПСИХОЛОГА

В статье рассмотрена актуальность использования искусства как вспомогательного инструмента в консультировании. Определены психологические подходы к пониманию искусства, продуктов творчества и творческого процесса. Описанные критерии использования клиент-центрированной терапии на основе экспрессивных искусств. Представлен пример использования произведения искусства в работе с групповой динамикой.

Ключевые слова: инструменты консультирования, продукты творчества.

Anna Ivashchenko, PhD
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE ART AS A TOOL OF COUNSELLING PROCESS IN THE ACTIVITY OF SOCIAL WORKERS AND PSYCHOLOGISTS

The article is devoted to the relevance of using art as a tool of counseling. Psychological approaches to understanding art, product of creativity and the creative process are identified. The features of using client-centered therapy based on expressive arts are described. Example of the work with art in dealing with group dynamics is presented in the article.

Keywords: counseling tools, products of creativity.

УДК 159.923.2:316.62

Олена Капустюк, Валентина Пастушенко

ВИВЧЕННЯ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЇ ЇЇ ПРОЯВУ В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ВІД МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ДО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті узагальнені результати вітчизняних та зарубіжних досліджень самопрезентаційного феномена і мотивації його прояву у перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку. Виділено дві групи показників функціонування презентаційного феномена в дитячому віці: когнітивні і поведінкові. Підтверджено формування розуміння і сприйняття молодшими школярами тактик самопрезентації: інтенсивний розвиток системи когнітивних репрезентацій, актуалізація самопрезентаційної мотивації, її реалізація на поведінковому рівні. Підбрано комплекс методик, що дозволяють простежувати особливості самопрезентації в умовах діяльної самореалізації в освітньому просторі.

Ключові слова: самопрезентація, соціальний розвиток, публічне Я, презентаційна мотивація, стилі особистісного самовияву.

Постановка проблеми. Самопрезентація, крім комунікативної спрямованості, сприяє також більш повному усвідомленню дитини уявлень щодо самої себе, тому що, за визначенням Л.С. Виготського, саме знаково-символічне опосередкування дозволяє перевести у внутрішній план, тобто зробити усвідомленим особистістю значущий досвід.

Взаємодіючи з оточуючими, дитина розширює коло уявлень про себе і набуває здатності до їх демонстрації, спочатку, на елементарному неусвідомлюваному рівні, а з віком, на основі соціально і культурно прийнятих способів поведінки, це вербальна і невербальна демонстрація власної особистості в системі зовнішніх комунікацій.

Отже, як і у будь-якому середовищі, у дитячому шкільному є субкультурні норми самопрезентації, завдяки яким дитина ідентифікує представників своєї групи, напрямки. Спосіб самопрезентації стає ритуальною поведінкою зі своєю символікою як спосіб розрізнення "своїх" і "чужих".

У сучасній науковій літературі є ряд робіт, присвячених аналізу форм, стратегій і тактики самопрезентації (Е. Гофман, М. Снайдер, М.Р. Лірі, Р.А. Вікланд, Е. Джонес, Т.С. Піттман, Б. Шленкер, Р. Бауместер, Є.Л. Доценко, І.С. Кон, Д. Майерс та ін.), однак майже відсутні дослідження особливостей самопрезентації дітей молодшого шкільного віку, а важливі психологічні висновки, подані у зарубіжних дослідженнях, сформульовані на підставі аналізу інформації на невеликих вибірках. У той же час дана проблема є гостро актуальною в зв'язку зі зростаючою потребою пошуку причин і механізмів труднощів організації міжособистісної взаємодії в дитячому колективі та соціальної дезадаптації дітей і підлітків.

Метою нашої статті є проаналізувати функціонування самопрезентаційного феномена та дослідити мотивацію його прояву в перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку в умовах діяльної самореалізації в освітньому просторі.

Перші повідомлення про формування "публічного Я" у дитячому віці з'явилися при аналізі суміжних проблем: вивченні закономірностей формування дитячої дружби, аналізі функцій груп однолітків; вивченні явища дезадаптації в дитячому віці; аналізі особливостей когнітивного розвитку дітей; вивченні вікових аспектів самомоніторингу; аналізі формування особистісних структур в дитячому віці, розвитку самосвідомості та Я-концепції дитини.

Аналізуючи питання розвитку особистісних стосунків між дітьми, Gottman та Mettetal [3] висунули гіпотезу про поетапне формування дружби. Їхня триступенева модель передбачала поступове розгортання процесів міжособистісної взаємодії та соціальної перцепції. Серед основних механізмів другого етапу формування дружніх стосунків, що припадає на перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку, автори виділяють самопрезентаційну стратегію. У поведінці дітей простежується прагнення створювати позитивне враження в однолітків, подавати себе у найвигіднішому світлі, вра-

ховувати позицію партнера та передбачати наслідки своєї поведінки. Автори стверджують, що збереження "публічного обличчя" та репутації є важливим аспектом взаємодії у дитячому віці. Результати даного дослідження узгоджуються із висновками, зробленими на основі більш ранніх спостережень (Г.С. Костюк, А.А. Реан, Я.Л. Коломинский, О.В. Киричук) та робіт, виконаних у наступні роки (J. Hatch, B. Darby, A. Newcomb).

До 9-10-річного віку дитина остаточно розстається з роллю малюка, вона виростає й подорослішала. Це перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку, коли активно формується особистість, і стрімко відбуваються фізіологічні зміни в організмі.

Підлітковий вік – це, з одного боку, вік індивідуалізації, відкриття та ствердження свого унікального і неповторного "Я", а з іншого – вік соціалізації, вродання в світ людської культури і суспільних цінностей. І обидві ці лінії розвитку реалізуються на тлі загальної особистісної нестабільності [5].

Взаємодіючи з оточуючими, дитина розширює коло уявлень про себе і набуває здатності до їх демонстрації, спочатку, на елементарному неусвідомлюваному рівні, а з віком, на основі соціально і культурно прийнятих способів поведінки. Комплекс способів і стратегій представлення себе оточуючим позначається як самопрезентація (Ф. Артур, 2003). Це вербальна і невербальна демонстрація власної особистості в системі зовнішніх комунікацій. (В.С. Агеєв, 1987).

У вузькому значенні, самопрезентація – це акт самовираження і поведінки людини, спрямований на те, щоб створити сприятливе враження про себе у Іншого як носія позитивного "Я". Самопрезентація в цьому випадку розглядається як вміння дитини подати себе у новому для неї становищі, в нових умовах перебування, в новому оточенні. Слова "сам", "саме" вживаються для надання особливої важливості особистій діяльності. Ми розглядаємо самопрезентацію як один з важливих аспектів соціальної адаптації дитини. Поряд з розвитком здатності її до адаптації посилюється і прагнення до самопрезентації, самоствердження, тобто до різних стратегій "Я".

Незалежно від характеру процесу (стихийний чи регульований), самопрезентація формує у дитини 9-10 років певний рівень очікувань, стиль взаємостосунків, а також є засобом впливу на оточуючих. Самопрезентація передбачає наслідування дитиною культурних зразків поведінки як найбільш адекватним варіантам реагування на ті чи інші обставини спілкування.

При самопрезентації важливе значення мають соціальні очікування, пов'язані з образом "Я" і образом важливого "Іншого".

У той же час, вирішуючи завдання самопрезентації, дитина у перехідний період виробляє стереотипи поведінки, які впливають на стиль самопрезентації. Обраний стиль є неусвідомленим відображенням цінностей і самоставлення.

Отже, як і у будь-якому середовищі, у дитячому шкільному є субкультурні норми самопрезентації, завдяки яким дитина ідентифікує представників своєї групи, напрямки. Спосіб самопрезентації стає ритуальним поведінкою зі своєю символікою як спосіб розрізнення "своїх" і "чужих".

У структурі досвіду самопрезентації можна виділити кілька компонентів: суб'єктивний, змістовний операційний та об'єктивний.

Суб'єктивний, або ціннісно-смысловий (образ "Я" і образ "Іншого", самоставлення, позиція, самооцінка) – яким чином дитина суб'єктивно відображає себе та інших людей (перцепція); задає контекст самопрезентації і буває конструктивним і неконструктивним.

Однією з першооснов даного процесу виступає соціальне порівняння. М. Brewer, J. Weber, E. Pomerantz. Саме в період 9-10 років у дітей сформовується здатність порівнювати свої якості з відповідними характеристиками однолітків. Розвиток соціального порівняння веде до формування механізмів соціального та публічного Я.

Тут також мають значення особистісні мотиви. Дитина включається у будь-яку справу, якою зайнятий ровесник, заради того, щоб порівняти свої і його можливості. В ролі мотивів виступають порівняльні, аналогічні якості – свої і однолітка, можливості (вміння, знання, моральні якості), потреби (бажання, схильності). Перший варіант особистісного мотиву, коли вона прямо висловлює потреби у спілкуванні з ровесником, а не підпорядкований іншим потребам. Другий варіант особистісного мотиву – ровесник як цінитель тих якостей, які дитина вже виділила у собі як перевагу. Дитина демонструє свої вміння, знання і особистісні якості, спонукаючи інших дітей підтверджувати їх цінності. Мотивом спілкування стають його власні якості відповідно властивості однолітка бути їх цінителем. Цей мотив також прямо пов'язаний з потребою в спілкуванні, з прагненням дитини пізнати свої можливості, підтвердити переваги, використовуючи відгук на них з боку ровесника [4, с. 16].

Змістовний компонент – сукупність обставин, які оцінюються як значущі й незначущі.

Завдання самопрезентації вирішується дитиною часто спонтанно в незначних ситуаціях, в значущих ситуаціях характерне управління самопрезентацією, виходячи з умінь та індивідуальних особливостей дитини.

Операційний компонент – вміння, подання (знання), навички, способи дій, техніки, програми поведінки тощо.

Однією з перших наукових робіт у цій сфері було дослідження, в якому аналізувалося розуміння дітьми 8-ми та 11 років таких тактик самопрезентації як самопросування та привабливості (М. Bennet та С. Yeeles, 1990). Обидві ці тактики мають велику подібність, оскільки обидві включають позитивні установки стосовно свого Я і Я партнера, з одного боку вони, а з іншого – відрізняються складністю когнітивних операцій, що забезпечують їх розуміння. Дослідження присвячувалося перевірці гіпотези наявності відмінностей у розумінні дітьми даних тактик.

Зіставлення результатів молодшої і старшої групи реципієнтів показало значні зміни, що відбуваються у цьому процесі протягом молодшого шкільного віку. Діти молодшої підгрупи пояснюють самопрезентаційні ситуації, зосереджуючись на меті суб'єкта самопрезентації, не заглиблюючись в аналіз міжособистісного процесу. Вони не виділяють спроби суб'єкта презентації керувати враженнями партнера, впливати на соціальну оцінку. Як відзначають М. Bennet, С. Yeeles [6], лише 36 % дітей 8-річного віку виявили здатність ідентифікувати міжособистісну природу ситуації.

Результати експерименту дали підставу Р. Aloise-Young [1] зробити висновок про те, що до початку перехідного періоду від молодшого шкільного до підліткового

віку відбувається інтенсивний розвиток самопрезентаційних умінь. Показником даного процесу є підвищення рівня селективності у виборі особистісних характеристик відповідності до контексту ситуації. На початку вікового періоду діти не роблять відбору самопрезентаційної інформації, тоді як школярі старшої підгрупи демонструють уміння даного типу. У процесі самопрезентації школярі зосереджували увагу на ігрових уміннях, необхідних для взаємодії. Це свідчить про використання стратегії самопросування як найдоцільнішої за даних умов. Крім того, у даній підгрупі було зафіксовано підвищення рівня гнучкості самопрезентації за умови появи нової інформації стосовно аудиторії, що свідчить про розвиток моніторингу та вміння враховувати соціальні очікування партнерів з метою формування враження.

Заслугує на увагу висновок про використання дітьми тактики самопросування шляхом повідомлення позитивної інформації про себе на фоні негативної про інших. Як показало дослідження, діти мають соціальні знання та вміння, необхідні для застосування цього типу поведінки.

Подібні результати були отримані під час дослідження усвідомлення дітьми самопрезентаційної тактики – хвастоці (М. Bennet, С. Yeeles, 1990) [6]. Результати обстеження дали підставу авторам стверджувати, що не існує відмінностей між дітьми 8-ми та 11 років при позначенні даного типу поведінки, проте відмінності виникають при поясненні його мотиваційних основ: діти у перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку розуміють прагнення суб'єкта самопрезентації впливати на враження інших людей стосовно себе і дають пояснення у логіці міжособистісної взаємодії, тоді як діти молодшої вікової групи зосереджуються на внутрішньо-особистісних детермінантах.

Під об'єктивним компонентом ми розуміємо життєві обставини, в яких школяр перебуває в дитячому колективі, школі. Необхідність в самопрезентації виникає в випадках знайомства з цікавими людьми /друзями/, з новими людьми в компанії друзів, спілкування з вчителем, спілкування з однокласниками тощо.

Дослідниця Л.М. Мітіна включає самопрезентацію (в інтерпретації автора – "самоподачу себе іншим") в опис основних функцій педагогічного спілкування поряд з інформаційною (обмін інформацією між учителем і учнями пізнавального й емоційно-оцінного характеру); соціально-перцептивною (дає можливість педагогу і учням сприймати один одного, встановлювати той чи інший рівень взаєморозуміння і взаємоприйняття на основі залучення механізмів емпатії (співчуття, співпереживання)); інтерактивною (обмін образами, ідеями, діями, навичками, досвідом); афективною (емоційна стимуляція, "розрядка", полегшення, відчуття психологічного комфорту). На думку психолога, самопрезентація є значущою функцією і допомагає в самовираженні всім учасникам педагогічного процесу.

Публічні ситуації, у які одночасно включені і дорослі, і однолітки у молодших класах стимулюють самопрезентаційну поведінку, адресовану переважно вчителю як найбільш референтній фігурі. Його позитивні оцінки є запорукою, отримати схвалення і прийняття у середовищі однолітків. У перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку відбувається поступове переорієнтування самоподачі на однолітків.

Для нашого дослідження особливий інтерес мали також роботи, у яких вивчався безпосередній вплив самопрезентаційної мотивації на навчання дітей. Навчальні ситуації включають у себе певні умови, які здатні підвищувати тривожність дитини стосовно того враження, яке вона справляє на навколишніх, наслідком чого є підвищення самопрезентаційної мотивації. Дослідження, проведені В. Hughens, Н. Sulliva, J. Beaird,

виявили, що в ситуації публічного оцінювання з боку вчителя яскраво простежується вплив самопрезентаційних мотивів на рівень домагань учнів. Цей процес має гендерні відмінності: дівчата знижують рівень домагань, хлопці, навпаки, віддають перевагу більш складним завданням. У ситуаціях, не пов'язаних з оцінюванням, подібних змін у рівнях домагань учнів не спостерігається. Ці результати пояснюються більшою потребою дівчаток у визнанні.

У цілому, аналіз наукової літератури у сфері дитячої самопрезентації показує, що у вивченні даного явища гендерний підхід використовується досить інтенсивно. Стаття є одним з центральних компонентів Я-концепції дитини, тому статево-рольова поведінка виступає важливим засобом формування позитивного враження про себе. Одним із соціальних факторів, що має потенційний вплив на статево-рольову поведінку визнається група однолітків. Дослідження доводять, що однолітки забезпечують підкріплення стереотипної презентації і виявляють різке несхвалення при її порушенні. Результати дослідження В. Fagot [6] свідчать, що дана тенденція започатковується ще у період дошкільного дитинства.

Позитивне підкріплення стереотипів є дієвим чинником самопрезентації: отримуючи схвалення за стереотипну поведінку діти, притримуються її довше, ніж ті, хто був покараний за контр-стереотипну. Вплив на самопрезентацію однолітків доведено також у дослідженні R. Banerjee, V. Lintern [2], де встановлено, що у присутності ровесників діти менш схильні гратися з іграшками, що трактуються оточуючими виключно як "дівчачі" чи "хлоп'ячі". Важливим висновком про вплив однолітків на особистісні самовияви дітей є результати дослідження P. Aloise-Young [1], які показують, що самопрезентаційна поведінка дитини більшою мірою знаходиться під впливом потенційно бажаних друзів, ніж під впливом реальної групи однолітків. Таким чином, самопрезентація перш за все мотивується бажанням увійти до певної групи, бути прийнятним нею.

Завершуючи обговорення питання аналізу проблеми дитячої самопрезентації у психологічній науці, можна зробити наступні висновки.

Дитяча самопрезентація розглядається як форма особистісного самовияву дитини, важливе соціальне уміння, розвиток якого є необхідним аспектом формування Я-концепції дитини та її взаємодії з іншими людьми.

Існуючі дослідження стосуються окремих аспектів самопрезентаційного феномена як у сфері мотивації, так і вибудовування бажаного образу.

Широко дискутується проблема мотиваційних джерел самопрезентації. Наукові підходи різняться: напрямом дії мотиву (спрямування на внутрішній світ – на соціальне середовище), відмінністю у визначенні змісту мотиву (акцентування психологічних чи соціально-психологічних аспектів).

У сфері мотивації дослідження зорієнтовані на спостереження зміни дитячого розуміння мотивів самопрезентації протягом молодшого шкільного віку. Було встановлено, що лінія розуміння іде від психологічних інтерпретацій до тлумачення у термінах міжособистісного процесу.

Таким чином, функціонування самопрезентаційного феномена у перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку характеризується наступними особливостями: самопрезентація переходить на усвідомлений рівень зумовлений потребою бути частиною групи, появою когнітивних умінь, прийняття ролі та координації перспективи двох і більше учасників соціальної взаємодії; функціонування самопрезентаційної стратегії характеризується вищим рівнем турботи про підтримання власного позитивного образу, ніж про підтримання образу партнера, прагнення заявити про себе як про самодостатню індивідуальність; у процесі навчальної діяльності само-

презентаційні покази перш за все адресовані вчителю; соціальний розвиток дітей більш підпорядкований прагненню отримати позитивну оцінку, ніж потребі у самопідтвердженні; поява концентрації на власній зовнішності; особистісна нестійкість, яка продиктована необхідністю відповідати психологічно-фізіологічним змінам, що відбуваються в організмі у даний період, а також змінам вимог, що пред'являються з боку соціуму.

Відповідно до логіки теоретичного аналізу функціонування самопрезентаційного феномена та дослідження мотивації його прояву в перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку в умовах діяльнійсності самореалізації в освітньому просторі, здійснювався вибір методів емпіричного дослідження. В ході розробки програми даного дослідження було обрано 7 методик, що повинні будуть дозволити, на нашу думку, з'ясувати чи перебуває зміст і тип самопрезентації школяра у залежності від впливу чинників особистісного і ситуативного характеру (соціального статусу дитини у групі); чи постає однією із важливих детермінант змістових і процесуальних характеристик самопрезентації статева належність; чи впливає шкільна мотивація на характер поведінкових особистісних самовиявів дітей, тобто на самопрезентацію та когнітивно-мотиваційні основи функціонування самопрезентаційної стратегії у перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку в умовах діяльнійсності самореалізації в освітньому просторі.

Об'єктом нашого дослідження є особистість школяра у перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку у процесі міжособистісних взаємостосунків у колективі, а предметом дослідження – особливості самопрезентації школярів у перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку.

Експериментальною базою дослідження виступила базова спеціалізована школа № 49 м. Києва. В якості експериментальної групи був досліджений 4-А клас (30 осіб), молодші школярі у віці 9-10 років.

Для нашого дослідження використовувалися наступні методики:

На першому етапі вивчалися особливості самопрезентації школярів (дві методики).

Перше завдання даного етапу спрямоване на виявлення кількісних і якісних показників когнітивного та емоційно-оцінного компонентів вербальної самопрезентації (самоописів) дошкільників з детальним аналізом представленості у висловленні таких компонентів: Я-фізичного, Я-психічного і Я-соціального, а також аналіз активного словника тематичної емоційно-оцінної лексики за кожним із виділених компонентів. Для цього школярам була запропонована методика самоопису за планом: 1) "Що я знаю про себе?" та 2) "Я у майбутньому".

Наступне завдання на самопрезентацію у невербальній формі – це проєктивна методика "Намалюй себе" (модифікований варіант методики А.А. Реана, 2004). Аналіз малюнків проводиться методом шкалювання за такими параметрами: представленість в малюнках основних компонентів тіла і характер їх зображення; кольори, використані в "автопортреті"; розташування "автопортрета" на аркуші, сюжет. Сума балів за результатами аналізу малюнка оцінюється за абсолютною величиною, що дозволить виявити три рівні здібності дитини до невербальної самопрезентації: високий рівень, позитивна самооцінка; високий рівень, негативна самооцінка; низький рівень здатності до самопрезентації, несформоване уявлення про фізичне "Я".

На другому етапі ми визначатимемо міжособистісний статус кожного школяра та виявлятимемо структуру взаємостосунків у класі. Дослідження проводитиметься за методикою діагностики міжособистісних стосунків та міжгрупових відносин (соціометрія) Дж. Морено. Дана мето-

дика передбачає вибір партнера для спільної акції шляхом відповіді на питання типу: "З ким би ти хотів?". Такі питання називаються критеріями вибору.

Для більшої достовірності даний етап дублювався з проміжком часу в півтора місяця.

На третьому етапі ми вивчатимемо мотиваційну сферу учнів засобами трьох методик. Методика "Чотири питання", розроблена та апробована Н.Я. Большуновою (2005). Методика є дослідницькою. Перевірена на надійність і валідність.

Особливість методики полягає в тому, що її питання звернені до різних рівнів психіки і свідомості. Перше питання ("Що Ви найбільше цінуєте в житті?") апелює до свідомості і самосвідомості людини, воно вимагає досить добре відрефлексованих і вербально позначених відповідей. Друге ("Що Ви найбільше ненавидите в житті?") і третє ("Чого Ви найбільше в житті боїтеся?") звернені до області переживань, почуттів, емоцій. Четверте питання ("Якби Ви були чарівником, що б Ви зробили в першу чергу?") є проєктивним. Це дозволяє здійснити якісний аналіз внутрішньої узгодженості цінностей.

Для вивчення типу взаємозв'язків молодших школярів у класі використовується скорочена анкета В.Смекайли і М.Кучер "До якого типу взаємин ти схильний". До даної анкети ми доєднаємо ще три питання спрямованих на визначення провідних мотивів спілкування молодших школярів з однолітками.

Для визначення ставлення дітей до школи і навчального процесу, емоційного реагування на шкільну ситуацію використовується анкета Н.Г. Лусканової "Оцінка шкільної мотивації". Наявність у дитини мотиву добре виконувати всі пред'явлені школою вимоги і показати себе з найкращого боку, змушує учня проявляти активність у відборі і запам'ятовуванні необхідної інформації. При низькому рівні навчальної мотивації спостерігається зниження шкільної успішності. Учні мають відповіді на питання, обравши одну із запропонованих відповідей по кожному питанню.

Напівпроєктивний тест Х.Д. Шмальта, що отримав назву МД-решітка (решітка мотивації досягнення).

МД-решітка розроблена для діагностики мотивів, що входять в структуру мотивації досягнення школярів у віці 9-11 років. Тест також дозволяє отримати дані щодо прояву мотивації досягнення у різних сферах діяльності. Автор виділяє найбільш значущі: навчання, спорт, музика, допомога, самоствердження, предметно-маніпулятивна діяльність.

Стимульний матеріал тесту складається із 18 картинок-малюнків, кожний з яких супроводжує постійний список із 18 тверджень відповідної тематики.

Також для вивчення психологічних особливостей процесу самопрезентації учнів 9-11 років ми включимо рівень навчальних досягнень за 4 клас (початковий, середній, достатній та високий), а також опис кожного учня та кожної учениці класним керівником.

На основі аналізу результатів наукових досліджень можна виділити дві групи показників функціонування презентаційного феномена у дитячому віці.

Що стосується поведінкових показників: зміна поведінки дитини у публічній ситуації; підвищення рівня самомоніторингу як специфічної форми саморегуляції (контроль за своєю поведінкою, керування власними експресивними виявами, спостереження за реакцією партнерів по взаємодії); застосування дітьми поведінкових тактик, які належать до групи презентаційних (акцентування позитивних рис та заперечення негативних, переорієнтація уваги партнера на інші аспекти ситуації, зміна позиції стосовно партнера).

Когнітивні показники: розуміння дітьми презентаційних та самопрезентаційних намірів; здатність до інтерпретації соціальної ситуації у термінах міжособистісного процесу; здатність до виокремлення ситуації, що активізують презентаційну тенденцію; селективність у виборі поведінкової стратегії; передбачення результатів презентаційної поведінки, її оцінки з боку партнерів по взаємодії; усвідомлення дітьми здатності впливати на висновки оточуючих через застосування певних презентаційних тактик.

Список використаних джерел

1. Aloise-Young P. Peer influence on smoking initiation during early adolescence: a comparison of group members and group outsiders / P. Aloise-Young // Journal of Applied psychology. – 1994. – Vol. 79, № 2. – P. 281–287.
2. Banerjee R. Boys will be boys: the effect of social evaluation concerns on gender-typing / R. Banerjee, V. Lintern // Social Development. – 2000. – Vol. 9, № 3. – P. 398–408.
3. Vander-Zanden J. Human Development / J. Vander-Zanden. – New York : McGraw-Hill Inc., 1993. – 715 p.
4. Дерев'яно П.І. Особливості мотивів об'єднання со взрослым і сверстниками у дошкільників: Дис. ... канд. психол. наук [Текст] / П.І. Дерев'яно. – М.: 1983. – 124 с.
5. Дьякова Е.В. Постановка проблеми изучения особенностей самосознания и навыков самопрезентации у младших подростков с задержкой психического развития / Е.В. Дьякова // Ученые записки Орловского государственного университета. – 2013. – № 5(55). – С. 239–241.
6. Корчакова Н.В. Психологічні особливості особистісної самопрезентації в молодшому шкільному віці: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 [Текст] / Н.В. Корчакова. – Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004.

Надійшла до редколегії 10.05.16

Капустюк Елена, Пастушенко Валентина

ИЗУЧЕНИЕ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ И ИССЛЕДОВАНИЕ МОТИВАЦИИ ЕЁ ПРОЯВЛЕНИЯ В ПЕРЕХОДНОЙ ПЕРИОД ОТ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО К ПОДРОСТКОВОМУ ВОЗРАСТУ

В статье обобщены результаты отечественных и зарубежных исследований самопрезентационного феномена и мотивации его проявления в переходный период от младшего школьного к подростковому возрасту. Выделено две группы показателей функционирования презентационного феномена в детском возрасте: когнитивные и поведенческие. Подтверждено формирование понимания и восприятия младшими школьниками тактик самопрезентации: интенсивное развитие системы когнитивных репрезентаций, актуализация самопрезентационной мотивации, ее реализация на поведенческом уровне. Подобрано комплекс методик, позволяющих проследить особенности самопрезентации в условиях деятельностной самореализации в образовательном пространстве.

Ключевые слова: самопрезентация, социальное развитие, публичное Я, презентационная мотивация, стили личностного самовыражения.

Kapustiuk Olena, Pastushenko Valentyna

THE STUDY AND RESEARCH OF SELF-PRESENTATION'S MOTIVATION IN ITS MANIFESTATION IN THE TRANSITION PERIOD FROM PRIMARY SCHOOL TO ADOLESCENCE

The article summarizes the results of national and international research self-presentation phenomenon and motivation of its manifestation in the transitional period from primary school to adolescence. Was allocated two groups of indicators functioning of the presentation of the phenomenon during childhood: cognitive and behavioral. It is confirmed the formation of understanding and perception of young schoolchildren's tactics of the self-presentation: the intensive development of the system of cognitive representations, the actualization of the self-presentation motivation, its implementation at the behavioral level. Picked up the complex of methods which to track particular qualities of the self-presentation in the conditions of activity self-realization in the educational space.

Keywords: self-presentation, social development, public self, self-presentation motivation and personal self-presentational style.

УДК 364.465

Тетяна Коленіченко, канд. пед. наук, доц.
Чернігівський національний технологічний університет, Чернігів

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УКРАЇНІ

В статті здійснено аналіз поняття "старість" та запропоноване авторське визначення даного поняття. Наведено результати проведеного пілотного етапу дослідження щодо виявлення потреб людей похилого віку; здійснено оцінку виявлених потреб та визначено рівні на яких відбуватиметься задоволення виявлених потреб людини похилого віку: мікрорівень (громада); мезорівень (місцевий рівень); макрорівень (національний рівень). Виявлено та розкрито зміст основних напрямів підтримки людини похилого віку в трансформаційному суспільстві.

Ключові слова: людина похилого віку, соціально-педагогічна підтримка, старість, рівні задоволення потреб, ступінь задоволення потреб, напрями підтримки людини похилого віку.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, які відбуваються в суспільстві носять економічний, соціальний, політичний характер і позначаються передусім на окремих категоріях соціально-вразливих груп населення. Саме тому, проблема соціально-педагогічної підтримки окремих категорій соціально вразливих груп населення, зокрема літніх людей, визначається як один із пріоритетних напрямів соціальної політики держави.

Держава, в свою чергу, виступає гарантом прав і свобод кожного громадянина нашої країни. На державному рівні підтримка людей похилого віку набуває матеріального змісту та забезпечується гарантованим наданням пенсій, допомог, різних видів натурального забезпечення, широкого спектра послуг і пільг, тобто Уряд вживає заходів, які могли б покращити матеріальний стан людини похилого віку і таким чином задовольнити матеріальні потреби даної категорії клієнтів. Даний процес обумовлений тим, що соціальна допомога та підтримка літніх людей – це один із пріоритетних напрямів соціальної політики держави, основне завдання якого – підтримка літніх людей, на сучасному етапі, забезпечення гідного життя даної категорії населення через підвищення рівня їх доходів.

Проте, поза увагою держави залишаються не менш важливі потреби людини похилого віку, які необхідно задовольнити: потреба у духовному розвитку, потреба у самореалізації, потреба у самоактуалізації, потреба у навчанні, що в свою чергу визначають зміст соціально-педагогічної підтримки.

Відтак в умовах становлення України досить гострою та актуальною постає проблема визначення напрямів соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку в сучасному соціумі.

Мета статті – виявити, оцінити потреби людей похилого віку та визначити напрями підтримки людей похилого віку в Україні.

Вивченням проблем людей похилого віку займалися такі науковці, як А.І. Капська, О.Г. Карпенко, Т.І. Коленіченко, Т.О. Голубенко, М.О. Житинська, вони досліджували особливості соціально-педагогічної роботи з людьми похилого віку; підготовку соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку; особливості соціальної роботи з людьми похилого віку в Територіальних центрах соціального обслуговування.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж аналізувати поняття "підтримка" визначимо поняття "старість", "людина похилого віку", що надасть нам можливість спроектувати подальшу нашу роботу відповідно до визначених нами вікових меж.

Науковець Джесси Расел визначає старість як період життя людини від втрати здатності організму до продовження роду, до смерті [2]. У своїй науковій праці М. Ермолаєва пов'язує старість із припиненням трудової діяльності людини похилого віку [2]. Соціальні геронтологи Р.С. Яцемірська та І.Г. Беленька у своєму під-

ручнику з соціальної геронтології визначають "старість" як заключну фазу в розвитку людини, в якій цей процес відбувається по низхідній кривій [5, с. 85].

Виходячи із визначень науковців щодо дефініції поняття "старість", ми можемо стверджувати, що не існує уніфікованого визначення поняття "старість". Проаналізувавши наукові доробки вчених, ми дійшли висновку, що дане поняття розглядається науковцями через призму фізіологічних змін особистості. Ми вважаємо, що вищезазначена дефініція не дає нам можливість розглянути старість як соціальне явище, оскільки дане визначення не наповнене науковцями соціальним та психологічним змістом. Нами здійснено спробу дати авторське визначення поняття "старість". Відтак, старість – це час значущих перемін та переоцінки цінностей людини, коли відбуваються зміни в психосоціальному, когнітивному, емоційному та мотиваційному розвитку, що супроводжується зменшенню ступеня участі людини в суспільно-корисній діяльності.

Деякі науковці вивчаючи старість пов'язують даний період життя особистості з віком людини від 60 років до 100 років. Ми погоджуємося із науковцями і вважаємо, що дійсно, процес старіння, перш за все, обумовлений змінами на фізіологічному рівні, а оскільки 60 років є переломним етапом у погіршенні стану здоров'я особистості, то саме вік 60 років ми розглядаємо віком початку старості. Окрім фізіологічного стану особистості вагомим критерієм визначення старості є законодавча складова. В Україні пенсійний вік особистості, відповідно до Закону України, визначено – 60 років. Саме в цей період люди похилого віку стають отримувачами соціальних послуг, які надають державні і недержавні установи з метою підтримки даної категорії населення.

Отже, відповідно до Наказу Міністерства соціальної політики України № 28 від 20.01.2014 р. [3] до отримувачів соціальних послуг, ми можемо віднести людей похилого віку, оскільки зазначена категорія населення є представником соціальної групи – літні люди, та як такі, що перебувають у складних життєвих обставинах (втрата родини, самотність, важке матеріальне становище, погіршення здоров'я) і не можуть їх самостійно подолати.

Завдання, які визначаються Наказом Міністерства соціальної політики [3], щодо визначення потреби людини похилого віку у певних видах послуг, зорієнтовані на визначення та оцінку потреб людини похилого віку, визначення пріоритетів щодо організації надання соціальних послуг і відповідно напрямів підтримки людини похилого віку.

Відтак, оцінка потреб – це гнучкий процес збору, узагальнення та аналізу інформації щодо стану клієнта з метою визначення необхідних видів та обсягів послуг, їх впливу в ході подолання складних життєвих обставин, у яких він опинився [4]. Досліджуючи проблему оцінки потреб людини похилого віку нами було взято за основу дослідження І.Д. Зверєвої, З.П. Кияниці, В.О. Кузьмінського,

Ж.В. Петрочко, І. Саммон проведене в рамках проекту ЄС "Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей", концепція дослідження була нами адаптована відповідно до предмету нашого дослідження [4]. Науковці виділили складові змісту оцінки потреб людини похилого віку: індивідуальні потреби клієнта, потенціал найближчого оточення; можливості громади [4].

Відповідно до мети нашого дослідження, нами проведено пілотне дослідження з метою оцінки потреб людини похилого віку. Виявивши та обґрунтувавши основні потреби людини похилого віку, ми зможемо визначити напрями соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку. В пілотному дослідженні взяло участь 64 особи літнього віку, які мають задовільний фізичний стан, які самі себе обслуговують, це особи, які знаходяться у вікових рамках від 60 до 89 років. Респондентів, які брали участь у пілотному етапі дослідження поділено за критерієм родинних зв'язків, оскільки наявність чи відсутність родини напряму корелює із переліком потреб, які виникають у людини похилого віку.

Пілотний етап дослідження складався з трьох етапів: 1 етап – підбір методичного матеріалу (методики, анкети), який використовувався під час проведення дослідження; 2 етап – налагодження комунікації з людьми похилого віку; 3 етап – узагальнення отриманої інформації.

При оцінці потреб людини похилого віку нами використано оцінювання як фундаментальну технологію соціальної роботи. Компонентами оцінювання є різні види оцінки, які одночасно виступають як його інструмент, тобто як сукупність методів, за допомогою яких визначаються нагальні потреби людини похилого віку.

Важливу інформацію при виявленні потреб літньої людини несуть стандартизовані оціночні тести: методика дослідження особистості "Дім–Дерево–Людина" Дж. Бука; тест Люшера; тест "Неіснуюча тварина"; методика дослідження "Незакінчене речення"; методика виміру рівня тривожності Тейлора; методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки; методика виявлення акцентуацій характеру К. Леонгарда; методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса тощо.

Оцінку потреб людини похилого віку ми розглядаємо як інструмент для надання якісних послуг та визначення напрямів соціально-педагогічної підтримки людей похилого віку.

Отже, за результатами використання технології оцінювання у оцінці потреб людини похилого віку, нами було визначено: потреби людини похилого віку; складні життєві обставини, які виникли у людини похилого віку, та визначають особливості потреб; напрями підтримки людини похилого віку, відповідно до визначених потреб.

Під час проведення оцінки нами враховувалися такі *умови*:

- обумовленість результатів оцінки потреб людини похилого віку вимогами суспільства та спроможністю соціальної роботи задовольнити потреби людини похилого віку через призму інноваційних напрямів соціальної роботи з метою надання соціально-педагогічної підтримки;
- спроможність державних і недержавних соціальних інституцій задовольнити потреби людини похилого віку;
- створення ефективної інтеракції між соціальним працівником та людиною похилого віку.

Отримані результати дослідження дають нам можливість визначити рівні на яких відбуватиметься задоволення потреб людини похилого віку:

- мікрорівень (громада) – визначення ресурсів громади, потенціалу найближчого оточення клієнта, створення чи відновлення його можливостей;

- мезорівень (місцевий рівень) – розробка місцевих (регіональних) програм соціального спрямування;
- макрорівень (національний рівень) – розробки цільових національних програм із соціальної роботи.

Відповідно до визначених індикаторів оцінки потреб людини похилого віку та аспектів життя людини похилого віку, нами було розподілено людей похилого віку на три групи, що надало можливість зорієнтуватися у подальшому визначенні напрямів підтримки людини похилого віку:

I група – це літні люди, які після виходу на пенсію проявляють активну життєву позицію, є членами певної групи, які спрямовані на культурно-просвітницьку роботу. Дана група людей прагне брати участь у житті суспільства, вони хочуть бути корисними. Як правило, більшість із цієї групи припинили свою професійну діяльність. Дана група людей має бажання розвиватися та отримувати нові знання.

II група – літні люди, які подальше своє життя повністю присвятили своїй родині (хатні обов'язки, догляд за внуками). Даній групі людей притаманне спілкування в межах родинного кола, вона намагаються бути корисними для членів своєї родини, намагаються допомогти у вихованні внуків. Друзів, у людей похилого віку, які відносяться до даної групи досить мало, або взагалі немає. Своє дозвілля вони розглядають через призму перегляду телевізора, вишивання, в'язання, приготування різноманітних страв, читання. Як правило, особи літнього віку, які відносяться до цієї групи, припинили свою професійну діяльність. Дана група людей не має бажання отримувати нові знання.

III група – літні люди, які досягли пенсійного віку та не припинили своєї професійної діяльності. Люди похилого віку, які відносяться до цієї групи мають постійне коло спілкування, яке складається із колег по роботі, які водночас і є друзями та родиною. Дозвілля, у людей даної групи, як правило, зводиться до перегляду телевізора, читання, в'язання, вишивки. Дана група людей похилого віку проявляє бажання отримати нові знання [2].

Перед тим як оцінювати потреби людини похилого віку, нами визначено коло потреб, які існують у людини похилого віку, зокрема: потреба у відвідуванні груп, які спрямовані на підтримку фізичного стану людини похилого віку; потреба у збільшенні спілкування між однолітками та родичами; потреба у розширенні кола спілкування з іншими людьми, налагодження комунікації з новими друзями; потреба у передачі свого досвіду та знань молодому поколінню; потреба у отриманні нової інформації про події в житті та в світі; потреба у отриманні інформації про права людини похилого віку; потреба у нових знаннях; потреба у підвищенні рівня своєї освіти; потреба у самореалізації через заняття творчою діяльністю; потреба у відвідуванні культурних центрів (музейів, концертних програм, бібліотек); потреба у спілкуванні, отриманні та обміні досвідом з людьми похилого віку, які мають спільні інтереси; потреба у тому, щоб впливати на події, які відбуваються у суспільстві через участь в суспільних та політичних організаціях; потреба у отриманні якісних медичних послуг [2].

Визначені потреби людини похилого віку ми можемо віднести до внутрішніх, моральних потреб людини похилого віку. Проте, люди похилого віку досить часто акцентували увагу на потребу в якісному харчуванні, потребу в житлі, екологічну потребу, потребу в праці. Отже, за результатами дослідження, ми можемо розподілити потреби людини похилого віку на: зовнішні, які несуть матеріальний характер та внутрішні, які пов'язані із задоволенням таких потреб людини похилого віку, як потребу в спілкуванні та самоактуалізації. В свою

чергу зовнішні потреби, які носять матеріальний характер ми можемо розподілити на три складові: фізіологічні потреби, побутові потреби та потреба в праці.

До складових внутрішніх потреб людини похилого віку, ми можемо віднести потребу приналежності до будь якої групи, потреба у визнанні, потреба у успіху, потреба у повазі, потреба у самореалізації, потреба у розвитку, потреба у спілкуванні, потреба у пізнанні.

Визначивши дві групи потреб людини похилого віку, ми можемо зазначити, що перша група потреб (зовнішні потреби, які розглядаються нами через призму матеріальних потреб) у 87 % людей похилого віку не задоволені. Проте, вважаємо за доречне, уточнити зміст третьої складової зовнішніх потреб людини похилого віку – потреба у праці. Потребу праці, ми розглядаємо як трансформуючу потребу, яка знаходить своє відобра-

ження у творчій реалізації здібностей людини похилого віку, оскільки праця та творчість є складовими перетворюючої діяльності особистості. Саме тому, в аспекті підтримки людини похилого віку, потреба у праці змінює свою змістовну наповненість на потребу у реалізації своїх здібностей, як фактор, який перетворює дійсність і сприяє виробленню почуття потрібності людини похилого віку суспільству.

При оцінці потреб людини похилого віку (зовнішніх і внутрішніх), нами було визначено ступінь задоволеності потреб людини похилого віку. Вважаємо за доречне продемонструвати ступінь задоволеності потреб людини похилого віку, які є найбільш важливими для нашого дослідження. Показники задоволеності потреб людини похилого віку подано у табл. 1.

Таблиця 1

Відсоткове співвідношення задоволеності потреб людини похилого віку

Потреби людини похилого віку	Задоволена потреба	Незадоволена потреба
Потреба у отриманні якісних медичних послуг	12,3 %	87,3 %
Потреба у отриманні інформації про права людини похилого віку	14,4 %	85,6 %
Потреба у відвідуванні груп, які спрямовані на підтримку фізичного стану людини похилого віку	14,7 %	85,3 %
Потреба у відвідуванні культурних центрів (музеїв, концертних програм, бібліотек)	21,4 %	78,6 %
Потреба у розширенні кола спілкування з іншими людьми, налагодження комунікації з новими друзями	22,8 %	77,2 %
Потреба у нових знаннях	24,9 %	75,1 %
Потреба у самореалізації через заняття творчою діяльністю	25,5 %	74,5 %
Потреба у отриманні нової інформації про події в житті та в світі	25,9 %	74,1 %
Потреба у передачі свого досвіду та знань молодому поколінню	27,3 %	72,7 %
Потреба у спілкуванні, отримання та обміні досвідом з людьми похилого віку, які мають спільні інтереси та родичами	28,5 %	71,5 %
Потреба у тому, щоб впливати на події, які відбуваються у суспільстві через участь в суспільних та політичних організаціях	29,1 %	70,9 %

За результатами проведеного дослідження, ми отримали наступні результати. До найбільш вираженої потреби людини похилого віку, ми можемо віднести потребу у отриманні якісних медичних послуг 87,3 % респондентів визначили дану потребу як найбільш незадоволену в умовах сьогодення. На нашу думку, це обумовлено тими трансформаційними процесами, які відбуваються у нас в Україні, адже, ми можемо спостерігати зміни, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя, зокрема політичній, економічній, освітній, і особливо медичній. Стара система надання медичних послуг не відповідає запитами сучасного суспільства, а оскільки проблема здоров'я є однією із пріоритетних проблем людини похилого віку, саме тому якість надання медичних послуг виявилася однією із пріоритетних потреб людини похилого віку.

Важливою, для людей похилого віку, є потреба у самореалізації через заняття творчою діяльністю. Досить часто люди похилого віку акцентують свою увагу про відсутність в громаді місць, які б об'єднували людей похилого віку за інтересами, наприклад гуртки плетіння, малювання, вишивки тощо. Дана потреба тісно переплітається із потребою передачі свого досвіду та знань молодому поколінню. Коли люди похилого віку наголошували про відсутність гуртків, то вони відразу пропонували створити спільні гуртки в яких будуть задіяні як люди похилого віку так і студенти. Люди похилого віку виявляють бажання навчити студентів тим чи іншим видам діяльності. Певна частка людей похилого віку зазначала, про те, що вони б із задоволенням спілкувалися з молодим поколінням, із радістю ділилися своїм життєвим досвідом, і, із радістю брали участь з молодими людьми у спільних заходах.

Визначаючи напрями соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку, проаналізуємо Закон

України "Про соціальні послуги" від 19.06.2003 р. № 966-IV. Відповідно до вищезазначеного Закону України до закладів соціальної підтримки належать: стаціонарні інтернати установи та заклади; реабілітаційні установи та заклади; установи та заклади денного перебування; установи та заклади тимчасового або постійного перебування; територіальні центри надання соціальних послуг.

В перерахованих закладах підтримки, відповідно до цього Закону, можуть надаватися такі види соціальних послуг: соціально-побутові послуги; психологічні послуги; соціально-педагогічні послуги; соціально-медичні послуги; соціально-економічні послуги; юридичні послуги; послуги з працевлаштування; інформаційні послуги.

Відповідно до предмету нашого дослідження, вважаємо за доречне розглянути такий вид соціальних послуг як соціально-педагогічний. Соціально-педагогічні послуги полягають у виявленні та сприянні розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організації індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, зацікавлених осіб.

Отже, відповідно до змістовного наповнення соціально-педагогічних послуг, та за результатами проведеного пілотного етапу дослідження, щодо оцінки потреб людини похилого віку, ми можемо визначити основні напрями соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку:

1. Виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб людей похилого віку, які перебувають у складних життєвих обставинах;

2. Організація освітнього процесу людини похилого віку розглядається нами як засіб саморозвитку та само-

актуалізації людини похилого віку, як один із аспектів соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку;

3. Організація дозвілєвої діяльності людей похилого віку як засіб актуалізації суб'єктної позиції людини похилого віку, який спрямований на подолання негативних факторів життєдіяльності даної категорії клієнтів;

4. Розроблення Стратегії підтримки людини похилого віку в Україні з метою стимулювання активної життєвої позиції людини похилого віку, поліпшення якості життя, використання досвіду старшого покоління як важливого ресурсу розвитку суспільства;

5. Розроблення єдиної моделі соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку через систему ефективного взаємодії державних і недержавних закладів.

Висновки. Виділені нами напрями соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку співвідносяться з соціальною політикою держави щодо підтримки людини похилого віку і спрямовані на вирішення основних завдань, які держава ставить перед суспільством щодо вирішення проблем людини похилого віку: підготовка суспільства до демографічних змін, які від-

буваються в суспільстві; підвищення якості життя людини похилого віку; розширення мережі соціальних послуг у відповідності до потреб людини похилого віку.

Список використаних джерел

1. Ермак Н.О. Педагогическая поддержка качества жизни людей пожилого возраста средствами художественного творчества: дис. ... д. пед. н. : 13.00.01 / Ермак Наталья Александровна; Педагог. ин-т Южного федерального ун-та. – Ростов-на-Дону, 2009. – 408 с.

2. Колениченко Т.І. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми соціально-педагогічної підтримки людей похилого віку в закладах соціального обслуговування / Т.І. Колениченко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. – К., 2014. – Вип. 19. – С. 147–154.

3. Наказ Міністерства соціальної політики України № 28 від 20.01.2014 р. "Про затвердження Порядку визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах"

4. Оцінка потреб дитини та її сім'ї / І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський, Ж.В. Петрочко, І. Саммон; За заг. ред. І.Д. Зверевої. – К.: Держсоцслужба, 2007. – 144 с.

5. Яцемирская Р.С. Социальная геронтология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Раиса Сергеевна Яцемирская, Инна Григорьевна Беленькая. – М.: Гуманит изд. Центр ВЛАДОС, 2003. – 224 с.

Надійшла до редколегії 16.05.16

Татьяна Колениченко, канд. пед. наук, доц.

Черниговский национальный технологический университет, Чернигов

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ В УКРАИНЕ

В статье проведен анализ понятия "старость" и предложено авторское определение данного понятия. Приведены результаты проведенного пилотного этапа исследования по выявлению потребностей пожилых людей; осуществлена оценка выявленных потребностей и определены уровни на которых будет происходить удовлетворение выявленных потребностей людей пожилого возраста: микроуровень (община) мезоуровень (местный уровень) макроуровень (национальный уровень). Выявлено и раскрыто содержание основных направлений поддержки пожилого человека в трансформационном обществе.

Ключевые слова: человек пожилого возраста, социально-педагогическая поддержка, старость, уровни удовлетворения потребностей, степень удовлетворения потребностей, направления поддержки пожилого возраста.

Tetiana Kolenichenko, PhD, Assoc. Prof.

Chernihiv National Technological University, Chernihiv

THE MAIN DIRECTIONS OF SOCIO-EDUCATIONAL SUPPORT OF ELDERLY PEOPLE IN UKRAINE

The article analyzes the concept of "old age" and proposes the author's definition of this concept. The results of the pilot phase of the research as for the identification of the elderly people's needs have been presented; the estimation of identified needs and levels which will meet the identified needs of the elderly person: micro (community); mezo (local level); macro (national level) have been grounded. The content of the main directions of the elderly person's support in social transformation has been shown and disclosed.

Keywords: elderly people, socio-educational support, old age, levels of needs, satisfaction of needs, directions of elderly person's support.

УДК 378+37.013.42+371+371.134

Тетяна Костюченко, асп.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Одеса

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В СТРУКТУРІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ

В статті висвітлені основні аспекти здоров'язбережувальної компетентності, як необхідної складової в структурі фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів. Проаналізовані умови, в загальному та педагогічні умови, зокрема, для успішної реалізації здоров'язбережувальної компетентності в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери. В результаті дослідження виділені такі основні педагогічні умови: формування позитивної мотивації на здоров'язбереження, використання різноманітних видів рухової діяльності, пропагування здорового способу життя, цілеспрямована та ефективна організація часу на роботу та відпочинок.

Ключові слова: педагогічні умови, психолого-педагогічні умови, здоров'язбережувальна компетентність, фахова підготовка, соціально-педагогічна сфера.

З кожним роком система підготовки майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери піддається значного реформування. Це пов'язано як з кризовими явищами в нашому суспільстві (ускладненням життєвого середовища, змінами моральних цінностей, зростанням соціально негативних явищ і соціально небезпечних захворювань, збільшенням кількості людей, які опиняються у складних життєвих обставинах), так і з процесами оновлення освітніх систем, що відбуваються в європейських країнах і пов'язані з визнанням якості знань, як одного з найголовніших чинників прогресу та добробуту. Ці та інші зміни висувають нові вимоги до професійної

підготовки фахівців соціальної сфери, в якій пріоритетним напрямком є вивчення проблематики становлення професіоналізму та професійної компетентності як його головної складової.

Вивчаючи питання формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх соціальних педагогів в процесі фахової підготовки та аналізуючи наукові дослідження в цьому напрямку, ми дійшли висновку, що створення сприятливих педагогічних умов, які примножують збереження та зміцнення здоров'я майбутніх фахівців, а також сприяють формуванню їх професійної готовності до здійснення здоров'язбере-

жувальної діяльності, є однією з необхідних умов нашого дослідження [10].

Тож метою нашого дослідження став аналіз та порівняння визначень "умови" та "педагогічні умови"; ми проаналізували та описали педагогічні умови, що забезпечують формування здоров'язбережувальної компетентності в процесі фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів.

Перш ніж розглянути питання педагогічних умов забезпечення здоров'язбережувальної компетентності в структурі фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів, нам необхідно звернути увагу на визначення самого поняття "умови" й "педагогічні умови".

Поняття "умови" трактується різними вченими порізно (С. Ожегов, Н. Яковлева, І. Фролов, В. Борукова), що дає підстави визначати їх як обставини, від яких щось залежить, з одного боку, а з іншого – як певна обстановка, в якій щось відбувається. З. Курлянд вважає, що явище є умовою в тому разі, якщо воно зумовлює існування іншого [11].

Аналізуючи дослідження в психолого-педагогічній сфері діяльності були виділені наступні аспекти визначення поняття "умови":

- це сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених задач (А. Найн);
- як сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених обставин процесу діяльності (С. Ожегов);
- єдність об'єктивного і суб'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, сутності і явища (Н. Яковлева);
- вираження відносини предмета до явищ, що оточують його, без яких він існувати не може (І. Фролов);
- ставлення предмета до явищ, що його оточують, і без яких його існування неможливе (Ю. Загородній);
- правила, що забезпечують оптимальну діяльність (С. Борукова); категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети (О. Пехота);
- як підсумок цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів, змісту, методів (приймів), а також організаційних форм навчання для досягнення дидактичних цілей (В. Андреев);
- взаємозв'язана сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування, що забезпечують високу результативність навчального процесу і відповідають психолого-педагогічним критеріям оптимальності (В. Манько);
- сукупність зовнішніх та внутрішніх обставин (об'єктивних заходів) освітнього процесу, від реалізації яких залежить досягнення поставлених дидактичних цілей (М. Малькова) [1].

З філософського погляду, умови – це категорія, яка відображає відношення предмета до навколишніх явищ, без яких він існувати не може. При цьому сам предмет виступає як щось зумовлене, а умова – як відносно зовнішня його розмаїтість об'єктивного світу. На відміну від причини, яка безпосередньо породжує те чи те явище або процес, умова складає те середовище, ситуацію, в якій вона виникає, існує й розвивається. Умова є необхідною обставиною, яка дає можливість здійснення, створення й утворення чогось або сприяє чомусь. Її особливістю є те, що вона сама, без діяльності людини, не може стати визначально-продуктивною [15].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови умова визначається як вимога, пропозиція, що висувається однією зі сторін, які домовляються про щонебудь; як усна чи письмова домовленість про що-

небудь; як правила, які встановлені в будь-якій сфері життя, діяльності; як обставини, за яких відбувається чи залежить будь-що [2, с. 129].

Щодо поняття "педагогічні умови", то сучасними науковцями (Ю. Бабанський, О. Вітун, К. Конюхов, З. Курлянд, К. Недеялкова, В. Стасюк, О. Цокур, І. Яковлева, Л. Яновська та ін.) вони також трактуються по-різному:

- як обставини, від яких залежить і відбувається цілісний педагогічний процес професійної підготовки спеціалістів, опосередкованих активністю особистості, групи людей (В. Стасюк);
- як зовнішні відносно особистості обставини середовища навчання й виховання, що є причиною якісних змін особистості студента (К. Недеялкова);
- як сукупність обставин, об'єктів і заходів, необхідних для здійснення досліджуваного процесу (Л. Яновська);
- як сукупність взаємопов'язаних передумов, необхідних для створення цілеспрямованого освітнього процесу певної професійної підготовки (Е. Пенчук);
- як якісна характеристика основних факторів, процесів і явищ освітнього середовища, що відбиває основні вимоги до організації діяльності (О. Бехтенова);
- як сукупність об'єктивних можливостей, обставин педагогічного процесу, що цілеспрямовано створюються й реалізуються в освітньому середовищі й забезпечують вирішення поставленої педагогічної задачі, комплекс заходів, що сприяє підвищенню ефективності цього процесу (С. Бегідова, Н. Боритко, С. Хазова) та ін [9].

Педагогічна умова, згідно з визначеннями З. Курлянд, Р. Хмелюк, розглядається як зовнішня передумова для існування і розвитку явищ, тобто визначається певна умова, яка стає передумовою чогось іншого [14, с. 30]. Під педагогічною умовою розглядають шлях, обставину, спонукання, уявний результат, напрям [12].

С. Гончаренко під педагогічними умовами розуміє такі обставини, за яких компоненти навчального процесу (навчальні дисципліни, методика його викладання, навчання і виховання) подані в найкращих взаємовідносинах та взаємозв'язках, що дають можливість учителям плідно викладати, керувати навчальним процесом, а учням – успішно навчатися [5, с. 118].

За деякими дослідженнями виділяється також і поняття "організаційно-педагогічні умови". Так, досліджуючи організаційно-педагогічні умови формування культури здоров'я студентів, І. Яковлева доходить висновку, що вони є сукупністю обставин, необхідних для формування культури здоров'я студентів вищого педагогічного навчального закладу, що передбачають інтеграцію наукових знань студентів про культуру здоров'я, усвідомлення і прийняття культури здоров'я як професійно-особистісної цінності, оволодіння студентами вміннями й навичками здоров'язбережувальної діяльності, включення в культурно-оздоровчу діяльність, формування потреби у зміцненні здоров'я [16].

Дещо по-іншому визначає організаційно-педагогічні умови О. Вітун, розглядаючи їх як зовнішні обставини, що суттєво впливають на протікання педагогічного процесу, в тій чи іншій мірі свідомо сконструйовані педагогом, які інтенціонально передбачають, але не гарантують певного результату процесу [3].

В. Оржеховська, в свою чергу, виділяє такі педагогічні умови в методологічній діяльності освітнього закладу, що спрямовані на здоров'язбереження: просторово-предметна достатність (санітарно-гігієнічне та матеріально-технічне забезпечення); емоційно-мотиваційний зміст діяльності (потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, які впливають на формування позитивного відношення до здоров'язбережувальної діяльності); оптимальний підбір методів навчання та виховання, що сприяє орга-

нізації діяльності здорового способу життя; використання змішаної моделі навчання під час здоров'язбережувальної діяльності (спеціалізовані предмети навчання, такі як екокультура, здоров'язбережувальні технології, валеологія, основи здоров'язбереження); психологічна та методологічна готовність майбутніх соціальних педагогів до діяльності зі збереження здоров'я (обізнаність в сучасних медико-фізіологічних дослідженнях, вміння планувати, організувати та реалізовувати здоров'язбережувальну діяльність, бути взірцем у веденні здорового способу життя); соціальне оцінювання і стимулювання поведінки зі збереження здоров'я учасників навчально-виховного процесу [12].

В своїх соціально-педагогічних дослідженнях С. Кириленко виділяє наступні найбільш ефективні умови формування культури здоров'язбереження: усунення помилок у виховному процесі; посилення уваги до особистості з урахуванням її можливостей і потреб, допомога в захисті прав шляхом використання здоров'язміцнювальних, здоров'яформувальних, здоров'язбережувальних технологій; розширення соціального досвіду та життєвих навичок молоді, що передбачає їх позитивну мотивацію, орієнтовану на здоровий спосіб життя; спонукання молоді через створення традицій освітніх закладів щодо ведення здорового способу життя (відкриті заняття, змагання, форуми, збори); цілеспрямоване науково-методичне забезпечення, вдосконалення теоретичної та методичної підготовки педагогічних кадрів до здійснення здоров'язбережувальної діяльності (післядипломна педагогічна освіта, семінари, конференції, майстер-класи) [8, с. 10]. В той же час С. Кириленко розглядала соціально-педагогічні умови, в діяльності зі старшокласниками, а не студентами, що й відзначається специфікою цієї вікової категорії.

В нашому ж дослідженні ми розглядаємо педагогічні умови забезпечення здоров'язбережувальної компетентності майбутніх соціальних педагогів у процесі фахової підготовки в вищих навчальних закладах.

Процеси реалізації здоров'язбереження у вищих навчальних закладах були розглянуті О. Глебовою, яка виділила низку педагогічних умов для успішного їх впровадження, а саме: формування ставлення до здоров'я як до основоположної цінності; опора в освітньому процесі на досвід студента; стимулювання рефлексивної діяльності й усвідомлення студентом особистої відповідальності за власне здоров'я; розробка і реалізація в освітньому процесі вищого навчального закладу спецкурсу з педагогіки здоров'я [4].

Нами було проаналізовано і дослідження В. Звєкової, яка розглядала педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів до організації здоров'язбережувального дозвілля школярів. Вчена виділяє наступні педагогічні умови: активізація пізнавальної діяльності студентів, оптимізація тренінгової діяльності зі студентами щодо оволодіння технологіями організації здоров'язбережувального дозвілля, використання потенціалу педагогічної практики з удосконалення дозвіллевого здоров'язбереження [7, с. 15].

Згідно з вищезазначеним та на основі власного досвіду, ми вважаємо, що найдоцільнішим буде використати такі педагогічні умови, які позитивно вплинуть на формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх соціальних педагогів у процесі фахової підготовки, а саме:

- формування позитивної мотивації на здоров'язбереження (врахування інтересів, мотивів й потреб майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери; емоційне підкріплення занять з фізичного виховання, настанова на здоров'язбереження);

- використання різноманітних видів діяльності, що забезпечують підтримання здоров'я в рівновазі (правильний підбір ефективних засобів оздоровлення, традиційних та нетрадиційних видів фізичної активності);

- пропагування здорового способу життя, як основи розвитку щасливої, життєздатної та гармонійної особистості (особистісний розвиток культури здоров'язбереження на підставі Я-концепції; формування самосвідомості студентів щодо важливості здоров'язбереження; формування моди на культуру здоров'язбереження);

- цілеспрямована та ефективна організація часу на роботу та відпочинок (використання сучасних методів тайм-менеджменту, які допомагатимуть ефективно використовувати час на роботу та відпочинок, що забезпечить підтримання здоров'я в рівновазі) [1].

Сутність першої педагогічної умови полягає в тому, аби замотувати студента соціально-педагогічного профілю до здоров'язбереження, адже більшість студентів володіють знаннями, що берегти здоров'я необхідно з молоді, але мало хто притримується цього твердження. Більшість молоді стає заручниками сучасної доби комп'ютеризації та сидячого способу життя. Знання з дисциплін фізичного навчання не стають переконливими для них у важливості регулярних фізичних навантажень. Означена проблема підкреслює важливість мотивації на формування здоров'язбережувальної компетентності як світоглядної орієнтації майбутніх соціальних педагогів, які виступають суб'єктами власної життєдіяльності і несуть власну відповідальність за своє здоров'я та майбутнє життя.

Друга педагогічна умова окреслює різноманітний спектр вибору засобів підтримання здоров'я в рівновазі й включає в себе національні та зарубіжні традиції формування культури здоров'язбереження. Адже незалежно від сфери професійної діяльності кожен молодий спеціаліст повинен володіти необхідними знаннями, уміннями та навичками свого фаху, досвід творчої діяльності та вмінні зберігати своє здоров'я, що означає володіти основами здоров'язбереження. Вчені О. Жаборницька, В. Язловецький та ін. визначають, що поряд із традиційними засобами фізичної культури, такими як, спортивні ігри, легка атлетика, плавання, біг та інші, набувають популярності й нетрадиційні види активності, такі, як аеробіка, йога, фітнес, реслінг. Означені нетрадиційні системи орієнтовані на підготовку студента до вміння регулювати свій психофізичний стан, передбачають поєднання психічної та фізичної діяльності й орієнтують на фізичний розвиток особистості [6].

Пропагування здорового способу життя визначається як культивування певного еталона здорової особистості, тобто того взірця, що стане засобом формування мотивації до фізичної рухової активності, якого особистість бажає наслідувати [13]. У майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери повинно формуватися ставлення до свого тіла, як до цінності, що спонукає до важливості здоров'язбереження. Тож пропагування еталона здорової особистості, ми розглядаємо, як педагогічну умову, тому, що воно є необхідною обставиною для ефективного процесу формування здоров'язбережувальної компетентності.

Четверту педагогічну умову ми означили, як цілеспрямовану та ефективну організацію часу на роботу та відпочинок, використання засобів тайм-менеджмент – раціонального використання часу.

Таким чином, під педагогічними умовами формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх соціальних педагогів у процесі фахової підготовки ми розуміємо спеціально організовану діяльність, що впливає на їх професійний та особистісний розвиток,

сприяє формуванню в них культури здоров'я, дотримання здорового образу життя й забезпечує результативність навчально-виховного процесу вищого навчального закладу у формуванні їхньої готовності здійснювати здоров'язбережувальну діяльність.

Список використаних джерел

1. Башавець Н.А. Компетентність та компетенція майбутніх фахівців з проблеми здоров'язбереження / Н.А. Башавець // Науковий вісник ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Збірник наукових праць. № 5-6. – Одеса, 2010. – С. 201–208.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (170000). – К., 2004. – 1440 с.
3. Витун Е.В. Формирование готовности к здоровому образу жизни у студентов нефизкультурных вузов на основе ценностных ориентаций / Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 "Теория и методика профессионального образования" / Е.В. Витун. – Магнитогорск, 2007. – 24 с.
4. Глебова Е.И. Здоровьесбережение как средство повышения эффективности обучения студентов вуза : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – Екатеринбург, 2005. – 182 с.
5. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
6. Жаборницька О.В. Нетрадиційні методи й системи оздоровлення : навчальний посібник / О.В. Жаборницька, В.С. Язловецький. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. Володимира Винниченка. – 187 с.
7. Звєкова В.К. Підготовка майбутніх учителів до організації здоров'язбережувального дозвілля школярів : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / В.К. Звєкова. – Одеса, 2009. – 20 с.
8. Кириленко С.В. Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / С.В. Кириленко. – К. : 2004. – 21 с.

9. Книш Т. Дослідження проблеми удосконалення професійної валеологічної підготовки педагогів-вихователів у вищих закладах освіти / Т. Книш // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі : зб. наук. пр. – Вип. 3. – Рівне : "Волинські береги", 2002. – С. 59–60.

10. Костюченко Т.М. Сутність та структура здоров'язбережувальної компетентності майбутніх соціальних педагогів / Т.М. Костюченко // Вісник Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка : Педагогічні науки. – 2015. – № 2(291). – С. 174–181.

11. Курлянд З.Н. Професійна усталеність вчителя – основа його педагогічної майстерності / З.Н. Курлянд. – Одеса, 1995. – 160 с.

12. Нові технології навчання : науково-методичний збірник / Гол. ред. Б.І. Холод; Ред. кол.: О.Я. Савченко, О.І. Ляшенко, А.М. Федяєва та ін. – К. : НМЦВО, 2000. – Вип. 27. – 256 с.

13. Оржеховська В.М. Методологічні засади діяльності освітнього закладу, спрямованої на здоров'я / В.М. Оржеховська, О.О. Єжова // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 4. – С. 5–7.

14. Панферов В.Н. Психологія человека : учебное пособие / В.Н. Панферов. – [2-е издание]. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 253 с.

15. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник / З.Н. Курлянд, Р.І. Хмельюк, А.В. Семенова та ін. / За ред. З.Н. Курлянд. – [3-є вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2007. – 495 с.

16. Философский энциклопедический словарь / Ред. кол.: С.С. Аверинцев и др. – [2-е изд.]. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 814 с.

17. Яковлева И.А. Организационно-педагогические условия формирования культуры здоровья студентов : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 "Теория и методика профессионального образования" / И.А. Яковлева. – Красноярск, 2008. – 21 с.

Надійшла до редколегії 29.05.16

Татьяна Костюченко, асп.

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского, Одесса

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩЕЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В СТРУКТУРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СОЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ

В статье рассмотрены основные аспекты здоровьесберегающей компетентности, как необходимой составляющей в структуре профессиональной подготовки будущих социальных педагогов. Проанализированы условия, в общем, и педагогические условия, в частности, для успешной реализации здоровьесберегающей компетентности в процессе профессиональной подготовки будущих специалистов социально-педагогической сферы. В результате исследования выделены следующие основные педагогические условия: формирование положительной мотивации на здоровьесбережение, использование различных видов двигательной деятельности, пропаганда здорового образа жизни, целенаправленная и эффективная организация времени на работу и отдых.

Ключевые слова: педагогические условия, психолого-педагогические условия, здоровьесберегающая компетентность, профессиональная подготовка, социально-педагогическая сфера.

Tatiana Kostyuchenko, post-graduate

Kostyantyn Ushynskiy Southern National Pedagogical University, Odessa

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF THE HEALTH SAVINGS COMPETENCE IN THE STRUCTURE OF THE PROFESSIONAL TRAINING FOR THE FUTURE SOCIAL PEDAGOGUES

The article highlights the main aspects of the health savings competence as a necessary component in the structure of professional training for the future social workers. The conditions in general and pedagogical conditions, particularly for the successful implementation of the health savings expertise in the training for future specialists of the social-pedagogical sphere. The study highlighted the following main pedagogical conditions: the formation of positive motivation to the health savings competence, using various types of motor activity, propaganda of the healthy lifestyle, focused and effective organization in time for work and leisure.

Keywords: pedagogical conditions, psychological and pedagogical conditions, the health savings competence, professional training, social-pedagogical sphere.

УДК 159.9.016.2

Анастасія Кунцевська, канд. психол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДІЯЛЬНИЙ ПІДХІД У РОЗРОБЦІ ТЕХНОЛОГІЇ АВТОРСЬКИХ ПРОЕКТИВНИХ КАРТ "ГЕРОЇ І ЛИХОДІЇ"

У поданій статті наведено методологічний аналіз авторської технології структурно-рольових проективних карт "Герої і Лиходії". Автор наводить основні категорії діяльнісного підходу і розглядає можливості використання метафори в психологічній практиці.

Ключові слова: діяльнісний підхід, проективні карти, метафора.

На сьогоднішній день тренінгова та консультативна практика має багатий арсенал різноманітних арт-технік, які використовуються з метою діагностики, корекції, терапії. Творчість вже сама по собі містить терапевтичний ефект через тісний зв'язок із емоційною сферою особистості та нескінченні можливості самореалізації для кожного, незалежно від ступеню володіння спеціальними засобами або таланту. Творчість почасти є

спонтанним й неконтрольованим процесом, який дає змогу несвідомому, витісненому, забутому знайти свій вияв у її продуктах [12]. Саме тому, принцип творчості став основою для низки проективних методів і технік, де використовується спеціально розроблений стимульний матеріал, що "провокує" клієнта на продукування образів, метафор, асоціацій.

Будь-який проективний метод спирається на конкретну теоретичну модель і спрямований на вирішення конкретного кола завдань. Проективні методи, що апелюють до метафори та метафоризації можуть виступати засобами психодіагностики, психологічної корекції, матеріалом для усвідомлення та рефлексії як неодмінної умови особистісного зростання.

Щодо специфічних завдань психологічної практики, які можуть бути вирішені за допомогою використання проективних методів, то, на нашу думку, ними виступають:

Психодіагностика, що ґрунтується на інтерпретації метафор та асоціацій клієнта відповідно до базових схем певної психологічної теорії.

Психокорекція за допомогою арт-засобів у деяких випадках здійснюється психологом на рівні метафори (тобто не виходячи у площину мислення та вербалізації). Таким чином, психолог не перекладає арт-матеріал клієнта у площину усвідомлення та розуміння, натомість працює з ним на рівні його метафор та символів (не переходячи межі між "казкою" та реальністю), здійснюючи корекційний або терапевтичний вплив.

Рефлексія метафоричного матеріалу. Рефлексія є складним процесом мислення, основою якого є поява у свідомості особистості двох активних суб'єктів, діяльність одного з яких полягає в аналізі й оцінці діяльності іншого. Метафора у цьому випадку стає відносно безпечним матеріалом для аналізу, а психолог за допомогою рефлексивних питань допомагає клієнту самостійно розкрити зміст і значення використаних образів, символів, кольорів, сюжетів тощо.

Метафора та метафоризація – є механізмом та, водночас, принципом роботи даної методики. Основою метафори є цілісний образ. Метафора, як і символ є радше об'єктом інтерпретації аніж розуміння, однак метафора, на відміну від символу, втримується в межах значень пов'язаних з реальністю. Образ є психологічним (віддзеркаленням, переживанням реальності), метафора – семантична (така, що уособлює значення), а символ – імперативним, тобто містить поклик до певних дій.

Унікальність метафори полягає в тому, що у ній особистість несвідомо поєднує розрізнені, непов'язані у свідомості образи сприйняття навколишньої дійсності на основі актуальної для неї інтегративної ознаки. А, відтак, зрозуміти проблемну ситуацію через метафору можливо шляхом "деметафоризації" цієї інтегративної ознаки.

Стимульний матеріал, втілений у проективних картах, апелює до структури актуального досвіду особистості та провокує продукування образів-асоціацій, що змушують суб'єкта почати рухатись у площині метафори.

Саме метафора забезпечує фіксацію схеми актуальної життєвої ситуації через неусвідомлений вибір продуцентом комбінації конвенціональних семіотичних одиниць. Компоненти процесу метафоризації поєднуються особистістю неусвідомлюваними ознаками, тому представлені у метафорі образи сприйняття навколишньої дійсності є комплексними та цілісними, навіть, якщо до метафоризації картина дійсності була уривчастою та неузгодженою. Метафоричний образ в цьому сенсі фактично є міфом – оскільки він, як і міф забезпечує цілісність і завершеність картини буття.

Підґрунтям для створення методики структурно-рольових проективних карт "Герої і Лиходії" є класичний діяльнісний підхід, розроблений психологами О.М. Леонт'євим, С.Л. Рубінштейном, В.П. Зінченко, Ф.Ю. Василюком та ін. на основі німецької класичної філософії (Фіхте, Гегель, Маркс), неокантіанства та динамічної психології К. Левіна [2], [5], [11].

Кarti "Герої і Лиходії" побудовані на діяльнісних схемах реальності (позиції, дії, задачі, перешкоди, цільові та смислові конструкти) та являють собою фактично "будівельний матеріал" для конструювання суб'єк-

том власної картини буття. Кarti являють собою 54 зображення, за розміром подібні до гральної карти, з малюнками та позначеннями, відповідно до основних структур діяльності: позиції (змістовно насичені згорнуті у метафору стилі діяльності особистості), дії та цільові конструкти (які також можуть виступати характеристикою життєвої ситуації в цілому), а також фруструючі та потенційно конфліктні дії-ситуації. Кarti було розроблено автором поданої статті, перша розробка карт була випущена у 2007 р. ("Fabula"), відтоді було зроблено кілька модифікацій карт [4].

Методологічною моделлю для розробки методики є діяльнісний підхід, а також теорія функціонального аналізу казок В. Проппа. Структурно-типологічний принцип опису фольклорних текстів був реалізований В. Проппом для аналізу чарівних казок. Не поширюючи свої висновки на інші наративні жанри, він показав, що всі чарівні казки будуються на загальній моделі. Ця модель складена з динамічних одиниць – функцій, порядок яких в казці лишається незмінним [6].

При аналізі конструктів діяльності, ми спиралися на функції казки, отримані В. Проппом шляхом морфологічного аналізу, а також на низку принципів побудови казок (які за своєю суттю відтворюють структуру ритуалу):

- принцип константності елементів (в тому числі функцій дійових осіб, незалежно від того, ким і як вони виконуються);

- принцип обмеженості, вичерпності кількості функцій;
- принцип логічної послідовності функцій [1].

Технологія спрямована на досягнення розуміння учасником актуального стану власної життєвої ситуації або проблеми, її причин та можливих варіантів виходу, а також усвідомлення причин неуспішності використовуваних стратегій.

У технології закладено визначальний принцип теорії діяльності – єдність свідомості і діяльності, що означає взаємодетермінованість змін, що виникають у свідомості особистості та змін у структурі, наповненні та спрямованості її діяльності: "Людина включена в буття своїми діями, які перетворюють наявне буття. Цей процес – безперервна серія ланцюгових вибухових реакцій: кожна даність – наявне буття – вибухає черговою дією, породжує нову даність нового наявного буття, яке вибухає наступною дією людини" [8].

Діяльність завжди є суб'єктною та спрямованою на певний предмет, її функціональна структура діяльності містить наступний компонентний набір: потреба – мотив – об'єкт – мета – предмет – умови середовища – ресурси – зміст – контроль – оцінка – продукт. Згідно з функціональним призначенням окремих компонентів загальна структура діяльності поділяється на підструктури:

- спонукальну (потреба, мотив, об'єкт, мета);
- інструментальну (умови, засоби, склад);
- контролюючу (контроль, оцінка, продукт).

Саме цей компонентний набір послугоує логіці та змісту нашої методики.

Відповідно до теорії діяльності, потреба виступає не стільки спонтанним глибинним психічним переживанням, скільки відображенням комплексу вимог суб'єкта до середовища та вимог середовища до суб'єкта. Відтак, потреба з'являється лише з *переживанням проблемності* під тиском цих вимог, або, як визначає Ф.Ю. Василюк, "переживанням неможливості реалізації власних життєвих необхідностей" [2].

Для того, щоб реалізувати потребу, індивід змушений відшукати (або створити) у власному полі діяльності предмет, що найбільше пов'язаний із переживанням потреби. Однак реалізація потреби відбувається відповідно до ідентичності суб'єкта – спосіб його дій, принци-

пі і цілі залежать від позиції, якої свідомо або несвідомо він притримується.

Позиція особистості у структурі діяльності охоплює усі три підструктури, оскільки іманентно містить в собі: вказівку на мету, об'єкт, зміст діяльності, обмеження та можливості арсеналу засобів, а також функції, пов'язані з співвіднесенням отриманого продукту з ідеальним образом цього продукту втіленим у меті. Вона є необхідним компонентом функціональної структури діяльності, що забезпечує ідентифікацію та усвідомлення суб'єктом власного місця у ситуації діяльності. Позиція вимагає прийняття суб'єктом відповідних вимог і очікувань, усвідомлення меж власної відповідальності та компетентності тощо.

Процеси усвідомлення і рефлексії є неодмінним атрибутом усіх сфер діяльності особистості: комунікація, навчання, професійна діяльність, здатність орієнтуватись у соціальному просторі тощо. Процес розуміння, незалежно від позиції, з якої ми намагаємось аналізувати цей процес, розгортається у напрямі узагальнення – отримання цілісної несуперечливої картини про об'єкт, явище, іншу людину. Діяльність неможлива без розуміння, без осмисленості. Втрата розуміння, або неспроможність зрозуміти щось викликає у особистості гострі переживання, відповідно, вона спрямовує свої зусилля, або на пошук шляхів для усвідомлення ситуації, або її ігнорування.

Проективні структурно-рольові карт, створених відповідно до принципів діяльнісного підходу. На відміну від серії існуючих проективних карт (наприклад, ОН), технологія не працює з вільними асоціаціями, натомість

спрямована на роботу із структурою життєвого досвіду особистості. Конструкція карт така, що вони містять зображення і підпис. Методика карт ґрунтується на діяльнісних схемах реальності і являє собою будівельний матеріал, втілений в метафорах, для конструювання суб'єктом власної "картини світу".

Відповідно до основних конструктів діяльності було виокремлено чотири основні конструкти: смисли/цілі; позиції; умови/ресурси; результати, що зумовило створення чотирьох різновидів карт у колоді: "Персонаж", "Дія", "Завершення", "Магічні засоби". Карти "Персонаж" у наборі відображають актуальну особистісну позицію, спосіб дій, усвідомлення результату, смисл і спрямованість діяльності. Карти із зображенням різних типів персонажів уособлюють позиції суб'єкта стосовно соціального середовища, що виявляються у його способі буття.

С.Л. Рубінштейн виділяв два основних способи буття людини та, відповідно, два типи ставлення до життя. Перший – "життя, що не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина, людина знаходиться всередині життя". Таке життя є майже природним процесом, очевидно є безпосередність і цілісність людини, яка живе подібним життям. Другий спосіб існування пов'язаний з появою рефлексії. Вона немов би призупиняє, перериває цей безперервний процес життя і через мислення виводить людину за його межі. Таким чином, людина стає у "мета-позицію", позицію поза ситуацією буття і отримує можливість бачити цілісну картину [8].

Формуючи типологію позицій, ми взяли за основу критерії: смислового конструкту, суб'єктності, ступеню та спрямованості активності (табл. 1).

Таблиця 1

Типологічні характеристики позицій

	Мета-позиція (управління)	Конструктивно-активна	Деструктивно-активна	Пасивно-підпорядкована
Смислові конструкти/інтенції	Пов'язані із засобами / з об'єктами вимогами ситуації	Забезпечення/ ствердження певної якості життя Створення продукту Визнання Проблематизація соціальної дійсності	Володіння , влада, утвердження власної справедливості	Немає вираженої (артикульованої/ усвідомленої) мети
Способи реалізації	Проектування Розподіл ресурсів Рефлексія	Продуктування, трансформація, споглядання, осмислення	Руйнування, Опір Маніпулювання	Виконання чужих розпоряджень/ наказів/ прохань, Привласнення, Провокування

Відповідно, аналіз роботи з "персонажами" орієнтований на виявлення домінуючої позиції/позицій особистості, а також змісту, смислового наповнення, функцій, можливостей і обмежень даної позиції.

Слід вважати на те, що у різних сферах діяльності особистість може займати різні позиції, або ж навпаки – позиціонувати себе однаково. У будь-якому разі, особливості особистісного позиціонування (гнучкість/ригідність, доцільність, стратегії тощо) стають предметом організації рефлексії (див. табл. 2).

Робота з картами у консультативній та психотерапевтичній практиці схожа на створення казки за мотивами власної історії життя. Карти стають посередником, що пом'якшує болісні переживання особистості, які перешкоджають осмислення ситуації через конструювання метафоричної реальності. За допомогою методики відбувається актуалізація й опредмечення певних змістових конструктів, що складають до структури життєвого досвіду особистості.

Переживання → Опредмечення за допомогою карт → Аналіз → Усвідомлення → Прийняття

В результаті в учасника виникає чітка картина власної життєвої ситуації: розуміння проблеми, або її причин, рефлексія способу дій (сценаріїв поведінки) тощо. Зафіксовано принаймні три типи "повідомлень" казки:

- інсайтове повідомлення, що являє особистості реальний зміст її життєвої ситуації або поставленої мети;
- рефлексивне повідомлення стосовно успішного (або неуспішного) способу дії відповідно до наявного результату;
- усвідомлення актуального ресурсу, джерела особистісних сил.

Після "отримання" учасником повідомлення, необхідно зробити зупинку, навіть якщо виявлена проблема (розрив між бажаним та дійсним) викличе гострі переживання учасника. Переживання повідомлення складають обов'язковий етап технології, причому термін варіюється від одного дня до двох тижнів.

Методику можна використовувати як в індивідуальній, так і в груповій психологічній практиці. Слід пам'ятати про те, що проективні карти спираються на конкретну метафору – в даному випадку, на метафору діяльності зі всіма її можливими компонентами і структурами.

Проективні карти "Герої і Лиходії" містять фрагменти структур діяльності, які дозволяють людині структурувати свою життєву ситуацію:

- на рівні переживання: "мені здається / я відчуваю, що відбувається ось так...";
- на рівні фіксації фактів реальності: "те, що я говорив, описуючи карти, насправді і є мій спосіб поведінки у реальному житті".

Таблиця 2

Функціональний зміст та рольові характеристики персонажів

Персонаж	Функціональний зміст позиції	Рольові характеристики/ основний ресурс
Бунтар	Протистояння, боротьба, злам системи, руйнування, відстоювання ідеї	Загострене відчуття справедливості, впевненість у власній правоті, ідейність
Воїн / Захисник	Базова функція – охорони, захисту від нападника. Наявність місії – подолання зла/ворога	Сила, здатність долати страх
Стратег	Основна функція – управління та планування, а також ефективне використання ресурсів для досягнення мети. "Мета-позиція" відносно решти позицій	Стійка орієнтованість на мету, здатність до цілепокладання, мислення, гнучкість, розуміння сильних та слабких сторін людей
Мисливець	Добувач, годувальник. Мисливець полює задля забезпечення життєдіяльності референтної групи	Здатність до кооперації та високої концентрації уваги, неагресивність, інтуїція, терплячість
Дурень	Відсутність суб'єктивної позиції, плін за течією. Виконавець чужих наказів і доручень	Залежність від чужих цілей
Маг	Перетворює, трансформує дійсність. Проектна діяльність як створення того, чого ще не існує	Творчість
Блазень	Проблематизує актуальну життєву ситуацію, виконує функцію зв'язку з реальністю та дзеркала	Розум, винахідливість, почуття гумору
Мандрівник	Основний зміст позиції – пошук і постійний рух, причому, мандри не мають конкретної зовнішньої цілі. Смысл руху у самому русі. Очевидець, свідок, який не втручається у події, натомість рухається з ними	Відсутність цілей, орієнтованість на смысл. Висока цінність свободи, невгамовність
Майстер	Високоорганізована професійна діяльність, цілепокладання, чітке розуміння засобів та результатів власної діяльності	Висока продуктивність, відповідальність, гнучкі здатності, творчість
Жертва / Вдавана жертва	Позиція особи, яка постраждала від насильства / Слабка позиція з високими амбіціями та потребами. Орієнтація на сильного як засіб порятунку або досягнення власних цілей	Необережність, нездатність адекватної оцінки ситуації. /Залежність/ Слабкість
Ворог	Жорстка конфронтація з кимось, заперечення чийогось права на існування	Радикальність, зятість, жорсткість
Розбійник	Цілеспрямована діяльність по забезпеченню власних інтересів та потреб засобами насилля.	Наявність власної системи принципів/законів, протилежних загальноприйнятим
Шкідник	Дії, спрямовані на усунення перепон на шляху досягнення особистих цілей. Навмисне створення ситуацій непорозуміння, хаосу	Ставлення до дійсності як до гри та прагнення виграти. Безпринципність, емоційна черствість
Лжегерой	Зазихання, присвоєння чужої позиції, заслуг, результатів діяльності шляхом самопроголошення та дискредитації іншого	Болісне переживання "недоотримання належного"; Бажання визнання

На виході ми отримуємо прояснення ситуації, яке стає точкою опори або точкою відліку для подальшої роботи.

Представлена у поданій статті авторська технологія "Герої і Лиходії" включає в себе поетапне входження у процес рефлексії через фіксовані схеми діяльності, прихованих у метафорах. Таким чином відбувається усвідомлення особистістю актуального стану власної проблеми, її причин та можливих варіантів виходу, а також усвідомлення причин неуспішності використовуваних стратегій.

Список використаних джерел

1. Брандес В. Казка як важливий чинник розвитку людства / В. Брандес, О. Вознюк, М. Заброцький // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2001. – № 8. – С. 96–100.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
3. Губернаторова Э.В. Метафора как компрессируемый компонент перевода: деятельностный аспект / Элина Викторовна Губернаторова : Дис. ... канд. филол. Наук : 10.02.19. – Барнаул, 2003. – 180 с.

4. Кунцевська А.В. Казка у структурі життєвого досвіду / А.В. Кунцевська // Програма та тези II міжнародної науково-практичної конференції "Психолого-педагогічні аспекти розвитку майбутнього фахівця" (19-20 червня 2009 р.) / За заг. ред. Н.О. Євдокимової. – Миколаїв : Миколаївський держ. університет ім. В.О. Сухомлинського. – 2009. – 92 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политическая литература, 1975. – 304 с.
6. Пропп В.Я. Морфология сказки / В.Я. Пропп. – М. : Наука, 1996. – 168 с.
7. Родари Дж. Грамматика фантазии: Введение в искусство придумывания историй / Дж. Родари. – Москва : Прогресс, 1978. – 192 с.
8. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – Москва : Педагогика, 1973. – С. 255–382.
9. Сапогова Е.Е. Морфология и психосемиотика сказки в контексте моделирующих процессов воображения / Е.Е. Сапогова // Журнал практического психолога. – 1999. – № 10-11. – С. 5–26.
10. Франц М.-Л. фон. Психология сказки: толкование волшебных сказок / Мария-Луиза фон Франц. – СПб. : БСК, 1998. – 360 с.
11. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности / Э.Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 390 с.
12. Юнг К.Г. Архетип и символ / Карл Густав Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.

Надійшла до редколегії 20.05.16

Анастасия Кунцевская, канд. психол. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД В РАЗРАБОТКЕ ТЕХНОЛОГИИ АВТОРСКИХ ПРОЕКТИВНЫХ КАРТ "ГЕРОИ И ЗЛОДЕИ"

В данной статье приведен методологический анализ авторской технологии структурно-ролевых проективных карт "Герои и Злодеи". Автор приводит основные категории деятельностного подхода и рассматривает возможности использования метафоры в психологической практике.

Ключевые слова: деятельностный подход, проективные карты, метафора.

Anastasia Kuntsevskaya, PhD, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ACTIVITY APPROACH IN DEVELOPING THE TECHNOLOGY OF AUTHOR'S PROJECTIVE CARDS "HEROES AND VILLAINS"

The article devoted to the technology of Structure-Role Projective Cards "Heroes and Villains", which has been developed according to the Theory of Activity methodology. Author provides methodological analysis of the Theory and analyses the issue of using metaphor in psychotherapy. Structure-Role Projective Cards "Heroes and Villains" are presenting 54 images with defined meanings in accordance with the basic structures of activity: the position, actions, target and potentially conflictual situations.

Keywords: activity-oriented approach, projective cards, metaphor.

УДК 159.9.016

Дмитро Ларін, магістр практичної психології
ДНЗ № 40, Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ В ПЕРІОД АНТИЧНОСТІ

У статті подається теоретичний аналіз розвитку психологічних уявлень в період Античності, представлені концепції анімізму та гілозоїзму в культурно-історичному контексті.

Автор пропонує новий погляд на становлення ранніх уявлень про предмет психології в роботах Аристотеля, Сократа, Платона та інших представників античної психології.

Як висновок, наголошується на ролі філософії в період античності, що мала переважачий вплив у становленні предмету психології.

Ключові слова: аналіз історичного періоду, період античності.

Актуальність. Психологія на шляху до самостійної науки пройшла довгий шлях, та лише в середині XIX ст. стала самостійною наукою. Однак і в попередні епохи уявлення про психіку (душі, свідомість, поведінку) не були повністю позбавлені ознак науковості, які виникали в надрах інших наук, зокрема філософії, медицини, природознавства, в різних явищах соціальної практики тощо. У цьому вічному пошуку людства науково-психологічна думка набувала все більшого значення, усвідомлюючи свій предмет [2, 3, 4, 5, 9].

Метою статті є висвітлення уявлень про предмет психіки в античний період задля розуміння розвитку сучасного психологічного знання.

Постановка проблеми. В історії психології, яка досліджує процес становлення психологічних знань та уявлень, виокремлюють кілька основних підходів до визначення меж та етапів розвитку психології. Розглянемо кожний етап більш детально (табл. 1) [3].

Таблиця 1

Основні підходи до визначення меж та етапів розвитку психології

Підхід	Характеристика підходу
Передісторія (до кінця першої половини XIX ст.)	Відповідно до першого підходу, психологія має тривалу передісторію і коротку історію, яка починається з другої половини XIX ст. (Г. Еббінгауз).
Історія (з другої половини XIX ст.)	Представники другого підходу вважають, що розвиток психологічної думки потрібно розділити на три етапи: 1-й етап – донаукова (міфологічна) психологія – коли панували анімістичні уявлення про душу; 2-й етап – філософська психологія – коли психологія була частиною філософії, об'єднана з нею спільним методом (від античності до XIX ст.); 3-й етап – власне наукова психологія, з другої половини XIX ст. (Тобто саме в цей час, коли, за Еббінгауза, починалася вся історія психології). Цей період пов'язують із застосуванням у психології об'єктивного методу (експерименту), запозиченого в природничих наук, який надав можливість відокремитися психології від філософії. Даний підхід сьогодні є найпоширенішим. Недолік його в тому, що наукову психологію протиставляють становленню предмету донаукової психології [1, 7].
Третій підхід – культурологічний	Розвиток психологічної науки розглядає в контексті розвитку людської культури в цілому. Цьому підходу належить вчинкова концепція в історії психології, розроблена В.А. Роменцем. Відповідно до вчинкового підходу, етапи розвитку психології розрізняють за ознакою історичного періоду: психологія міфологічного періоду, психологія Античності, психологія Середньовіччя, психологія Відродження, психологія епохи Бароко, психологія Просвітництва, психологія сцієнтизму (епохи, бере початок в XIX ст., в якій, речі, живемо і ми, її назва походить від лат. "scientia" – наука, і відображає ту рушійну силу, яку має наука в сучасній культурі).

Такий поділ історії психології є доцільним, оскільки в психології кожної історичної епохи були суттєві відмінності, акценти на тих чи інших психічних явищах. Психологічна думка від міфологічного періоду до епохи Середньовіччя наголошувала ситуативних феноменах, від епохи Відродження до Просвітництва – на мотиваційних, а у XIX–XX ст. – на феномени дії та післядії. Ситуація, мотивація, дія та післядія є компонентами вчинку як осередку (пояснювального принципу) психології [5].

Однак, на наш погляд, розвиток психологічної науки можна розглядати також в залежності від того, що було її предметом. Саме з цієї точки зору етапи розвитку психології розглядають під кутом розуміння її предмета. У такому контексті доцільно виділяти перший етап, коли психологію розглядають як науку про душу; другий – як науку про свідомість; третій – як науку про поведінку; четвертий – як науку про психіку, що становить єдність свідомого і несвідомого у взаємодії людини зі світом [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз робіт філософів античності: Аристотеля [1]; Демокріта [4]; а також історико-психологічний аналіз робіт сучасних психологів: Л.І. Анциферової [2]; О.М. Раєвського [6] (до питання про ідеологічне в психологічній характеристиці періоду античності в історії психології); В.А. Роменця [7]; М.Г. Ярошевського [8]

надав можливість виявити, що розвиток психологічної думки в період античності підкріплювався уявленнями, що мали міфологічну основу (зокрема Платонівське тлумачення троїстості душі).

Слід зазначити, що історико-психологічний аналіз робіт Платона, надав змогу визначити аспекти психологічного дослідження пояснивши основи принципів психології – розвитку, детермінізму, цілісності, активності, що використовуються в психології і по сьогодні [9].

Виклад основного матеріалу. Розуміння психології як науки про душу охоплює самий її період. Перші з відомих нам уявлень про душу відносяться до архаїчного суспільства (Міфологічний період) і їх можна позначити терміном "анімізм". Анімістичні уявлення про душу наближали її до повітря, тобто пов'язували з матерією. Душею, подібною до повітря, згідно анімістичними уявленнями, були наділені не тільки люди і тварини, ай рослини, а також камені [2].

Принципово інше уявлення про душу було дано Аристотелем в його психологічному трактаті "Про душу". Відповідно до Аристотеля, душа – форма живого органічного тіла, забезпечує його призначення. Душа є основа всіх життєвих проявів, вона невіддільна від тіла. Це положення рішуче суперечить вченню Платона про вселення душ при народженні і закінченні їх при смер-

ті. Але обидва вони не заперечують того факту, що душа визначає мету активності живого тіла. Душі організмів різних типів, згідно з концепцією Аристотеля, виконують різні функції, представляють різноманіття здібностей, сили душі [1].

Зокрема, Аристотель підкреслює в своєму вченні про троїсту природу душі – рослинну, тваринну і розумну (людське), що представляють три ступені життя, які мають спадковий характер. У рослин душа виконує тільки вегетативні (рослинні), власне метаболічні функції; чуттєво-рухові функції душі притаманні і людині, і тваринам, але не рослинам; функції розумної душі, якою володіє тільки людина, дозволяють створювати умовинводи, що лежать в основі вищої пам'яті, довільного, вільного вибору, тощо [1].

Таким чином, Аристотель дав одну з найбільш ранніх формулювань пояснивши основи принципів психології – розвитку, детермінізму, цілісності, активності [1].

Учень Платона, послідовник Аристотеля Теофраст (372–287 рр. до н.е.) у трактаті "Характери" дав опис 30 різних характерів, розвиваючи аристотелівське уявлення про характерологічні властивості людини.

Платон став родоначальником філософії ідеалізму. Він затвердив принцип первинності вічних ідей по відношенню до всього матеріального світу. Згідно з Платоном, будь-яке знання, є спогад; душа згадує (для цього потрібні спеціальні зусилля) те, що їй довелося споглядати до свого земного народження [6].

Спіраючись на досвід Сократа, Платон довів незроздільність мислення і спілкування, зробивши наступний крок, оцінюючи процес мислення, який не отримав вираження в сократівському зовнішньому діалозі, як діалог внутрішній ("Душа, розмірковуючи, нічого іншого не робить, як розмовляє, питаючи сама себе, відповідаючи, стверджуючи і заперечуючи").

Феномен, описаний Платоном, відомий сучасній психології як внутрішня мова, а процес її породження з промови зовнішньої (соціальної) отримав назву "інтеріоризація" (від лат. Internus – внутрішній) [2].

Платон намагався виділити і розмежувати в душі різні частини і функції. Їх пояснював платонівський міф про візника, який керує возом, в який запряжені два коні: дикий, що рветься з упряжі, і породистий, піддається управлінню. Візник символізує розумну частину душі, коні – два типи мотивів: нижчі і вищі. Розум, покликаний узгодити ці два мотиви, відчуває, за Платоном, великі труднощі через несумісність низинних і благородних протягів. Так в сферу вивчення душі вводився аспект конфлікту (боротьби) мотивів, що мають моральну цінність, і роль розуму в його подоланні і інтеграції поведінки. Через кілька століть ідея особистості, яку роздирають конфлікти, оживе в психоаналізі З. Фрейда [5].

Вчення про душу широко використовувалося і розвивалося в античній медицині, зокрема в поглядах Гіпократу (бл. 460 – бл. 377 до н.е.), який сформулював положення про те, що органом мислення і почуттів є мозок. Він розробив вчення про темпераменти, що передбачає різну роль чотирьох рідин організму (кров, флегма, жовта жовч і чорна жовч), і першим запропонував типологію темпераментів, засновану на особливостях статури [3].

Міфологічне уявлення про душу було повністю підпорядковане уявленню про рок, неминучість долі, протистояти якій було марно. Магію, яка нібито протистояла року, насправді вважали також фатально запрограмованим способом практичного дії. Від людини в ситуації його життя нічого не залежало, і вона навіть не намагалася протистояти цій фатальній ситуації. Вирішальною характеристикою свідомості міфологічного пері-

оду був синкретизм – первісне злиття людини зі світом і громадським оточенням [6].

З розвитком психологічних уявлень відбувся перехід від анімізму до гілозоїзму (від грец. "Hyle", що означає речовина, матерія і "Zoe" – життя), який розглядав весь світ як універсум, де космос вважали живим. Межі між живим, неживим і психічним були відсутні, дані положення розглядали як породження єдиної первинної матерії (праматері) [7].

Термін "гілозоїзм" було введено Ральфом Кедвортом у 1678 р. для позначення ранніх грецьких філософських концепцій, які визнають натхненність загальної властивості макро- і мікрокосму. З тих пір гілозоїзм існує як філософська-психологічна концепція, визнаючи натхненність всіх тіл, матерії, природи, знімає принципovu різницю між неорганічною і живою природою [2].

Теорію гілозоїзму розвивали представники іонійської (мілетської) школи натурфілософів (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен); до гілозоїзму були близькі вчення Геракліта і Демокріта; елементи гілозоїзму у вченні Аристотеля, стоїків (Зенона, Хрсіпа тощо), італійських натурфілософів (Б. Телезіо, Дж. Бруно), французьких мислителів XVIII ст. (Дідро, Робін, Дешан); представники неklasичної філософії (А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель, Ф. Ніцше, А. Швейцер, А. Шопенгауер) теж виявляли тягіння до сприйняття природи як до живої істоти [1, 3, 4].

Актуальність звернення до гілозоїстичних теорій пояснюється необхідністю підйому духовно-інтелектуального рівня майбутніх поколінь і органічного поєднання в новому світогляді особистості філософського узагальнення про буття, пізнання, людини, природу, суспільство, мислення і наукового бачення універсальної картини світу. Науково-філософський світогляд особистості на тлі сучасного світового контексту трансформацій з його численними перехрестями структурних соціально-культурних дискурсів визначає якісно нові умови формування гуманітарних знань і механізмів його функціонування [4].

В системі цілісної людської культури вищим проявом і спрямовуючим чинником виступає духовність, що орієнтує, мотивує і формує, визначає особистість, а також надає сенс всім сферам її діяльності. Як стверджує В. Андрущенко, "духовна культура – це досягнення, що виражають рівень і глибину духовно-теоретичного освоєння дійсності, це сукупність досягнутого суспільством у сфері морального і мистецького життя, в науці і філософії, політиці і праві тощо" [1, с. 419].

У зв'язку з духовним відродженням людства на тлі глобалізаційних процесів і необхідністю вирішення супутних проблем знову прокидається інтерес до давнього вчення під назвою "гілозоїзм" (від грец. ИЛП – матерія і Ζη – життя), який наказував би здатність відчуття і мислення всіх форм матерії [6, с. 75].

Теорію гілозоїзму першими висунули представники іонійської (мілетської) школи натурфілософів – Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Мілетські натурфілософи визнавали натхненність як загальну рису макро і мікрокосму: весь світ – універсум; космос – живий, здатний властивістю відчувати, запам'ятовувати і діяти; все розглядалося як породження єдиної первинної матерії (праматері). Так, Фалес передбачав, що всі речі походять із води, і через воду вони наділені життям, душею, а Всесвіт повний богів. На цій підставі він стверджував, що магніт притягує метал, у нього є душа (така ж як у жінки, притягує чоловіка) [1, 388].

У всіх об'єктах Платон бачив сферу вічних ідеальних форм, прихованих за горизонтом в образі царства ідей. Все, що чуттєво сприймається, від нерухомих зі-

рок до предметів, безпосередньо відчуються, – це лише затемнені ідеї, їхні недосконалі слабкі копії. Стверджуючи принцип первинності надмірних загальних ідей щодо всього того, що відбувається в тілному тілесному світі, Платон став родоначальником філософії ідеалізму [6].

Арістотель розвинув принцип причинності – цільову причину або "те, заради чого відбувається дія", кінцевий результат процесу (мета) заздалегідь впливає на його перебіг. Психічне життя цього моменту залежить не тільки від минулого, а й від бажаного майбутнього. Це було новим словом в розумінні її причин (детермінації). Арістотель ввів ключові пояснювальні принципи психології: системності, розвитку, детермінізму [1].

Висновки. Успіхи, досягнуті античними філософами і медиками в розвитку вчення про душу, послужили фундаментом усіх наступних розробок психологічного знання, які на цьому етапі в основному зводилися до розширення кола розглянутих феноменів. У III–V ст. н.е., в роботах Гребля (205–270 рр.), Аврелія Августина (354–430 рр.) і ранньохристиянських філософів і теологів як предмет дослідження ставили внутрішній світ людини, можливості самопізнання, вперше з'являються описи феноменів свідомості.

Період античності передував ідеям боротьби мотивів, (які були розвинені в теорії психоаналізу З. Фрейда як внутрішні конфлікти), започаткувавши розвиток принципів побудови психологічного знання (детермініз-

му розвитку, цілісності, активності), порушивши питання інтеро- та екстеріоризації. Тобто, саме період античності вперше, у трактаті Аристотеля "Про душу" виокремлює з філософського знання компонент психічного (дає початок розвитку доннаукової психології).

Отже, слід зазначити, що погляди на природу психічного в період античності передували розвитку психологічного знання (як окремого предмета психологічної науки) в цілому [8].

Список використаних джерел

1. Арістотель. О душе / Арістотель. – Соцекгиз, 1937.
2. Анциферова Л.И., Ярошевский М.Г. Развитие и современное состояние зарубежной психологии / Л.И. Анциферова, М.Г. Ярошевский. – М., 1974.
3. Декарт Р. Страсти души / Рене Декарт // Избранные сочинения. – М., 1950. – С. 593–623.
4. Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности. – ОГИЗ, 1935. – С. 52–56; 163–208.
5. Історія психології: античність. Конспект лекцій / Укл. Чуйко Г.В., Кривко Т.А. – Чернівці : Рута, 2006. – 80 с.
6. Раевський О.М. До питання про ідеологічне в психологічній характеристиці особистості / О.М. Раевський // Наук. зап. НДІП МО УРСР. – К. : Рад. Школа, 1956. – Т. VI. – С. 63–66.
7. Роменець В.А. Історія психології стародавнього світу / В.А. Роменець. – К., 1983. – 119 с.
8. Ярошевский М.Г. Исторический путь развития психологии / М.Г. Ярошевский // Введение в психологию / Под общ. ред. А.В. Петровского. – М. : Академия, 1997. – С. 5–69.
9. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М. : Мысль, 1996. – 416 с.

Надійшла до редколегії 14.05.16

Дмитрий Ларин, магистр практической психологии
ДУ № 40, Киев

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ПЕРИОД АНТИЧНОСТИ

В статье излагается теоретический анализ развития психологических представлений в период Античности, представлены концепции анимизма и гилозоизма.

Автор предлагает новый взгляд на становление ранних представлений о предмете психологии в работах Аристотеля, Сократа, Платона и других представителей античной психологии.

Как вывод, роль философии в период античности имела преобладающий характер в становлении предмета психологии.

Ключевые слова: анализ исторического периода, период античности.

Dmitry Larin, Master of Applied Psychology
Kindergarten № 40, Kiev

THEORETICAL ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL REPRESENTATION DURING ANTIQUITY

The article presents a theoretical analysis of the development of psychological ideas in the period of Antiquity, presented the concept of animism and Hylozoism.

The author offers a new perspective on the development of early ideas about the subject of psychology in the works of Aristotle, Socrates, Plato, and other representatives of ancient psychology.

In conclusion, there is the role of philosophy in the ancient period, which had a prevailing influence in the development of the subject of psychology.

Keywords: Analysis of historical development; the period of antiquity.

УДК 159.922

Антоніна Львовочкіна, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МОДЕЛІ ІНВАЛІДНОСТІ ЯК СПОСОБИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ВІДНОСНО ЛЮДЕЙ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ

Здійснено теоретичний аналіз проблеми організації суспільства по відношенню до інвалідів. Розглянуто існуючі моделі інвалідності, що визначають роль та місце інвалідів у суспільстві, а також обов'язки суспільства стосовно людей з інвалідністю. Визначено ефективні моделі інвалідності, а також, ті, які є неефективними та навіть такими, що завдають шкоди людині з інвалідністю. Серед ефективних та плідних моделей інвалідності виокремлено наступні: соціальна модель, модель посилення можливостей, соціально-правова (політико-правова) модель інвалідності, а також модель інвалідності з позицій культурного плюралізму.

Ключові слова: людина з інвалідністю, медична модель інвалідності, соціальна модель інвалідності, соціальний супровід людей з інвалідністю.

Актуальність дослідження. Вхідження України до Європи має ознаменуватися не тільки змінами у політиці та економіці, але й у культурі та у гуманітарній

сфері. Зокрема, має кардинально змінитися ставлення до значної категорії членів нашого суспільства, а саме – до людей із особливими потребами. Сьогодні в Україні

проживає понад 2,8 млн осіб з інвалідністю, що становить 6,1 % від загальної чисельності населення. Майже 80 % інвалідів в Україні – це люди працездатного віку.

Проблеми психології інвалідності та соціальної роботи із людьми з особливими потребами займається широке коло дослідників. Так, А.Й. Капська та О.В. Безпалько досліджують соціально-педагогічні проблеми інвалідності [3]. М.А. Гуліна розглядає психологічні, соціальні та педагогічні проблеми інвалідності [1]. О.Р. Ярська-Смірнова та Е.К. Наберушкіна активно піднімають питання переходу від так званої медичної моделі інвалідності до соціальної моделі [12]. Р.Ж. Мухамедрахімов та О.І. Пальмов розробляють прикладні проблеми, зокрема створюють програми психологічного супроводу сімей, де виховується дитина із особливими потребами [1]. Л.Ю. Полівко досліджує проблему соціальних утруднень, які переживає сім'я дитини з особливими потребами в умовах інклюзивної освіти [7]. Соціально-педагогічні, психологічні та теоретико-методологічні проблеми інвалідності та суспільства розв'язують також А.А. Колупаєва, О.Х. Вайнола, М.М. Малофеев та ін. [4; 5].

У нинішньому, 2016 р., до цієї категорії – категорії людей з інвалідністю – додалася значна кількість інвалідів-військовослужбовців. Це, переважно, молоді люди з активною життєвою позицією, але їх життєва ситуація, із набуттям інвалідності, різко змінилася. Разом із тим, інвалідність у нашому суспільстві розглядається як соціальна недостатність внаслідок обмеження життєдіяльності людини і викликана порушенням здоров'я зі стійким розладом функцій організму, що призводить до необхідності соціального захисту і допомоги.

До недавнього часу як діти, так і дорослі, що мають інвалідність, розглядалися як об'єкти турботи – як своєрідний тягар, що мають нести рідні та близькі інвалідів, держава, суспільство. Даний підхід ґрунтується на медичній моделі інвалідності, що вбачає причини труднощів інвалідів в їх обмежених можливостях. Це, у свою чергу, завдає непоправної шкоди людям з інвалідністю. Як зазначають Ю.М. Швалб та Л.В. Тищенко, занижена самооцінка, високий рівень соматичної уразливості, відсутність мотивації до досягнення та соціальне відчуження у даній категорії осіб відбувається через неадекватне ставлення до них та до їх можливостей [11].

Разом із тим, у США та у Європейських країнах побудовано концепцію, яка показує, що труднощі для інвалідів переважно створюються самим суспільством, котре не передбачає участі цих людей у суспільному житті. Ця концепція інвалідності привертає увагу до життєвої активності інвалідів. Надзвичайно важливим у цьому контексті є входження людини з інвалідністю у освітнє та професійне середовище.

Мета дослідження. У зв'язку із цим, метою нашого дослідження став аналіз існуючих моделей інвалідності та визначення шляхів побудови теоретико-методологічних засад соціального супроводу людей з інвалідністю.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Як показують результати теоретико-методологічного дослідження проблеми інвалідності та суспільства, інваліди розглядаються як люди, що мають певні вади здоров'я і про них потрібно турбуватися протягом усього їхнього життя. Разом із тим, як у науці, так і у суспільстві починає завойовувати авторитет новий погляд, згідно якого люди з інвалідністю повинні мати незалежне життя, а акцент має робитися на організації взаємодопомоги і взаємопідтримки людей з інвалідністю у їх спільному протистоянні складностям життя. Цей погляд є базою соціальної моделі інвалідності.

Отже, в Україні проживає майже три мільйони людей, які мають офіційно встановлену інвалідність. Це, за приблизними розрахунками, одна особа з п'ятнадцяти. Але ми майже не бачимо їх навколо нас, оскільки організація системи суспільного життя в нашій країні є недостатньо відкритою для людей з інвалідністю та спонукає їх "переховуватися".

Способи організації суспільства по відношенню до людей з інвалідністю називають моделями інвалідності. На домінуючій моделі розуміння інвалідності зазвичай будується державна політика. Вибір тієї чи іншої моделі є як результатом історичного розвитку країни, так і відображає загальне ставлення держави до людей, забезпечення рівності та дотримання принципу недискримінації. Так в моделях чітко виділяються соціально-політичні акценти епохи, які ґрунтуються на певних цінностях, ідеях, та як наслідок пропонують певні послуги й економічні можливості людям з інвалідністю [8].

Існують наступні моделі інвалідності: моральна або релігійна модель інвалідності, благодійна модель, або модель "трагедії", медична модель інвалідності, реабілітаційна модель розуміння інвалідності, економічна модель інвалідності, модель посилення можливостей, соціальна модель інвалідності, соціально-правова (політико-правова) модель інвалідності, модель інвалідності з позицій культурного плюралізму.

Розглянемо ці моделі.

Моральна або релігійна модель інвалідності пов'язує інвалідність з гріхом і ганьбою, з відчуттям провини. У ставленні до людини з інвалідністю ця модель є особливо жорсткою, часто супроводжується ганьбою для всієї родини особи. Хоча зародилася ця модель в давні часи, але вона й досі присутня у буденній свідомості окремих верств населення.

Благодійна модель, або модель "трагедії" розглядає людей з інвалідністю як жертв обставин, які заслуговують на жалість та співчуття. Найчастіше використовуються людьми без інвалідності, у тому числі благодійними організаціями для збору коштів на потреби людей з інвалідністю, зображаючи їх нещасними, такими, що не можуть дбати про себе, вести самостійний спосіб життя, приймати рішення, потребують постійної допомоги і догляду. Основною загрозою цієї моделі, якщо навіть кошти використовуються на допомогу інвалідам, є те, що зібрані внески спрямовуються на разову допомогу, але не вирішують першочергових проблем, не створюючи можливостей для самореалізації та включення людей з інвалідністю у суспільство.

Медична модель інвалідності розглядає "інвалідність" як ваду чи хворобу, що потребують, насамперед, медичного втручання. Відповідно, людина з інвалідністю лише пацієнт в цій моделі. Згідно медичної моделі лікування людини, приведення її стану і вигляду до середньостатистичної "норми" є єдиним прийнятним способом життя. За таких умов людина з інвалідністю опиняється відстороненою від суспільного життя, її життєдіяльність обмежена оточенням близьких людей та медичних працівників. Саме вони приймають основні рішення в житті людини з інвалідністю, що перешкоджає рівноправній участі особи з інвалідністю в житті суспільства та вільній реалізації прав людини [6].

Визначення Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я, розроблені лікарями, ілюструють основні характеристики медичної моделі:

Порушення: будь-яка втрата або "ненормальність" психологічної або анатомічної структури або функції.

Інвалідність: будь-яке обмеження або відсутність здатності (спричинене порушенням) виконувати певну діяльність у спосіб, який вважається суспільством "нормальним".

Недолік: будь-яка вада людини, спричинена порушенням або інвалідністю, яка обмежує або заважає виконанню функцій, які є "нормальними" (Класифікація ВООЗ розладів, неприцездатності та інвалідності, 1980).

Суть цих визначень передбачає аномальність, стигматизацію та сегрегацію людей з інвалідністю.

Медична модель інвалідності відображається у всіх сферах суспільного життя, в тому числі у державній політиці, яка спрямовується на лікування та соціальний захист людей з інвалідністю, але не передбачає забезпечення їх рівності. В Україні ця модель зберігається до сьогодні. Разом із тим, завдяки розвитку науки та змінам у суспільстві, медична модель інвалідності у нашій країні поступово втрачає позиції, поступаючись іншим, більш прогресивним моделям.

Реабілітаційна модель розуміння інвалідності є різновидом медичної, розглядаючи інвалідність як недолік, який повинен бути виправлений фахівцями з реабілітації (медичної, фізичної, психологічної). Модель сформувалась після Другої світової війни, коли ветерани поверталися додому та потребували адаптації до життя у суспільстві. Відповідно до цієї моделі розроблена сучасна система професійної реабілітації. Сьогодні ця модель знову набуває актуальності. Разом із тим, є безліч станів та особливостей функціонування людського організму, а також хронічних захворювань, які неможливо вилікувати чи змінити за допомогою медицини чи реабілітації. Однак це не може бути підставою для виключення, інституалізації, позбавлення чи обмеження прав людей з інвалідністю. Отже, реабілітаційна модель є актуальною, але вона, як зазначає, Т.В. Семигіна, повинна розглядатися як відновлення не лише працездатності, а й усіх соціальних функцій людини [8].

Економічна модель інвалідності визначається нездатністю особи працювати. Важливими є ступінь впливу порушення на продуктивність особи, звідси – економічні наслідки для особистості, роботодавця та держави. Економічна модель в основному застосовується на державному рівні для визначення пропорцій розподілу соціальної допомоги тим людям, які не можуть "в повній мірі" працювати. Отже, особи що не можуть працювати, або працюють за обмеженим часом та навантаженням вважаються неповносправними. Саме це визначення є дискримінаційним та таким, що обмежує розкриття потенціалу людей із інвалідністю.

Модель посилення можливостей походить із сприйняття інвалідності, як важливого феномену, а людей з інвалідністю – як особливих членів громади, додаючи їм "цінності". Модель значно вплинула на формування соціальної політики в багатьох країнах, зокрема, у Великій Британії, Швеції, США. Своє конкретне відображення вона знайшла в офіційно взятому курсі на деінституціоналізацію – переформатування або закриття інтернатів та інших закладів несвободи для людей з інвалідністю. Можливість жити в родині, бути повноправним членом громади, контроль клієнта за фінансовими ресурсами для отримання необхідних послуг та вільний вибір в їх обранні – є основними засадами цієї моделі.

Соціальна модель інвалідності визначає інвалідність як сукупність перешкод у ставленні, поведінці, просторі, що заважають повній участі людей з інвалідністю в житті суспільства. Із соціально-політичної точки зору люди з інвалідністю є меншиною, реалізації прав яких стають на заваді певні бар'єри у суспільстві, створені більшістю. Відповідальність за їх усунення теж лягає на більшість. Простий приклад: якщо людина на інвалідному візку не може скористатися для переміщення автобусом зі східцями, то конструкцію автобуса потрібно змінити так, аби ним могли користуватися і

люди з порушеннями руху. Модель передбачає, що усунення перешкод у ставленні, фізичних та інституційних перешкод поліпшить життя людей з інвалідністю, надавши їм такі ж, як і в людей без інвалідності можливості на рівноправній основі. Сила моделі полягає у зміщенні основного "тягаря" на суспільство, а не на окремих людей. В той же час вона фокусується на індивідуальних потребах, різних для різних людей з інвалідністю, на протиположності від медичної моделі, яка передбачала, що люди з однаковими формами інвалідності мають отримувати однакові послуги. Також соціальна модель передбачає активну участь цієї категорії населення у суспільному житті.

Соціально-правова (політико-правова) модель інвалідності змістила акцент з перешкод у суспільстві на права людей з інвалідністю у контексті прав людини. "Права людей з інвалідністю – права людини" – основне твердження моделі. Акцент значно змістився з обмежень до незалежності. Сама ж інвалідність почала розглядатися як один з аспектів людського різноманіття. Основою цієї моделі є також загальна концепція рівності людей.

Модель інвалідності з позицій культурного плюралізму розглядає людину з точки зору її унікальності як особистості, що має позитивний вплив на розвиток суспільства. Інвалідність трактується як відмінність нарівні з неоднаковістю за кольором шкіри, віросповіданням, традиціями. У суспільстві для кожного члена, включаючи і людей з функціональними обмеженнями, мають бути створені умови для розвитку і реалізації потенційних здібностей і талантів, адже ми, особливо останнім часом, бачимо багато щасливих та успішних осіб серед людей, які мають інвалідність [2; 8; 10].

Крім того, як підкреслює В.А. Скрипник, на сьогодні дуже гостро постало питання щодо створення психологічної моделі інвалідності, яка розглядала б процес психічного розвитку в найрізноманітніших патогенних умовах. Необхідно виявити, яким чином психіці, навіть у складних умовах, вдається зберегти свою цілісність, реалізуючи основні функції щодо адекватного відображення навколишнього світу і регуляції поведінки. Окрім того дуже важливим є вивчення проблем, що виникають у людей з обмеженими можливостями і не дозволяють їм повністю реалізувати свій потенціал та повноцінно інтегруватися у суспільство [9].

Висновки. Отже, виходячи із вищезазначеного, перед соціальними працівниками, психологами, педагогами, правниками та суспільством у цілому стоїть надзвичайно актуальне завдання: формування такої взаємодії суспільства та інваліда, завдяки якій людина з інвалідністю матиме незалежне життя, розвиватиметься та приносити користь собі, своїм близьким та суспільству.

Список використаних джерел

1. Александрова О.Н. Психология социальной работы / О.Н. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др. // под общ. ред. М.А. Гулиной. – СПб. : Питер, 2002. – 362 с.
2. Айшервуд М.М. Полноценная жизнь инвалида / М.М. Айшервуд. – М., Педагогика. – 1991. – 81 с.
3. Капська А.И. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей / А.И. Капська, І.В. Пеша. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.
4. Колупаева А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія / А. Колупаева. – К. : Самміт-Книга, 2009. – 450 с.
5. Малофеев Н.Н. Западная Европа: эволюция отношения общества и государства к лицам с отклонениями в развитии / Н.Н. Малофеев. – М. : Издательство "Экзамен", 2003. – 150 с.
6. Петрученко Н.М. Психологічні засади формування готовності до професійної діяльності студентів із соматичними вадами : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н.М. Петрученко; Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна", К., 2015. – 226 с.
7. Полівко Л.Ю. Емпіричний аналіз соціальних утруднень, які переживає сім'я дитини з особливими потребами в умовах інклюзивної освіти / Л.Ю. Полівко // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології Г.С. Костюка НАПН України. –

Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка. 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Вип. 31. – 205 с. – С. 197.

8. Семигіна Т.В. Типологізація моделей інвалідності та їх врахування при працевлаштуванні / Т.В. Семигіна // Актуальні проблеми професійної самореалізації осіб з особливими потребами на ринку праці : Зб. наукових праць. – К. : ІПК ДСЗУ, 2008. – С. 73–78.

9. Скрипник В.А. Особливості соціально-психологічної адаптації першокурсників з особливими потребами : Автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / В.А. Скрипник. – Національна академія державної

прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – 20 с.

10. Технології соціально-педагогічної роботи : Навчальний посібник / За заг. ред. А.Й. Капської. – К., 2000. – 372 с.

11. Швалб Ю.М. Майбутнє і сьогодення студентів з обмеженими функціональними можливостями: психологічні аспекти. Монографія / Ю.М. Швалб, Л.В. Тищенко. – К. : Основа, 2015. – 240 с.

12. Ярская-Смирнова Е.Р. Социальная работа с инвалидами / Е.Р. Ярская-Смирнова, Е.К. Наберушкина. – СПб. : Питер, 2004. – 316 с.
Надійшла до редколегії 19.05.16

Антонина Левочкина, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МОДЕЛИ ИНВАЛИДНОСТИ КАК СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА ПО ОТНОШЕНИЮ К ЛЮДЯМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Осуществлен теоретический анализ проблемы организации общества по отношению к инвалидам. Рассмотрены существующие модели инвалидности, которые определяют роль и место инвалидов в обществе, а также обязанности общества по отношению к людям с инвалидностью. Определены эффективные модели инвалидности, а также неэффективные и наносящие вред человеку с инвалидностью. Среди эффективных и плодотворных моделей инвалидности выделены следующие: социальная модель, модель усиления возможностей, социально-правовая (политико-правовая) модель инвалидности, а также модель инвалидности с позиций культурного плюрализма.

Ключевые слова: человек с инвалидностью, медицинская модель инвалидности, социальная модель инвалидности, социальное сопровождение людей с инвалидностью.

Antonina Liovochkina, Dr. of Sc., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

METHODS OF ORGANIZING SOCIETY FOR PEOPLE WITH DISABILITIES: MODELS OF DISABILITY

The article has realized the theoretical analysis of the problem of social organization for people with disabilities. The article defines the effective model of disability. We have also considered inefficient model that can bring harm to the person with disabilities. Among the effective and fruitful disability models identified the following: the social model, the capacity strengthening, socio-legal (political and legal) model of disability, as well as the model of disability from the standpoint of cultural pluralism.

Keywords: people with disabilities, the medical model of disability, the social model of disability, social support of people with disabilities.

УДК 159:343.84

Роман Маковійчук, студ.
Інститут кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, Київ

ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті розкрито процедуру експериментального дослідження в межах психодіагностичної програми розвитку ефективності ресоціалізації засуджених. Отримані дані свідчать про найбільш поширені психологічні розбіжності серед груп засуджених із подібними злочинами. На основі проведеного дослідження визначено особливості психологічної роботи із різними категоріями засуджених відповідно до типу скоєного злочину.

Ключові слова: психологічна робота із засудженими, діагностика осіб, позбавлених волі, типологія засуджених.

Постановка проблеми. Сучасна кримінально-виправна політика спрямована на пом'якшення кари і посилення виховних заходів впливу на засуджених, створення гуманного середовища відбування покарання. У цьому зв'язку важлива роль у реформуванні кримінально-виконавчої системи покладається на психологічну службу, основне завдання якої – підвищення ефективності виправного впливу на засуджених, надання їм психологічної допомоги. Вплив на засуджених без врахування їх індивідуально-психологічних особливостей знижує ефективність виховних заходів, породжує конфліктні ситуації, посилює негативний вплив криміногенних чинників. Тому особливої актуальності набуває дослідження проблеми психологічної роботи із засудженими з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей засуджених і скоєного злочину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що в галузі пенітенціарної психології накопичено інформацію про психологічні особливості осіб, які вчинили злочин. Численні роботи вітчизняних і зарубіжних вчених (Ю.М. Антонян, В.О. Гульдман, М.Р. Дебольський, Р.Х. Єфремова, В.А. Кудрявцев, В.М. Поздняков, Е. Денхофф, Л.А. Кікендалл) склали теоретичну основу психологічного забезпечення процесу реабілітації ув'язнених, які відбувають покарання у виправних установах. У пенітенціарній теорії вивчається психологія особистості засудженого [4; 5], визначено основні поняття і

зміст психологічної підготовки засуджених до життя після звільнення [2], розкриваються технології індивідуальної і групової роботи психологічної служби в установах державної пенітенціарної служби України [1; 3; 5], вивчається психологія особистості засудженого та використання в теоретико-прикладних дослідженнях [2; 4], розробляються психолого-педагогічні основи ресоціалізації злочинців [2].

Проте актуальною залишається проблема визначення особливостей психологічної роботи із засудженими в залежності від типу скоєного ними злочину у період їх підготовки до звільнення, що передбачає профілактику рецидиву злочинів.

Метою дослідження є визначення особливостей психологічної роботи із засудженими в залежності від типу скоєного ними злочину згідно із змістом статей кримінального кодексу України (далі – ККУ), що перебувають на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ (від 6 місяців до 1,5 року).

Для реалізації поставленої мети було проведено емпіричне дослідження в Сокирянській виправній колонії № 67 Чернівецької області. Вибірку склали 192 засуджених чоловічої статі, які відбувають покарання у виправній колонії ім. Сокиряни.

У програму діагностики були включені такі методи діагностичного дослідження:

Методика Е. Шейна "Якоря кар'єри" (адаптована В.О. Чікер, В.Е. Винокуровою) для дослідження діагностики ціннісних орієнтацій у кар'єрі;

Шкала базових переконань, розроблена Р. Янів-Бульманом для виявлення способів конструювання власного уявлення про навколишній світ і власне "Я";

Методика самовизначення Кіппатрика і Кантрила.

Статистичний аналіз зроблено за допомогою непараметричного дисперсійного аналізу Крускала-Уоллеса та медіанного тесту.

За допомогою цього пакету методик були виявлені відмінності за такими показниками: "Автономність у професії", "Важливість стабільного місця проживання", "Цінність власного Я" і "Самовизначення на етапі Я зараз".

Аналіз отриманих даних виявив найбільш поширені психологічні відмінності між досліджуваними групами правопорушників із подібними за змістом злочинами. У результаті діагностичного обстеження були виділені такі групи випробуваних за 9 типами злочинів.

"Грабіж" (40 чол.) – засуджені за ст. 186 ККУ;

"Хуліганство" (6 осіб) – засуджені за ст. 296 ККУ;

"Зґвалтування" (4 особи) – засуджені за ст. ст. 152, 153, 155 ККУ (статеві злочини);

"Шахрайство" (9 осіб) – засуджені за ст. ст. 189, 191, 190 ККУ (шахрайство, здирство, привласнення, придбання краденого);

"Наркотики" (27 осіб) – засуджені за ст. ст. 309, 307, 308 ККУ;

"Тілесні ушкодження" (14 осіб) – засуджені за ст. ст. 121, 122, 125 ККУ;

"Розбій" (10 осіб) – засуджені за ст. 187 ККУ;

"Вбивство" (6 осіб) – засуджені за ст. 115 ККУ;

"Крадіжка" (76 осіб) – засуджені за ст. ст. 185, 289 ККУ.

У результаті діагностики відмінності за такими показниками: "Автономність у професії", "Важливість стабільного місця проживання", "Цінність власного Я" і "Самовизначення на етапі Я зараз".

Унаочнені результати дослідження за показником "Автономності в професії" в засуджених за різні типи злочину показаний на рис. 1.

Рис. 1. Результати діагностики засуджених за показником "Автономності у професії"

Відмінності між особами, які відбувають покарання у виправній установі, виявлені за методикою медіанного тесту, дорівнюють $p < 0,10$ і виявлені за допомогою медіанного тесту (MedianTest, OverallMedian = 6,20). Як видно із рис. 1, найбільша цінність автономності в діяльності важлива для групи засуджених за сексуальні злочини, потім для тих, хто відбуває покарання за тяжкі тілесні ушкодження, наступними є злодії і грабіжники. Це означає, що вони за своїм психічним складом (особливо, гвалтівники) занадто незалежні, ізольовані в собі, не бажають підкорятися певним правилам, законам і рахуватися з оточуючими. Це привід для корекції з метою донесення до них думки того, що не можна жити в суспільстві і бути незалежним від суспільства. Загалом у світі та в людських взаєминах усе пов'язано. Треба приймати це як норму життя. Людина – соціальна істота, яка не може вижити окремо, як Робінзон на безлюдному острові. Проте автономності в професії можна досягти, наприклад, якщо ви самі будете без помічників щось робити і здавати це оптом у торговельну мережу. Є й інші варіанти, їх можна детально обговорити під час проведення психокорекційної роботи із цією категорією засуджених.

Наступна характеристика змінної виявилася ще більш диференційованою для різних груп засуджених – це важливість стабільного місця життя, тобто це місце, якому віддають перевагу в проживанні, наприклад, певний регіон, область, значиме місто або селище. Наочно показник "Важливість стабільного місця проживання" в засуджених за різні види злочинів показаний на рис. 2. За цим показником виявлено достовірні відмінності між групами засуджених за різні типи злочинів за допомогою критерію Крускала-Уоллеса: Kruskal-

Wallis test: $H(df = 8, N = 192) = 17,21, p = 0,028$, та тесту OverallMedian = 4,35, Chi-Square = 16,90, $df = 8, p = 0,03$. Найменша така орієнтація виражена в у тих, хто відбуває покарання за вбивство. Ймовірно складно повернутися в ту місцевість, де тебе знають як вбивцю – суспільство цього не пробачає. Не цінують стабільність місця проживання шахраї – вони теж не можуть повернутися туди, де їх шахрайство вже розкрито, у тій місцевості їм ніхто не буде більше довіряти.

З іншого боку, постійне місце проживання цінують хулігани, ті, хто засуджені за сексуальні злочини. Можливо, вони не зазнають значної провини за вчинений злочин, психологічні захисні механізми можуть допомогти знаходити прийнятне пояснення – хуліганство часто сприймається як "завзятість", "сміливість", а зґвалтування може виправдовуватися тим, що та особа, яку було зґвалтовано, сама спровокувала таку ситуацію.

Наступний значущий показник – "Цінність власного Я" відноситься до базових переконань, які сформувалися в людей за певний проміжок часу. Ці результати наочно відображено на рис. 3, вони можуть коливатися від 1 до 6 балів; нормою вважається наявність у досліджуваних понад 3,5 балів за кожним із базових переконань. Достовірні відмінності між групами доведено за допомогою критерію Крускала-Уоллеса: Kruskal-Wallis test: $H(df = 8, N = 192) = 19,27, p = 0,013$.

Варто відзначити, що така змінна, як "Цінність власного Я" найменше виражене переконання у всіх групах засуджених після змінної "Доброта людей" – жодна із груп не досягає нормального рівня у 3,5 бала. Томас Браун одного разу сказав: "У мені живе людина – людина, яка ненавидить мене", зображуючи особистість, відчужену від самої себе.

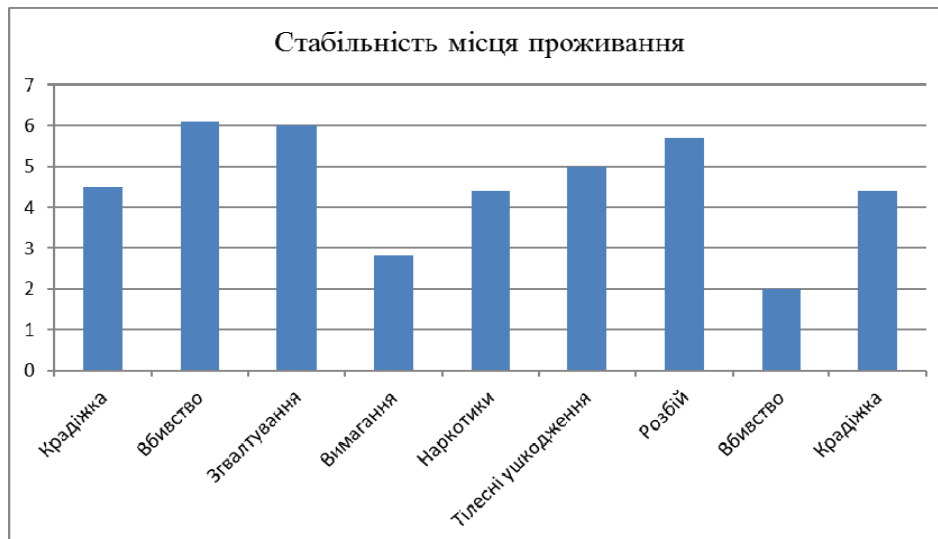

Рис. 2. Результати діагностики засуджених за показником "Стабільності місця проживання" у засуджених за різні види злочинів

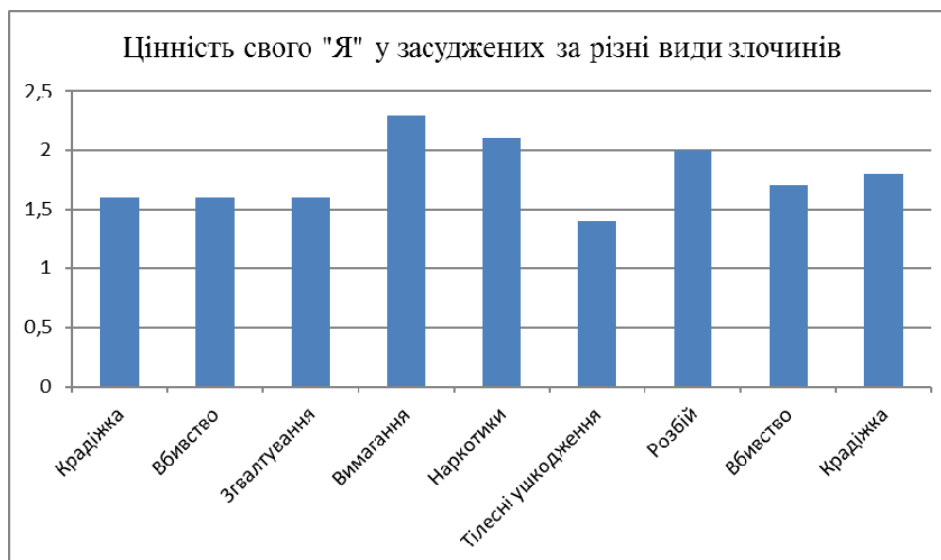

Рис. 3. Рівень вираженості "Цінності свого Я" у засуджених за різні види злочинів

Почуття до самого себе формуються і зміцнюються завдяки впорядкованим реакціям інших людей. Якщо оточуючі постійно ставляться до людини з повагою, вона починає вважати, що заслуговує такого ставлення. З іншого боку, якщо кимось постійно нехтують і насміхаються над ним, йому нічого не залишається, як звикнути, що він гідний презирства. Саме другий варіант описує випробуваних – людей, у яких утворився комплекс неповноцінності.

Серед груп засуджених за різні типи злочинів найбільше себе цінують шахраї і ті, хто мав відношення до наркотичних речовин (рис. 3). Вони відчувають себе нібито як бізнесмени, поважають у собі цю підприємницьку спрямованість. Це майнові злочини, вони не зробили людям прямого фізичного збитку, тому можуть не відчувати себе винними, адже шахрай і торгівельці наркотиками завжди може мати для себе готове виправдання: "Вони (ті, хто постраждав) самі зробили свій вибір, самі звернулися за наркотиками, або самі прийняли рішення брати участь у моїй афері. Вони жадібні та безвольні люди. Якщо б вони не купували (не брали участь у злочинній торгівлі) – то я б нічого і не зробив". Високий рівень "Цінності власного Я" спостерігається в групі засуджених за розбій. Вони, на нашу думку, не переживають, не відчувають провини

за свої злочини і через це вказаний показник не знижується. Це люди, які свідомо вчиняють злочин, це носії найбільш антисоціального типу мислення і поведінки, ті кого називають справжніми бандитами. Відтак, вони не відчувають власну провину і можуть пережити перебування у в'язниці тільки як власну помилку в тому, що вони "попалися" правоохоронним органам, не були достатньо "професійними" в уникненні покарання. Найнижче значення має група засуджених за заподіяння тілесних ушкоджень. Це може свідчити про те, що вони найбільше жалкують про вчинений злочин, тому що такі злочини часто вчиняються в стані афекту, коли людина відчула порив гніву і не змогла стримати спонтанний порив фізичної агресії до іншої людини. Часто подібні злочини скоюються в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, але коли стан людини повертається до тверезого стану, вона починає серйозно жалкувати. Тому із цією групою необхідно проводити відповідну психокорекційну роботу в плані навчання їх контролювати і стримувати свою агресію, не дозволяти їй накопичуватися. Остання психологічна характеристика, за якою відмінності виявилися достовірні, це показник самовизначення засуджених між хорошим і поганим способом життя (див. рис. 4).

Рис. 4. Рівень самовизначення засуджених між хорошим і поганим способом життя

Цей рівень визначений за методикою Кілпатрика і Кантрила "Самовизначення". За цим показником тенденція достовірних відмінностей ($p < 0,10$) з'ясована між групами засуджених за допомогою медіанного тесту (MedianTest, OverallMedian = 2,00; Chi-Square = 13,94, df = 8, $p = 0,08$). Своє перебування в колонії з хорошого боку бачать засуджені, які відбувають покарання за розбій. Це можна пояснити тим, що це найбільш грубі люди (про що свідчить тип злочину), саме вони свідомо займалися кримінальною діяльністю: не можна зробити розбійний напад під впливом афекту, помилково, або через брак грошей його необхідно планувати, заплановано зробити фізичну шкоду і матеріальні збитки постраждалим, що властиво саме закоренілим злочинцям. Така група злочинців найменше піддається ресоціалізації переживає за своє становище в колонії. З цим типом людей складно працювати в плані корекції, адже це тип "твердолобих", переконаних у правильності свого способу життя, злочинців. Найнижчий рівень самовизначення відчувають ті, хто відбуває покарання за тілесні ушкодження. Це підтверджує попередні міркування про те, що це засуджені, які не вміють стримувати пориви гніву, агресію, що накопичилася під впливом життєвих труднощів або несправедливості. Саме це можливо коригувати за допомогою психологічної роботи з управління агресією.

Висновки. На підставі отриманих результатів емпіричного дослідження слід зробити такі висновки:

1. Найбільша цінність автономності в діяльності засуджених є значущою для: а) групи осіб, позбавлених волі за сексуальні злочини; б) тих, хто відбуває провину за тяжкі тілесні ушкодження; в) злодіїв і грабіжників. Це означає, що вони за своїм психічним складом (особливо, гвалтівники) занадто незалежні, ізольовані в собі, не бажають підкорятися певним правилам, законам і рахуватися з оточуючими. Це привід для проведення із цієї категорією засуджених відповідної психологічної роботи з метою донесення до них думки про те, що не можна жити в суспільстві і бути незалежним від нього.

2. Не відчувають стабільності місця проживання засуджені за вбивство, тому що складно повернутися в ту

місцевість, де тебе знають як злочинця. Адже суспільство цього не пробачає. До цієї групи входять і шахраї – вони не можуть повернутися туди, де їм ніхто не буде довіряти. З іншого боку, цінують свою стабільність хулігани, які не відчувають значної провини за свій злочин, вони знаходять прийнятне пояснення – хуліганство часто сприймається як "завзятість", "сміливість".

3. Показник "Цінність власного Я" є найменш вираженим переконанням у всіх групах засуджених. У зв'язку із цим вказана характеристика повинна бути виправлена психологічною роботою. Адже людина, яка не цінує і не поважає себе, тим більш не буде поважати інших.

Підводячи підсумок аналізу відмінностей між групами засуджених за однорідні типи злочинів, необхідно сказати про те, що результати показників змінних допомогли нам з'ясувати, слабкі і сильні сторони у психічному стані засуджених, їх кримінальну мотивацію і схильність до протиправної поведінки. На основі запропонованої типології засуджених слід розробляти програми психологічної роботи з особами, позбавленими волі.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці та впровадженні в систему кримінально-виконавчої служби індивідуальної роботи із засудженими в залежності від скоєного ними злочину, спрямованої на покращення виправлення та ресоціалізації в умовах позбавлення волі.

Список використаних джерел

- Лактионов А.Н. Основы пенитенциарной психологии: [учебное пособие для вузов] / А.Н. Лактионов, Н.П. Крейдун, А.В. Сорока, С.И. Скоков. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 15 с.
- Сорока А.В. Юридическая психология. Краткий курс: (учебно-методическое пособие) / А.В. Сорока. – Х., 2010. – 120 с.
- Сорока А.В. Категория "личность" осужденного и ее использование в теоретико-прикладных исследованиях / А.В. Сорока // Вестник ХНУ Серия "Психология": сборник трудов. – № 759. – Х., 2007. – С. 247–252.
- Сорока А.В. Психодиагностическая программа исследования развития эффективности ресоциализации осужденных в период подготовки к освобождению из пенитенциарных учреждений / А.В. Сорока // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразіна. Серия "Психология". – № 937. – Вып. 45. – Х., 2011. – С. 268–271.
- Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразіна. Серия "Психология": сборник научных трудов. – № 959. – Вып. 46. – Х., 2011. – С. 178–181.

Надійшла до редколегії 24.05.16

Роман Маковийчук, студ.

Институт уголовно-исполнительной службы Национальной академии внутренних дел, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА С РАЗНЫМИ КАТЕГОРИЯМИ ОСУЖДЕННЫХ

Статья частично раскрывает процесс выполнения экспериментального исследования в пределах психодиагностической программы эффективности ресоциализации осужденных. Приведенные данные свидетельствуют о выделении наиболее распространенных психологических разногласий среди групп осужденных с подобными по содержанию преступлениями. И на основе проведенного исследования определены особенности психологической работы с осужденными в зависимости от типа совершенного преступления.

Ключевые слова: ценностные ориентации, базовые убеждения, самоопределение, ценность собственного "Я", психокоррекционная работа.

Roman Makoviychuk, student

Institute of Penal Service of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv

PSYCHOLOGICAL WORK WITH INMATES, DEPENDING ON THE OFFENSE

Article partially reveals the process of implementation of the pilot study within the program of psycho diagnostic efficiency of resocialization. These data indicate the selection of the most common psychological differences among groups convicted of similar offenses in content. And on the basis of the study the peculiarities of psychological work with inmates, depending on the type of offense.

Keywords: values, basic beliefs, self-value of its own "Me", psychocorrection work.

УДК 159.922.73 : 614.876

Микола Максимов, канд. психол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОГНОСТИЧНА РОЛЬ МУЗИЧНОГО СПРИЙМАННЯ У ВИЗНАЧЕННІ СТУПЕНЮ АДАПТИВНОСТІ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена вивченню проблеми прогностичної ролі музичного сприймання у визначенні ступеню адаптивності людини. Показано, що існує зв'язок між ступенем здатності людини до адаптації та її музичними уподобаннями. Доведено, що психокорекційні програми, спрямовані на гармонізацію особистості молоді, умови життя якої несприятливі, мають включати як одним з компонентів зміну їх музичного простору.

Ключові слова: психологічна корекція, особистість, розвиток, арт-терапія, Я-концепція.

Зважаючи на соціально-економічні перетворення, що відбулися в пострадянський період, проблема соціалізації особистості в умовах суспільства, що змінюється, є актуальною в Україні. Існують певні межі, в яких адаптація має раціональний смисл, але за цими межами вона неспроможна протистояти руйнуванню організму: адже він не може безмежно змінюватися. Саме цей критичний момент примушує організм долати загрозливі впливи середовища і робити його сприятливим для життя. Тут міститься вихідний пункт для розкриття смислу творчості. Чим яскравіші індивідуалізовані предмет або явище, тим глибшою і ширшою виявляється їх співвіднесеність з оточенням. Творча думка людини – вища форма індивідуалізації – прагне абсолютної співвіднесеності зі світом як основної мети пізнання. Вища, ідеальна форма співвіднесеності виражається у світогляді людини, а вища практична форма – в її вчинках. Багатство духовного життя індивіда полягає в багатстві його дійсних стосунків зі світом. Отже, мистецтво життєвості формується за умов успішного протікання процесу соціалізації людини, що забезпечує її особистісне зростання. Необхідною складовою такого процесу є вплив мистецтва на становлення особистості.

Для пояснення творчого процесу виявляється недостатнім механізм сенсорної корекції, хоча в адаптивній поведінці він посідає важливе місце. Передбачення результату дії становить лише передумову творчості; для творчості потрібна здатність до уявлень далекосяжного плану. В результаті цього регуляція поведінки підноситься на такий ступінь, коли відбувається регуляція ідеальна, яка має інші масштаби – до рівня її особистісного розвитку. Виникнення такого, по суті, аксіологічного принципу і є творчістю. Отже, творчий акт являє собою різкий стрибок уперед, внаслідок чого виявляється далекосяжна орієнтація у знаннях, моралі, естетичному і т. і.

Метою нашого дослідження було з'ясування зв'язку між ступенем здатності людини до адаптації та її музичними уподобаннями. В ході наукового аналізу будь-який витвір мистецтва розглядається психологом як система подразників, свідомо і упереджено організованих з таким розрахунком, щоб викликати естетичну реакцію. При цьому, аналізуючи структуру подразників, необхідно відтворити структуру реакції людини на вплив музики, танцю, вірша тощо. Отже, без спеціального психологічного дослідження неможливо зрозуміти, які закони керують почуттями в художньому творі.

Коли слухач сприймає музичний твір і воно глибоке захоплене його, то в ідеальному випадку відбувається те, що Л.С. Виготський [1] називав "чудом мистецтва", а американський психолог А. Маслоу [2] – "піковим переживанням". Відбувається катарсична розрядка витиснених в підсвідомість переживань, в результаті якої слухачі одержують якесь очищення і полегшення, пов'язане із задоволенням.

У момент переживання "пікового" досвіду людина, згідно А. Маслоу, випробовує своє єднання зі Всесвітом. Він виходить за межі свого Я і відчуває світ як своє при-

родне продовження. У момент "піку" людина придбаває особливу "невинність" сприйняття – він бачить речі як би вперше, в їх єдиності, неповторній "таковості", уподібнюючись при цьому художнику, закоханому в предмет свого зображення. Такі переживання викликають прагнення до творчості і сприяють зростанню особи людини. Це відбувається і при сприйнятті прекрасної музики.

Зрозуміло, ці відмінності не абсолютні, і завжди можна привести приклади музичного твору, в якому вказані закономірності працюють у зворотному напрямі. Наприклад, в класичній музиці минулого і теперішнього часу можна знайти немало творів, які виконують задачі легкої музики. Як приклад можна привести балетну музику П. Чайковського, А. Глазунова, Р. Глієра, Д. Шостаковича, яка володіє властивостями обох жанрів. В той же час і в легкій музиці можна знайти немало творів, які за своїм змістом і сприйняттям тяжують до полюса академічної музики. Сюди можна віднести джазові сюїти Д. Еллінгтона, рок-опери Е. Уббера і Р. Уейкмена, деякі твори Л. Бернстайна і Дж. Гершвіна.

Найістотніша відмінність цих двох жанрів полягає в екстравертованому характері сприйняття легкої музики і інтровертованому – серйозній [3]. Порівняння обстановки сприйняття музики на рок-концерті і дискотеці з тим, що ми спостерігаємо в концертному залі, наочно показує існування цих якісних відмінностей. На нинішніх рок-концертах музиканти-виконавці і слухачі безпосередньо беруть участь в колективному дійстві. Слухачі можуть виражати свої відчуття зовні, розмахуючи при цьому руками, відбиваючи такт ногами або руками, підспівуючи виконавцям. Але подібний вираз відчуттів абсолютно неприпустимо на симфонічному концерті. Якщо ми подивимось на ще глибше коріння розділення музики на "духовну" і "бездуховну", а саме, звернемося до історії старогрецького мистецтва, то побачимо, що і у той час вже було розділення його на діонісійське і аполлонічне засади. У поклонінні богу Діонісу переважав стихійний і екстатичний вираз відчуттів, в поклонінні Аполлону – класично строге і урівноважене.

Сучасна арт-терапія використовує вплив мистецтва взагалі та музики зокрема як виховний та психокорекційний засіб [4]. Проте, використання музичних творів з метою психотерапії ще й досі носить суто емпіричний характер. Психологи просто зазначають, який репертуар відомих музичних творів треба застосовувати в тому чи іншому випадку. Залишається невідомим, які механізми психологічного впливу музики на психічний стан людини. Таким чином, без спеціальних психологічних досліджень повноцінне використання музичного мистецтва з метою сприяння процесу соціалізації, а отже й особистісному зростанню людей, залишається неможливим. Нами було здійснено експериментальне вивчення зв'язку музичних уподобань людини із ступенем її соціальної адаптації. Відомо, що адаптивність людини зумовлена певним комплексом особистісних якостей.

З метою з'ясування питання про те, чи існує зв'язок між тим, які особистісні якості людини та музикою, яка

подобається треба визначити, які музичні фрагменти вона вибирає.

Нами було запропоновано 6 музичних фрагментів. Кожен з фрагментів відповідав певним характерним рисам: *деструктивна, гармонічна, аморфна, драматична, примітивна, сповідальна* музика. Послідовність була створена таким чином, щоб не відчувати перехід або продовження одного фрагменту до іншого. Між ними був проміжок часу – 10 секунд. Фрагменти звучали в різних тональностях, з різною агогікою та темпом.

Після прослуховування кожного фрагменту досліджуваним пропонувалося описати: настрій музики, що вони почули; які думки в них викликала ця музика, а потім – які зорові образи виникли під впливом музики. Останнім завданням було: прослухати знову тих самих 6 фрагментів та проранжувати їх відповідно до того, наскільки вони їм сподобались.

На другий день ми проводили емпіричне дослідження особистості учасників. Ми використовували проєктивні методики виявлення особистісних якостей: Тематичний аперцептивний тест (малюнковий – модифікація Л.М. Собчик), Неіснуюча тварина, методика нарративу (О. Назарук), методика "Я", Значущі, Інші, САМОАЛ (А. Маслоу), УСК, а також метод експертних оцінок.

Ми виходили з того, що будь-яка людина, що володіє простим фізичним слухом, може визначити, де звучить музика, а де – просто шум, вироблюваний різними предметами, машинами або іншими об'єктами. Але почути в звуках музики віддзеркалення якнайтонших душевних рухів і вираз серйозних і глибоких переживань дано не кожному.

Далеко не відразу недосвідчений слухач може досягнути всю глибину серйозного музичного твору у повному його об'ємі. На перших етапах розвитку музичного сприйняття недосвідчений слухач сприймає головним чином "зовнішній шар" музичного твору. Тут сприйняття смутне і нерозчленоване. На подальших етапах слухач усвідомлює окремі деталі і фрагменти твору. На етапі сформованого сприйняття твір осмислюється як цілком, так і з детальним прослуховуванням.

На основі музичного досвіду, накопиченого в результаті прослуховування багатьох музичних творів, в свідомості слухача формуються ланцюги нейронів, в яких кодуються ознаки одержуваних слухових вражень. В процесі сприйняття відбувається зв'язання нейронних моделей з реальними звуковими послідовностями. Якщо виявляється дуже сильна розбіжність між сприйнятим і накопиченим досвідом, то музика ризикує бути тією, яку не розуміють. Але негативна оцінка музичного твору може бути і в тому випадку, якщо музичний досвід дуже багатий, а людина чує ходульні примітивні мелодії і гармонії або ж позбавлене оригінальності виконання знайомої музики. Перша ситуація виникає, коли прихильник примітивної поп-музики намагається зрозуміти твір серйозної класики, друга – коли музикант з серйозною академічною освітою слухає твори популярних естрадних жанрів.

Узагальнюючи результати дослідження ми розробили наступну послідовність музичного твору в процесі його сприйняття:

- 1) виявлення головного настрою;
- 2) визначення засобів музичної виразності;
- 3) розгляд особливостей розвитку художнього образу,
- 4) виявлення головної ідеї твору;
- 5) розуміння позиції автора;
- 6) знаходження в творі власного особового значення.

Кожний з цих напрямів пов'язаний з постановкою перед досліджуваними проблемних завдань.

1. Виявлення головного настрою. "Опиши: які відчуття передаються в пропонованій музиці?" – це завдання дало змогу з'ясувати безпосередній емоційний відгук.

Ми виходили з того, що емоційні переживання людини завжди пов'язані з її етичними цінностями, з тим, що вона почитає за добро і зло. Все, що сприяє затвердженню добра на землі, що приводить до щастя людину, що розуміється як розквіт його власної особи і суспільства, в якому він живе, викликає в нас світлі відчуття і оптимізм. І все те, що стримує розвиток сутнісних сил людини, що є порушенням принципів соціальної справедливості, викликається силами зла, конкретний вигляд якого може бути самим різним – від байдужої неухвилю до дуже сильних емоцій.

2. Визначення засобів музичної виразності. Розвиток сприйняття припускає уміння виокремити з загальної тканини окремі засоби музичної виразності – мелодію, гармонію, фактуру, темп, ритм і ін. як в їх нерозривній єдності, так і окремо. Порівняння контрастних по настрою творів сприяє виразнішому розумінню специфіки кожного засобу музичної виразності. Основний напрям роботи, що проводився тут, полягав в тому, щоб освоїти принципи творчого перетворення і віддзеркалення дійсності в звуках музики, виявити, які думки може викликати той або інший фрагмент.

3. Розвиток художнього образу. Настрій і виникаючий з ним образ дійсності, що відображається в музиці, в багатьох творах піддається динамічному розвитку. Уміння стежити за розвитком образу припускає уміння слухача передавати словами те, що він чує.

Наступні три напрями: збагнення головної ідеї твору, розуміння позиції автора та особовий підхід до твору виявлялися шляхом виконання завдання: "Напишіть, що Вам хотілось зробити, прослухавши цю музику?" Оскільки глибоке проникнення в ідеї витворів мистецтва досягається тільки в тому випадку, якщо слухач зможе побачити в цьому творі щось значуще для себе, те, що відповідає його внутрішнім потребам і надіям, то відповідні на це запитання показують, чи вдалося досягти співвідношення змісту твору, з духовним світовідчуженням слухача. Можливістю такого співвідношення в найбільшій мірі володіє класична музика, яка називається такою через свою художню досконалість.

У дослідженні взяли участь студенти першого курсу вищих навчальних закладів четвертого рівня акредитації і студенти четвертого курсу третього рівня акредитації (професійно-технічних училищ). Вибірка складала 270 осіб. Вивчався широкий спектр їх ціннісних орієнтацій, у тому числі і ставлення до музичної класики, української народної пісні, авторської самодіяльної пісні, важкого року і диско-музики. Музичні уподобання студентів виявилися пов'язаними з соціальним статусом їх сімей, який визначалося рівнем освіти їх батьків і родом їх занять. Студенти з високим статусом частіше діставали освіту в вищих навчальних закладах і відношення їх до об'єктів культури було найзрілішим і суспільно цінним. Вони в півтора рази частіше указували на позитивні емоції при сприйнятті класичної музики в порівнянні з тими, хто вчився в ПТУ. Тут можна зробити висновок як про нормативне споживання культури, так і про вищий духовний розвиток осіб, що вчать в ВНЗ.

У відношенні до важкого року негативні студентів виявляються в два рази більшими в порівнянні з учнями ПТУ (25,7 % у студентів ВНЗ проти 11,5 % в учнів ПТУ). Сприйняття музики виявилось пов'язано і з успішністю. Захоплення і впевненість в собі при сприйнятті важкого року випробовують 16,7 % відмінників, 25,8 % "хорошистів" і 66,7 % неуспішних. Ніхто з неуспішних учнів не відчувають від творів цього жанру негативних емоцій. Але такі переживання відзначили у себе 20 % відмінників і 24 % "хорошистів". Можна припустити наявність в цьому жанрі особливої компенсаторної функ-

ції, що актуалізується при переживанні життєвих труднощів або невдач. "Відмінники" і "хорошити" дають вдвічі більше позитивних оцінок російській народній пісні, ніж ті, хто числиться серед неуспішних. Якщо відношення до диско-музики в цілому у всіх опитаних однорідне і позитивне, то у відношенні до авторської самодіяльної пісні найбільшу кількість позитивних відгуків можна відзначити у студентів, які беруть активну участь в громадському житті.

У дослідженні вдалося встановити, що позитивні оцінки самодіяльної авторської пісні і класичної музики позитивно корелюють з наявністю у студента суспільної спрямованості змісту ціннісних орієнтації. Позитивна оцінка рок-музики і істотна її перевага в структурі музичних інтересів може говорити про переважання захисних реакцій, пов'язаних з компенсацією позитивних емоцій, недоотримуваних у контакті з навколишньою дійсністю.

Оцінка музичного твору виявляється зв'язаною і з приналежністю до певного неформального угруповання. Потреба в спілкуванні, що задовольняється нерідко на ґрунті музичних інтересів, часто призводить до того, що студенти, що входять до однієї і тієї ж неформальної групи, мають однакові музичні інтереси. Потреба бути прийнятим в групу однолітків, небажання залишитися в ізоляції обумовлює сильний тиск на всі вільні прояви молодшої людини, у тому числі і на музичні інтереси. Той, хто не розділяє думки даної молодіжної групи з якого-небудь питання, починає розглядатися нею як "чужий", по відношенню до якого можуть бути застосовані заходи "виховання". Тому в багатьох молодіжних угрупованнях спостерігається узаконене нівелювання музичних інтересів. При цьому не сам студент вибирає ту або іншу музику, а та група, до якої він хоче належати і далеко не завжди ця музика може виявитися повноцінною в художньому відношенні.

Висока оцінка і визнання класичної музики як важливого елементу свого духовного багажу виникають у людини як результат певної зрілості його просоціальних установок, вибраного стилю життя, обумовленого системою ціннісних орієнтації особи, що створюють в своїй сукупності те, становить "Я-концепцію", яка є уявленням про самого себе як суспільній людині.

Аналіз вищенаведених даних дає підставу дійти висновку, що студенти, які вчаться у ВНЗ в порівнянні з учнями ПТУ володіють більш зрілою в соціальному

плані Я-концепцією, і саме цей факт лежить в основі того, що вони дають найвищі оцінки класичній музиці. Але часто це є не стільки заслугою загальноосвітньої школи, в якій багато хто із досліджуваних студентів навчався, скільки сім'ї, де батьки мають високий освітній і культурний рівень.

Відмова від низькопробного мистецтва і, зокрема, від малохудожніх зразків рок-музики як різновиду психоемоційного допінгу може відбутися не тільки при посиленні позицій музичної освіти, що, безумовно, необхідно, але і при створенні всіх тих умов, які приводять до високої самооцінки особи і формування позитивної "Я-концепції".

Результати нашого дослідження дають підставу зробити такі **ВИСНОВКИ**:

Вивчаючи музичні уподобання людини, можна скласти уявлення про рівень її особистісного розвитку. Музичні інтереси людини складають одну з ланок її загальної духовної культури, і в цій ланці як в дзеркалі може відобразитися з більшою або меншою повнотою вся особистість з характерними для неї ціннісними орієнтаціями.

Особі, які є консервативними у своїх поглядах на життя, а отже й ригідними у поведінці віддають перевагу простим музичним творам (одначастинна або двочастинна музична форма з малим розвитком музичної ідеї). Навпаки, особи, які прагнуть до змін, які ініціативні, динамічні, креативні віддають перевагу серйозній складній музиці (складна багаточастинна музична форма з постійним розвитком або варіюванням декількох музичних ідей водночас).

Вивчення зв'язку психологічних особливостей молоді, умови життя якої несприятливі, з її потягом до небезпечного музичного середовища дасть можливість розробити психокорекційні програми, спрямовані на гармонізацію її особистості, одним з компонентів яких може стати зміна їх музичного простору.

Список використаних джерел

- Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский; под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
 Маслоу А. Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности: Тексты. – М., 1982. – 362 с.
 Хазрат Инайят Хан. Мистицизм звука / Хазрат Инайят Хан // Сборник. – М.: Сфера, 1997. – 336 с. – С. 179.
 Connell C. Art therapy as part of a palliative care programme / C. Connell. – London: Palliative Medicine. – 1992. – № 6–48.

Надійшла до редколегії 17.05.16

Николай Максимов, канд. психол. наук, ассист.
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПРОГНОСТИЧЕСКАЯ РОЛЬ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ В ОПРЕДЕЛЕНИИ СТЕПЕНИ АДАПТИВНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Статья посвящена изучению проблемы прогностической роли музыкального восприятия в определении степени адаптивности человека. Показано, что существует связь между степенью способности человека к адаптации и ее музыкальными предпочтениями. Доказано, что психокоррекционные программы, направленные на гармонизацию личности молодежи, условия жизни которой неблагоприятные, должны включать как одним из компонентов изменение их музыкального пространства.

Ключевые слова: психологическая коррекция, личность, развитие, арт-терапия, Я-концепция.

Mykola Maksimov, PhD, assist.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PROGNOSTIC ROLE IN DETERMINING THE PERCEPTION OF MUSIC THE DEGREE OF ADAPTABILITY OF HUMAN

This article is devoted to the problem of musical perception predictive role in determining the degree of adaptability of humans It is shown that there is a relationship between the degree of a person's ability to adapt and their musical preferences. It is proved that psycho programs aimed at harmonizing the personality of young people, whose living conditions are poor, should include both a component of the change in their musical space.

Keywords: psychological adjustment, personality development, art therapy, one's self-concept.

УДК 159.922.73

Наталія Максимова, д-р психол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

НЕДОЛІКИ У ЗАКОНОДАВСТВІ ЯК ПЕРЕШКОДА У ПРАКТИЦІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті розглянуто проблему вдосконалення законодавчого забезпечення діяльності соціальних служб. Показано, що недоліки нормативно-правової бази гальмують реалізацію завдань соціального працівника. Наведено приклади негативного впливу законодавства на вирішення проблем профілактики злочинності неповнолітніх та роботи з сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах. Представлено шляхи вирішення зазначених проблем.

Ключові слова: соціальна робота, законодавство, неповнолітні правопорушники, сім'ї, що опинилися в складних життєвих обставинах.

Теоретичний аналіз законодавства та нормативно-правової бази, що регламентують діяльність соціальних служб, дає підстави стверджувати про наявність там ряду недоліків. Водночас вивчення практики соціальної роботи підтверджує той факт, що позитивні результати своєї діяльності соціальні працівники здобувають скоріше всупереч, а не завдяки існуючому законодавству. Приклади цього є в численних нормативно-правових документах, що стосуються родинного насильства, питань усиновлення та інших форм життєвештування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; проблем профілактики й корекції адиктивної та кримінальної поведінки тощо. У межах цієї статті ми розглянемо лише три приклади, коли законодавство гальмує вирішення важливих і нагальних питань з різних сфер соціальної роботи.

Відомо, що в межі компетенції діяльності соціальних служб входить робота з неповнолітніми правопорушниками. Досвід багатьох країн свідчить, що саме соціальні працівники реалізують завдання, передбачені системою ювенальної юстиції. Проблема впровадження ювенальної юстиції в Україні виникла вже давно. Проте впровадження ювенальної юстиції гальмується низкою причин. Насамперед поки що немає ні детально виписаних законів, ні відповідних державних програм. В Україні зараз існує безліч законів, підзаконних актів, програм тощо, які містять чималу кількість ювенально-правових норм.

У розвинутих країнах ювенальне право об'єднується в кодекси. Такі кодекси існують з початку ХХ ст. в Італії, у Великій Британії. Практично всі штати США мають дитячі або ювенальні кодекси [1]. Наведемо приклад дитячого кодексу штату Вісконсин, який включає морально-правові, організаційно-правові та процесуально-правові інститути: загальні положення; організація суду; юрисдикція щодо дітей, які потребують захисту або послуг (у тому числі бездоглядні, покинуті батьками, жертви жорстокого поводження, узалежені від алкоголю та наркотиків тощо); утримання дитини, у тому числі вагітної, під наглядом (у випадку девіантної поведінки); процедура прийняття судових та адміністративних рішень щодо дитини; процедура передачі дітей, які потребують захисту, під нагляд; документування (складання планів реабілітації дитини тощо); припинення батьківських прав; юрисдикція щодо осіб, які досягли 17 років та більше; повторний розгляд справи та апеляція; служби та агентства у справах дітей; фостерні сім'ї; денні центри піклування; ліцензування фостерних сімей та будинків, служб у справах дітей, денних центрів піклування; громадські служби; усиновлення та встановлення опіки над дітьми. Отже, за своєю структурою Дитячий кодекс штату Вісконсин є всеохоплюючим актом, який включає увесь масив норм, що застосовуються у випадках, коли дитина перебуває в екстремальних умовах. Отже, назріла нагальна потреба в розробленні самостійного програмного документа державного рівня, який визначав би нову філософію і методологію вирішення всіх проблем, пов'язаних із захистом прав дитини.

Найбільш гостро питання впровадження ювенальної юстиції в Україні стосується неповнолітніх правопорушників. Наш Карний кодекс для неповнолітніх фактично містить ті самі статті, що і для дорослих, просто визначає менший строк покарання для відповідного віку, а також деякі статті можна застосовувати не з 14 років, а з 16 чи 18. На нашу думку, цей підхід не є правильним, тому що діти ще не можуть повноцінно бути суб'єктами відповідальності, у них ще є сформована особистість. Тому "принцип відповідності", який існує в нашій кримінальній юстиції, тобто чим більш серйозний злочин, тим має бути більш жорстким покарання, не підходить для дітей. Принципова відмінність ювенальної юстиції від юстиції для дорослих полягає в тому, що там діє "принцип доцільності", тобто покарання обирається не відповідно до серйозності злочину, а застосовуються санкції таким чином, щоб це було якомога більш доцільним для ресоціалізації підлітка. Це дуже важливо з огляду на те, що одні й ті самі правопорушення скоюють підлітки, які мають зовсім різні типи соціальної дезадаптації. Якщо буде впроваджено ювенальну юстицію, то можна говорити про диференціацію видів покарань, спеціальних закладів для неповнолітніх та програм роботи з ними відповідно до кожного з типів соціальної дезадаптації.

Ювенальна юстиція дозволить зробити кардинальні зміни у підходах до ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, які потрібні для того, щоб реформувати пенітенціарну систему відповідно до міжнародних стандартів. Відповідно до цих стандартів неповнолітнього рекомендується направляти до виправного закладу тільки в разі крайньої міри і протягом мінімально необхідного строку. Пекінські правила рекомендують створення можливості такого розгляду справ за наявності програм у рамках громади, які забезпечують нагляд, керівництво, відшкодування шкоди потерпілому. Якщо ж неповнолітній у силу визнання його винним у скоєнні серйозного злочину або неодноразового здійснення інших порушень усе ж потрапив за ґрати, то необхідно докласти зусиль для його виправлення в якомога більш короткі строки і направлення на умовне визволення. Застосування зазначених правил потребує широкої участі різних органів і організацій. Отже, необхідно розробити не тільки закон про ювенальну юстицію, а й підзаконні нормативно-правові документи, що мають спрямувати роботу з неповнолітніми правопорушниками в таких напрямках:

1. Необхідність забезпечення громадського порядку і суспільної безпеки, захисту потенційних жертв правопорушень, які скоюються неповнолітніми. При цьому вік правопорушника має велике значення для фахівців і представників громадськості. Зокрема, одним з основоположних принципів Ер-Ріядських правил є необхідність урахування того, що вчинки молодих людей або їх поведінка, що не відповідає соціальним нормам, у багатьох випадках пов'язані з процесом дорослішання і по мірі зростання їх поведінка може змінитися на краще без втручання правоохоронних органів;

2. Потреба в тому, щоб кожний, хто скоїв правопорушення, отримав за це покарання. Саме невідворотність, а не суворість покарання, має бути основним принципом порядку в суспільстві, особливо якщо йдеться про неповнолітніх, особистість яких ще формується.

3. Турбота про те, щоб кожний неповнолітній, який скоїв злочин, мав можливість отримати індивідуальний підхід, необхідний саме йому для того, щоб запобігти (знижити ймовірність) можливості скоєння нових правопорушень.

Прогалини в законодавстві є перешкодою процесу ресоціалізації злочинців і в місцях позбавлення волі. На сьогодні в Україні застосування покарань у вигляді позбавлення волі є досить розповсюдженим щодо неповнолітніх. Оскільки позбавлення волі вже само по собі є психотравмуючим фактором, решту обставин перебування неповнолітніх у колонії необхідно змінити таким чином, щоб це позитивно впливало на особистість засуджених. Якщо цього не зробити, то наявність соціальної депривації настільки негативно впливає на ситуацію розвитку особистості, що призводить до фіксації особистісних відхилень, викликає ще більше відчуження засуджених від суспільства, їх ціннісні орієнтації стають у все більшу конфронтацію з моральними нормами, що спричинює ненависть до структур влади (міліції, суду, прокуратури тощо) і взагалі до всіх законослухняних громадян. Отже, законодавство має бути вдосконалене таким чином, щоб головним завданням закладів пенітенціарної системи було не стільки виконання покарань, скільки дбайливе керівництво розвитком особистості неповнолітніх. Без відповідної нормативно-правової бази неможливо впровадити нові форми і методи роботи, визначити організаційні зміни щодо утримання засуджених у місцях позбавлення волі, а головне – унести диференціацію відповідно до типу соціальної дезадаптації правопорушника.

На чолі вирішення цих завдань повинна бути принципово нова функціональна модель ювенального виправного центру Державної пенітенціарної служби. До речі, ідея створення ювенальних виправних центрів в Україні була підтримана Бюро співпраці Європейської комісії в Україні. Реформування діяльності закладів для неповнолітніх потребує таких заходів:

1. Організація під егідою Національної академії педагогічних наук України міжвідомчої наукової робочої групи для проведення широкого дослідження проблеми і розробка комплексних пропозицій щодо законодавства, а також педагогічних, соціальних і економічних передумов створення моделі ювенального виправного центру.

2. Прийняття відповідних законів, що дозволять реалізувати організаційні передумови функціонування ювенальних виправних центрів шляхом аналізу, унесення необхідних змін і доповнень до чинного законодавства.

Наступним прикладом перешкод у діяльності соціальних працівників є Закон України "Про пробацію", який набрав чинності 27 серпня 2015 року.

Впровадження служби пробації є значним кроком у розбудові безпечної суспільства, тобто такого соціального середовища, де правопорушення будуть скоріше випадковими, ніж зловмисними, а рецидивних злочинців взагалі не буде. Зрозуміло, сподіватись на швидкі позитивні зміни не варто, проте рух в позитивному напрямі можливий за умов розуміння психологічної сутності служби пробації.

Служба пробації має багато завдань: підготовка досудових доповідей щодо осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності; здійснення нагляду; виконання певних видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; направлення засуджених до обмеження

волі для відбування покарання до виправних центрів; реалізація пробаційних програм щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи; здійснення заходів щодо підготовки осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення. З огляду на проблему попередження рецидивної злочинності найбільш важливою є така форма як наглядова пробація. На нашу думку, розробка форм та методів наглядової пробації, порядок її здійснення потребує серйозного наукового аналізу, психологічного обґрунтування та апробації результатів досліджень на експериментальних майданчиках. Особливо гостро це питання постає в тому разі, коли йдеться про реалізацію пробаційних програм.

Відповідно до закону, органи пробації під час наглядової пробації реалізують пробаційні програми щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. Зазначена міра покарання застосовується лише до осіб, які вперше вчинили правопорушення. Зрозуміло, що здебільшого це стосується осіб юнацького віку і неповнолітніх. Пробація щодо неповнолітніх – це пробація стосовно осіб віком від 14 до 18 років. Вона спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, формування мотивації до позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків. Пробація здійснюється з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх.

Метою реалізації пробаційних програм, що входять до складу системи ресоціалізації, є попередження рецидиву правопорушень, а отже, насамперед, забезпечення для осіб "групи соціального ризику" їх працевлаштування і навчання. Органи пробації сприяють залученню неповнолітніх до навчання та здобуття ними повної загальної середньої освіти. Крім того, необхідне створення сприятливого соціального середовища, налагодження соціально корисних зв'язків. Тому виховна робота щодо неповнолітніх має проводитися із залученням батьків (або їх законних представників), а в разі неможливості – залучення соціальних працівників, здійснення соціального супроводу.

Слід зазначити, що в законі про пробацію не йдеться про фахівців соціальної роботи, але там великі сподівання покладаються на волонтерів. Із контексту зрозуміло, що соціально-виховна робота буде насамперед сферою їхньої діяльності. Зокрема, у законі зазначається, що соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органів пробації для досягнення мети виправлення клієнтів пробації. Соціально-виховна робота проводиться за індивідуальним планом роботи з клієнтом пробації з урахуванням оцінки ризиків вчинення повторних кримінальних правопорушень та передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги. Зрозуміло, що зазначені види діяльності можуть реалізувати лише фахівці. Дивно, що законодавець адресує більш складну роботу, що потребує високої кваліфікації та серйозних компетенцій, волонтерам, а менш складну – фахівцям. Наприклад, сприяння працевлаштуванню чи залучення до навчання, участь у культурних заходах та організація таких заходів, забезпечення об'єкту і технологічних засобів соціально корисної діяльності (такі як громадські роботи) цілком можливо здійснювати силами волонтерів.

Значним недоліком Закону "Про пробацію" є відсутність чіткого визначення того, хто (тобто які фахівці) може бути офіцером пробації. Вважається, що оскільки служби пробації мають працювати на базі кримінально-

виконавчих інспекцій (далі – КВІ), то природно, що працівники КВІ і стануть офіцерами пробації. Проте сучасний стан справ доводить, що працівники КВІ мають здебільшого юридичну освіту, а отже, не володіють знаннями і навичками, що необхідні для виконання зазначених вище завдань. Слід зазначити, що в більшості країн у законодавстві чітко визначено, що офіцером пробації може бути особа, що має фах "соціальна робота".

Наведемо наступний приклад недоліків законодавства, де йдеться не тільки про прогалини, а й про спотворення понять, що призводить до плутанини й неадекватних форм і методів роботи. Йдеться про закони і постанови, що стосуються терміну "сім'ї в складних життєвих обставинах" (далі – сім'ї СЖО).

Для визначення сімей, які потребують соціальної підтримки, тривалий час використовували різні поняття, що характеризують негативні особливості життєдіяльності сімей з дітьми: неблагополучна сім'я, сім'я соціального ризику, дисфункційна сім'я, проблемна сім'я тощо. Починаючи з 2006 року в практику соціальної роботи введено новий термін – сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах. Перелік обставин, які класифікують такі сім'ї, наведено в спільному наказі семи міністерств від 14.06.2006 р. "Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах". Відповідно до цього наказу до сімей, які класифікуються як ті, що опинилися в складних життєвих обставинах, належать:

- сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самостійно у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї, безробіттям одного із членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості як такий, що шукає роботу;

- сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування;

- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;

- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Цим наказом був визначений також порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями цієї категорії та визначено основні етапи роботи: виявлення СЖО, соціальне інспектування, визначення потреби в соціальному супроводі, безпосереднє здійснення соціального супроводу сім'ї та його припинення.

Термін "складні життєві обставини", визначений Законом України "Про соціальні послуги" від 19.06.2003 р. № 966-IV, – це обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті. Цей закон містить значно ширший перелік життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність особи: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо.

Наступним кроком був впроваджений наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту

від 25.04.2008 р. № 1795, який скоротив перелік критеріїв сімей у складних життєвих обставинах та поєднав попередні (визначені вище в законах). Наказ втратив чинність на підставі Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 27.05.2010 р. Вийшов новий наказ "Про затвердження порядку здійснення соціального інспектування центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах", у якому перелік сімей в СЖО не змінився.

Чинна на сьогодні Постанова Кабінету міністрів України від 21.11.2013 р. "Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)", керуючись якою, працюють всі районні соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді.

У цій постанові "сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах", розглядається як сукупність осіб, серед яких є хоча б одна дитина віком до 18 років, що проживають разом і пов'язані спільним побутом, взаємними правами та обов'язками. Під "складними життєвими обставинами" вбачають обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно або мінімізувати негативний вплив, зокрема такі:

- 1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;
- 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї (особи);
- 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;
- 4) відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї (особи);
- 5) насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини);
- 6) тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку;
- 7) малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї (особи), що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею;
- 8) спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;
- 9) ухилення батьків від виконання обов'язків з виховання дитини;
- 10) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;
- 11) стихійне лихо;
- 12) дискримінація осіб та/або груп осіб.

Існують також і потенційні отримувачі соціальних послуг (сім'ї):

- 1) членами яких є:
  - одинока матір (батько);
  - діти, розлучені із сім'єю, які не є громадянами України і заявили про намір звернутися до компетентних органів із заявою про визнання біженцем;
  - інваліди та діти-інваліди;
  - особи, у тому числі діти, які постраждали від насильства, жорстокого поводження та торгівлі людьми;
  - батьки, у яких діти відібрані без позбавлення батьківських прав;
  - батьки, які подали заяву про розлучення або перебувають у процесі розлучення;
  - батьки – трудові мігранти;
  - засуджені до покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, або особи, що

повернулися з місць позбавлення волі або перебувають у місцях попереднього ув'язнення;

2) опікунів (піклувальників) дітей, розлучених із сім'єю;

3) у яких діти перебувають в інтернатних закладах або оформляються в них;

4) що виявили намір відмовитися від новонародженої дитини.

Відповідно до чинного законодавства цей перелік складних життєвих обставин не є вичерпним. Зокрема, у статті 7 Закону України "Про соціальні послуги" йдеться про безоплатні послуги в обсягах державних соціальних стандартів для "громадян, які опинилися у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям" та "дітей і молоді, які опинилися у складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім'ї". Про "складну життєву ситуацію" йдеться і в статті 11 Закону "Про соціальні послуги". До того, у статті 4 Закону вказано, що положення міжнародних договорів, які встановлюють вищі вимоги до соціальних послуг, мають пріоритет стосовно Закону "Про соціальні послуги". Тому, якщо ратифіковані Україною конвенції та інші міжнародні договори встановлюють інші підстави для визнання ситуації в сім'ї складною (статті 19, 27 і 39 Конвенції ООН про права дитини), то необхідно застосовувати положення цих договорів. Відповідно до Закону України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" передбачається здійснення системного обліку і догляду дітей та молоді (тобто осіб віком від 18 до 35 років), які опинилися "у складних життєвих ситуаціях" (стаття 9), "виявили

схильність до асоціальної поведінки" (стаття 10 – це положення стосується і батьків до 35 років), або відбували чи відбули покарання у формі позбавлення волі (стаття 12). Також спеціальний порядок і підстави обліку запроваджено Законом "Про попередження насильства в сім'ї", який не збігається з тим, що вказано в Законі "Про соціальні послуги".

Отже, підсумовуючи огляд нормативно-правового забезпечення державної політики щодо підтримки сім'ї, можна зробити такі висновки.

В Україні створено розгалужену нормативно-правову базу з питань державної політики щодо підтримки сім'ї, починаючи з Конституції України і закінчуючи різними підзаконними нормативно-правовими актами. В усіх базових документах основними засадами є утвердження сім'ї як головного соціального інституту, як основної цінності суспільства, і всі заходи спрямовані на вихід сім'ї із кризового стану, поліпшення її життєдіяльності та створення умов для виконання своїх функцій. Проте ці правильні гасла й добрі наміри руйнуються через те, що законодавчі акти не відповідають науково обґрунтованим підходам. Наприклад, якщо йдеться про надання соціально-психологічної допомоги сім'ї, треба спершу визначити, які сім'ї потребують такої допомоги. Далі треба з'ясувати специфіку стосунків у сім'ї та обставини її життя, віднести до певної категорії і вже тоді визначити форми й методи роботи. Зокрема, наші дослідження показали, що негативну динаміку сімейних стосунків і відповідні сфери компетенції фахівців можна класифікувати таким чином.

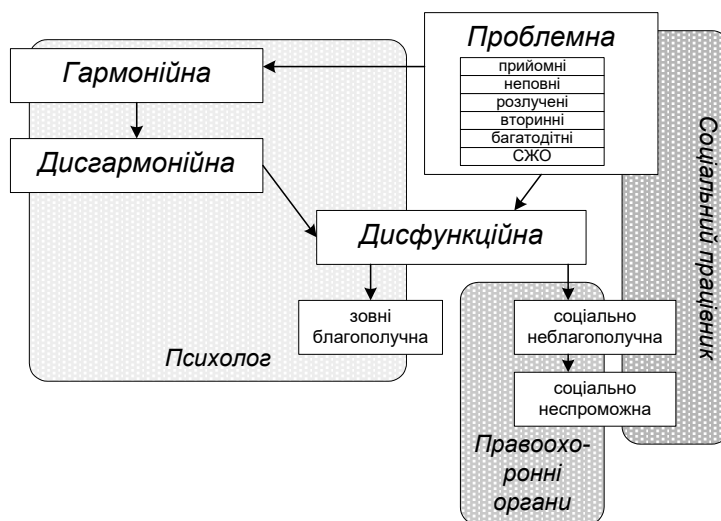

Рис. 1. Негативна динаміка сімейних стосунків і сфери компетенції фахівців

Із представленої на рис. 1 схеми очевидно, що робота соціального працівника з сім'єю потребує відпрацювання чітких критеріїв типології сімей, їх диференціації, а потім вже створення відповідної нормативно-правової бази роботи з ними.

Висновки. Нормативно-правове забезпечення з питань сім'ї має низку недоречностей, що заважають своєчасно виявити тих осіб та їх сім'ї, які потребують допомоги соціальних служб. Більш того, через заплутаність та розмитість понять стає неможливим визначити форми і методи роботи, що, безумовно, мають бути диференційовані.

Основними недоліками законодавства в сфері соціальної роботи є неузгодженість нормативно-правових документів між собою; дублювання напрямів, завдань і заходів у різних державних цільових програмах; відсут-

ність чітких критеріїв для визначення форм і методів роботи. Подолання зазначених недоліків можливе за умов реформування підходів до законотворчості. Варто взяти до уваги досвід розвинених країн, де в робочу групу законотворців обов'язково включають не тільки юристів, а й науковців, практичних працівників і представників цільової аудиторії, якої стосуються розроблені закони.

Список використаних джерел

1. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: Монографія / За заг. ред. д.ю.н., проф. А.Х. Степанюка. – Х. : Кроссруд, 2011. – 323 с.
2. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н.Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.

Надійшла до редколегії 21.05.16

Наталья Максимова, д-р психол. наук, проф.
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

НЕДОСТАТКИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КАК ПРЕПЯТСТВИЯ В ПРАКТИКЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

В статье рассмотрена проблема совершенствования законодательного обеспечения деятельности социальных служб. Показано, что недостатки нормативно-правовой базы тормозят реализацию заданий социального работника. Приведены примеры негативно-го влияния законодательства на решение проблем профилактики преступности несовершеннолетних и работы с семьями, оказавшимися в сложных жизненных обстоятельствах. Представлены направления решения указанных проблем.

Ключевые слова: социальная работа, законодательство, несовершеннолетние правонарушители, семьи, оказавшиеся в сложных жизненных обстоятельствах.

Maximova Natalia, Dr. of Sc., Prof.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

LEGISLATION SHORTAGE AS AN OBSTACLE FOR SOCIAL WORK PRACTICE

The article discovers problem of social services activity legislation support improving. It is shown that current legislation system shortcoming slow down the social worker task realisation. The article shows examples of lack of legislation negative influence on problems of adolescence criminality prevention and activity with families involved in complex life situation. The directions of abovementioned problems solving are presented.

Key words: social work, legislation, adolescent lawbreaker, families involved in complex life situation.

УДК 159.9-058.862

Тетяна Мельничук, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.
 Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗБУДОВИ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕЖ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї УСИНОВЛЮВАЧІВ

У статті розкрито основні характеристики функціонування сім'ї усиновлення як малої групи, що розвивається за аналогією кривної на основі збереження психологічних меж сім'ї, її інтеграції в найближче соціальне оточення та її цілісності навіть після досягнення дітьми повноліття. На підґрунті теоретичного і практичного аналізу, власного соціального досвіду проаналізовано порівняння українського та міжнародного досвіду щодо здійснення соціально-психологічної роботи з усиновлювачами та їх родинами.

Ключові слова: усиновлення, виховання некривної дитини, соціально-психологічна підтримка усиновлювачів.

Сім'я – це первинна група суспільства, члени якої об'єднані кривними зв'язками, шлюбом чи усиновленням, а також спільними інтересами, почуттями, прагненнями і характеризуються наявністю подружніх, сімейно-родинних і батьківських стосунків, що відрізняє "сім'ю" від такого групового об'єднання як "сімейна група". Виокремлення сім'ї поміж інших малих груп здійснюється на основі наявності між подружжям особливого союзу, якому притаманне духовне єднання, глибокі інтимно-довірливі зв'язки; переважання неформальних довірливих відносин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми; особливий спосіб формування взаємин на основі симпатій, кохання, духовної єдності. Повноцінність сімейного середовища відображається у наявності повного складу сім'ї, всіх типів міжособистісних зв'язків та розбудови атмосфери довіри та взаємоприйняття.

Виходячи з того, що усиновлення реалізується за собом правового акту вітчизняного та міждержавного значення, то ми вбачали доречним більш широко описати встановлені норми усиновлення, як діючі в Україні, так і світі на предмет їх змісту та форми, а також узгодженості пріоритетів захисту дитини з пріоритетами правами дорослих. На нашу думку, це має дати нам розуміння тих соціально-правових меж, які і будуть визначати процес усиновлення і особливості опанування сім'ями-усиновлювачами ознак відповідності сімейно-громадській традиційності життя та дасть можливість нам виокремити соціальні чинники ефективності процесу усиновлення.

Отже метою нашого дослідження є визначити основні соціальні чинники розбудови психологічних меж життєдіяльності сім'ї усиновлювачів в порівняннях практик української системи і міжнародної та показати важливість єдності соціально-психологічних компонентів послідовності всього процесу усиновлення для досягнення у подальшому його ефективності.

Сім'я усиновлювачів є нетрадиційним типом сімей, які згідно В. Сатир створюються за особливих ситуативних обставин, або продовжують функціонувати після певних змін в їхньому складі [10; 12]. Це такі, як: неповна сім'я, що складається із одного дорослого (батька чи матері) і дітей як наслідку розлучення або відсутності офіційної реєстрації стосунків, коли один із партнерів відмовляється від подальших сімейних взаємин, або в результаті цілеспрямованого рішення дорослого про створення такої форми власної сім'ї; змішана сім'я – коли чоловік та жінка вступають в повторні сімейні стосунки, а їхні діти займають позицію зведених братів і сестер однієї сім'ї. Зокрема цей тип сім'ї науковець і психолог Т. Говорун називає реструктуризованою сім'єю [4].

В традиційній психології сім'я виступає структурною одиницею з певним набором інструментальних функцій, що розкривається у структурному (А. Егліте, Х. Бутерфілд, С. Ковальов, М. Мацківський, Дж. Мевес, Н. Соловйов, І. Трухін, О. Харчев, Р. Штерн) та функціональному наукових підходах (С. Ковальов, В. Соловйов, В. Целуйко, О. Харчев та інші) [6; 40; 52; 214], в індивідуально-орієнтованому (А. Адлер, Е. Ейдемільер) та системному (М. Боуен, В. Сатир, О. Черніков). Водночас, на думку О. Васильченко, сучасна сім'я не стільки виступає самоцінністю, скільки засобом забезпечення індивідуальних соціально-психологічних та економічно-матеріальних потреб життєдіяльності її членів [3]. Інтегруючи наукові надбання становлення психологічного знання про сім'ю, сучасні науковці все більше зосереджують свою увагу на ідеях самовизначення членів сім'ї на явищі егалітарності, сприяють забезпеченню психологічних меж життєдіяльності сім'ї [3; 4]. Дослідження явища усиновлення пов'язано із складністю та закритістю цього процесу, що зосереджує увагу науковців на більш доступній сфері досліджень, зокрема функціонуванні замісних сімей (приймних, пат-

ронатних, опікунських), що розкрито в працях Г. Бевз, В. Ослон, П. Котлі, О. Співаковської та ін. [1]

В дослідженнях В. Сатир, Г. Бевз, Т. Мельничук розкриті особливі умови створення сімей-усиновлювачів, що вказують на дію, яка не відповідає традиційно-природному механізму розширення складу сім'ї засобом народження дітей, а здійснюється шляхом їх прийняття в сім'ю при різних обставинах, що вимагає як власного рішення, так і схвалення громади як найближчого соціального оточення сім'ї [1; 2; 8; 10].

Аналіз теоретичних джерел показав, що законодавча норма визначення сім'ї виступає із певних основ: спільне проживання, спільний побут та взаємні (спільні) права та обов'язки, захисту прав власності та успадкування майна, а також взаємність догляду. Усиновлення, як культурна форма традиційності сімейного життя кожного народу регулюється правовими нормами окремої країни через встановлену процедуру, метою якої є орієнтація на досягнення показників здорового функціонування сім'ї та дитини.

Таким чином, особливістю створення сім'ї усиновлювачів є спеціальне об'єднання людей в сім'ї на основі окремого рішення дорослих та дитини, обставини яких можуть мати різний рівень оприлюднення. З боку дитини цей процес включає обставини неприродного її "вивільнення" із кривно-родинних зв'язків, вказуючи тим самим на порушення усталеності життя (неприродність фізичної чи соціальної "смерті" людей у зрілому дитородному віці" та відмова від їхніх дітей родини). З боку дорослих проглядаються компенсаторні тенденції прагнення до відновлення його природності, що зафіксовано в численних літературних та наукових джерелах [2; 9]. Це такі дії дорослих, як: придання цьому процесу природності засобом імітації вагітності і пошуку дитини в іншій територіальній громаді, що історично зафіксовано фактами викрадення дітей, їх продажі тощо; виказування соціальної відповідальності через згоду прийняти осиротілу дитину як іншого етнічного походження, так зі своєї громади, і, відповідно, прийняти вимоги її походження та можливі соціальні наслідки (взаємодія з деструктивністю кривної рідні, переживання від тягот відмінності дитини від загальної спільноти, боротьба із стереотипами та упередженнями тощо); активних дій людей щодо турботи про дитину в громаді, яка потерпає від нехтуючого ставлення її родини з наступним прийняттям її як члена власної родини на добровільній основі через акт породичання [1; 8].

Дослідженням було встановлено, що визначення типу, форми захисту та утримання дітей в ситуації їх осиротіння залежить від країни, економічної спроможності та рівня розвитку її громадянського суспільства. На це також вказує зроблений Г. Бевз порівняльний аналіз соціально-правових засад системи замінних сімей для осиротілих дітей в різних країнах, зокрема України та Польщі [2].

Усиновлення як таке, що не суперечать моральним засадам суспільства, визнається в більшості країн світу підґрунтям створення сім'ї та однією із програм профілактики сирітства. Наприклад, США має давні традиції в поширенні програми про догляд за дітьми у формі тимчасового влаштування в сім'ї. Законодавство Великої Британії, регулюючи роботу соціального працівника з проблемними сім'ями, основну увагу також приділяє можливості залишити дитину у кривній сім'ї, або, на крайній випадок, направити її до родичів. Концепція захисту дитини в цій країні має таке положення як "піклування, поширене на усіх членів родини". У Великобританії така форма піклування про дитину як усиновлення є вагомим частиною соціальної політики, конт-

роль за якою утримує держава. У Великобританії, як і переважно в більшості країн, усиновлюють немовлят, або дітей раннього віку, які не мають можливості в подальшому повернутися у свою сім'ю. У Швейцарії правова система надає громаді (як первинного соціального оточення сім'ї) великі повноваження з питань організації соціальної державної допомоги та забезпечення прав обездолених дітей. Аналогічну політику впроваджує і система захисту дітей Канади. Усі соціальні служби керуються принципом субсидарності – мінімального втручання держави і з максимальним використанням місцевих допоміжних засобів. Слід зауважити, що застосування такого принципу можливе лише у країнах із сильним громадським сектором та децентралізацією системи державного управління [5; 7; 8].

Зазначимо, що у тих країнах, громадяни яких усиновлюють найбільшу чисельність українських дітей (США, Італія, Іспанія, Франція) переорієнтація усиновлення на захист прав дитини сформувала жорсткий механізм щодо соціальних та психологічних показників відбору усиновлювачів, де останній передбачає оцінку їхніх фізичних, соціально-психологічних батьківських компетентностей [7]. Дослідженням було визначено реалізатора функцій оцінки та підготовки іноземних усиновлювачів, яким виступає агенція, що узгоджує свою роботу із компетентними органами, наприклад, в США – Службою Імміграції та Натуралізації; Канаді – Урядом провінцій; Італії – Судом у справах неповнолітніх; Ізраїлі – Міністерством внутрішніх справ; Німеччині – Окружним бюро, відділом по справах іноземців; Франції – Міжнародною службою усиновлення при Міністерстві закордонних справ [5; 8]. Така співпраця гарантує українським дітям всі права нарівні із автентичним дитячим населенням країни усиновлювача.

В Україні вищезазначені тенденції забезпечення прав дітей знаходяться ще тільки на етапі зародження. Загалом аналіз системи замінного догляду за дітьми був зроблений групою українських дослідників із визначенням в ньому місця усиновлення [6]. Опираючись та поглиблюючи здобутки авторів ми дійшли висновку, що існуюче законодавство в сфері усиновлення не має достатньої узгодженості, що пов'язано в тому числі із дією норми "таємниці усиновлення" та обумовленими нею наслідками: складністю та закритістю процесу усиновлення, недостатньою дослідженістю проблеми психологічної готовності сім'ї та дітей до сприйняття нової сім'ї і, взагалі, відсутністю норми визначення такої готовності. Виявлені неузгодженості виявилися характерними не лише для України, а й для країн пострадянського простору [8].

Отже, було встановлено, що при наданні висновку громадянам України "Про можливість їх бути усиновителями" не враховується психологічна зрілість подружньої пари та її психологічні характеристики. На відміну від зарубіжної практики в Україні усиновлення обмежується з'ясуванням житлово-побутових умов проживання подружжя (на практиці це одноразове відвідування сім'ї спеціалістом ССД), аналізу стану фізичного здоров'я подружжя, виявлення їхніх доходів; а також побажань щодо статі, віку та стану здоров'я бажаної дитини як орієнтованих на "замовлення дорослих". Також відсутні дії щодо оцінки потреб дитини та її підготовки до проживання в новій сім'ї. Такий стан може суттєво понижувати якість акту усиновлення дитини і нести ризики скасування судового рішення.

Кожна держава законодавчо встановлює норми визнання в суспільстві позитивності акту усиновлення, а також критерії їх дотримання, досягнення яких має слугувати його ефективності. Нами було встановлено, що

такими критеріями є: 1) несуперечність моральним засадам суспільства; 2) відповідність сімейного життя встановленим суспільством нормам; 3) формування стосунків родинності та формування потреб у дотриманні циклічності процесів життєтворення.

В результаті теоретичного аналізу були виокремлені основні етапи соціально-психологічного процесу усиновлення, що задля прогнозування його ефективності, спрямовують роботу відповідних соціально-психологічних служб. Вони включають як адміністративно-правову, так і соціально-психологічну складову. Згідно останньої складової, процес усиновлення (як і іншого типу заміної сім'ї) передбачає такі етапи, як: мотивацію, прийняття рішення, входження дитини в сім'ю та проживання в ній до досягнення повноліття (результативність), а також готовність усиновленого до ретрансляції сімейного досвіду в своє подальше життя як його ефективність. Ці соціально-психологічні складові процесу розгортаються засобом їх включення в адміністративно-правову процедуру усиновлення через звернення до уповноважених органів, етап підготовки та взаємодобору дитини та сім'ї, етап входження дитини в сім'ю в результаті судового рішення та етап формування сім'ї в новому складі а також її життєдіяльність як цілісної сім'ї, в умовах якої дитина має досягнути повноліття та перейти на етап самостійного життя із подальшим збереженням родинних стосунків дитини у віці дорослого із батьками-усиновлювачами [8].

Попри сказане, процес усиновлення все таки залишається не таким і однозначним. Хоча в країнах Західної Європи усиновлення можливе лише в інтересах дитини, однак воно також направлене на те, "щоб забезпечити" бездітних дорослих осіб спадкоємцями, а також може створювати прецеденти, наприклад для збереження власності може допустити шлюб між усиновлювачем і усиновленою особою. Водночас в Німечці цивільному укладі стосунки між дітьми і дорослими в ситуації усиновлення мають набувати таких же ознак як між кривними батьками та їхніми дітьми. Подібне розуміння усиновлення зафіксоване у законодавстві Великої Британії [5; 9].

Отже, аналіз теоретичних джерел показав, що незалежно від країни процедура усиновлення передбачає врегулювання наступних чинників процесу усиновлення, а саме: вік усиновлювачів, матеріально-економічні та житлові умови сім'ї, соціально-психологічні характеристики подружжя, що зіставляються із потребами та умовами захисту дитини тощо. Так, щодо вікової різниці усиновлювачів та усиновлених дітей в законодавстві України до вересня 2011 р. зазначалося, вона не може перевищувати 45 років. Із останніми змінами до СК України таке обмеження виключили, адже слід зважати на те, що усиновлені діти з роками дорослішають, а їхні батьки наближаються до похилого віку. Слід зауважити, що за законодавством інших країн, вік, з якого дозволяється усиновлювати дітей, відрізняється від віку зазначеного українським законодавством. Наприклад, у Болгарії, Греції, Ісландії, Македонії, Угорщині максимальний вік усиновлювача – 45 років, у Нідерландах – 42 роки, у Хорватії – 35 років [5]. Водночас в цих країнах крім різниці у максимальному віці для усиновлення враховується і мінімальний вік дорослого. Так, у Німеччині та Великобританії усиновити дитину можна особі не молодше за 25 років, а у Франції – віком за 35 років [5; 8].

У більшості країн світу, акт усиновлення не має сили зворотної дії, що не характерно Україні, де акт усиновлення може бути скасованим через судові рішення. Цей факт ще раз засвічує непослідовність та двонаправленість правових дій щодо усиновлення: одним судо-

вим рішенням усиновленій дитині надається статус сина чи доньки, а наступним скасовується. Можна сказати, що нормативно закріплена зворотність дії усиновлення нівелює його прирівнення до природного процесу народження кривних дітей, факт якого залишається вагомим і непорушним впродовж всього життя людини. Засвідчуючи правові колізії, які вказують на хиткість положення дитини у заміній сім'ї (усиновлювачів) можемо передбачити її віддзеркалення у побудові соціально-психологічних відносин сімейного життя новоствореної сім'ї, де відхідні шляхи (у випадку суб'єктивного відчуття невдачі) вже прописані для дорослих. Це такі правові норми, які дозволяють розусиновлення у ситуації виникнення певних фактів, що суттєво змінюють умови усиновлення, як-то: невиліковні хвороби, які проявилися після акту усиновлення тощо (ст. 238 СКУ).

Таким чином, проведений нами соціально-культурно-правовий екскурс щодо явища створення сім'ї усиновлення зазначив, що його соціальне визнання, як позитивного явища залежить від ряду соціальних чинників, які б засвідчували його відповідність моральним устоям суспільства та встановленим законодавчим нормам, діючим в конкретній країні. Серед них типовими виступають такі, як: 1) набуття сім'єю усиновлювачів статусу сім'ї, прирівняної до сімей з кривно народженими дітьми із усіма типовими для цих сімей повноваженнями; 2) дотримання сім'ями моральних норм функціонування суспільства (справедливість, довіра, пошанування тощо), умовою дотримання якого є відкритість усиновлення, а ускладнення - таємниця; 3) делегування батькам законного представництва прав та інтересів дитини; 4) взаємність у побудові стосунків між усіма членами суспільства та між сім'єю і громадою; 5) наявність жорсткої правової процедури оформлення та контролю процесу усиновлення.

Порівняння практики вітчизняного та міждержавного усиновлення засвідчує, що будь-які нормативні обмеження створюють ризики деструкції в соціальному функціонуванні його учасників, а сам акт усиновлення потребує заходів щодо його визнання в категоріях норми відносно дорослих його учасників та факту прийняття в сім'ю дитини. Виокремлені нами в процесі аналізу соціальні чинники, на нашу думку, визначатимуть специфіку та соціальні межі життєдіяльності сім'ї усиновлювачів, де норма "таємниці усиновлення" як така, що продовжує діяти на терені України, може вносити суттєві обмеження щодо набуття сім'єю характеристик соціального та психічного здоров'я для її членів і, особливо, для усиновленої дитини.

Висновки. Отже усиновлення є заміною сім'єю для осиротілої дитини, яка суттєво вирізняється від інших, діючих в Україні, замінних сімейних форм (приймона, патронатна, опікунська) своєю максимально-приватною зорієнтованістю на формування сім'ї за типом кривної. Усиновлення як двоспрямований процес, що з боку дорослих орієнтований на задоволення потреба в дитині і батьківстві, а з боку дитини вказує на її потребу в захисті та догляді. Усиновлення реалізується за особливих ситуативних обставин і соціально схвалюється лише за умов, які не суперечить моральним засадам суспільства, згідно яких сім'я має розвиватися на основі підтримки стосунків сімейності й родинності, просоціальності й циклічності життєтворення, що визнається соціально ефективним. Як культурна форма традиційності сімейного життя кожного народу усиновлення регулюється правовими нормами окремої країни через встановлену процедуру, метою якої є орієнтація на досягнення показників здорового функціонування сім'ї з дитиною не залежно від її походження (кривна, некривна).

Узагальнюючи проведений нами аналіз теоретичних джерел з проблеми дослідження можна сказати, що ефективність створення сім'ї через усиновлення і розбудова психологічних меж її життєдіяльності, після входу некривної дитини, буде можливий шляхом здійснення профілактики та відповідної розбудови дитинство-охоронної системи уповноважених органів та виконавчих структур згідно ліцензування та акредитації; введення спеціальних посад соціальних педагогів, соціальних працівників та практикуючих психологів з сімейної проблематики.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у подальшому пошуку та розробці професійної системи щодо компетенції і майстерності психологів, соціальних працівників у роботі з сім'ями, які бажать стати усиновлювачами, дітьми, які можуть бути усиновленими, щоб відповідала світовим стандартам, включно з прийняттям положення про відкритість процесу усиновлення.

Список використаних джерел

1. Бевз Г. Подружня взаємодія як механізм перегляду позицій замісного батьківства / Г. Бевз // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України; за ред. С.Д. Максименка. – Т. XIII, ч. 7. – К., 2011. – С. 15–22.
2. Бевз Г.М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: монографія / Г.М. Бевз. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2010. – 44 с.
3. Васильченко О.М. Концепт "Сім'я" в постнекласичній психології / О.В. Васильченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Психологічні науки. –

2012. – Т. 2, Вип. 9. – С. 38–42. [Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvmdups_2012_2_9_9.pdf]

4. Говорун Т.В. Гендерна психотерапія в економічній ресоціалізації подружжя / Т.В. Говорун // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред. С.Д. Максименка, З.Г. Кісарчук. – Ніжин: Міланік, 2008. – Т. 3 Консультативна психологія і психотерапія. – Вип. 5. – С. 181–191.

5. Деркаченко Ю. Співробітництво в процесі міждержавного усиновлення: міжнародно-правовий аспект / Ю. Деркаченко // Юридична Україна. – 2005. – № 7. – 91–96 с.

6. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: Навч.-метод. посіб.: в 2-х кн. / за заг. ред. Г.М. Бевз, М.Й. Боришевського. – К.: Міленіум, 2005. – 286 с.

7. Зоря А. Зарубежна сім'я: права іноземних громадян на усиновлення українських дітей / А. Зоря. – К.: Юридическая практика. – 2001. – 10 с.

8. Мельничук Т.І. Соціально-психологічні чинники забезпечення ефективності процесу усиновлення дітей: Дис. ... кан. психол. наук: 19.00.05 / Т.І. Мельничук; Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: 2015. – 276 с.

9. Мельничук Т.І. Визначення індикаторів психологічної готовності сім'ї до усиновлення / Т.І. Мельничук // Наукові записки. – Острого: Вид-во Національного ун-ту "Острозька академія", 2013. – Вип. 22. – С. 116–122. (Серія "Психологія і педагогіка").

10. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир; пер. с англ. – М.: Педагогика-Пресс, 1992. – 192 с.

11. Сборник национальных докладов. "Дети и попечение в интерантных учреждениях – новые стратегии для нового тысячелетия": 2-я международная конф.: депонированная рукопись. – Стокгольм, 2003. – 140 с.

12. Шнейдер Л. Психология семейных отношений: курс лекций / Л. Шнейдер. – М.: Апрель-Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с. (Серия "Кафедра психологии").

Надійшла до редколегії 24.05.16

Татьяна Мельничук, канд. психол. наук, ст. науч. сотруд.
Институт психологии имени Г.С. Костюка АПН Украины, Киев

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ГРАНИЦ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕМЬИ УСЫНОВИТЕЛЕЙ

В статье раскрыты основные характеристики функционирования семьи усыновления как малой группы, которая развивается по аналогии кровной на основе сохранения психологических границ семьи, ее интеграции в ближайшее социальное окружение и ее целостности даже после достижения детьми совершеннолетия. На основе теоретического и практического анализа, собственного социального опыта проанализировано сравнение украинского и международного опыта по осуществлению социально-психологической работы с усыновителями и их семьями.

Ключевые слова: усыновление, воспитание не кровного ребенка, социально-психологическая поддержка усыновителей.

Tatyana Melnichuk, PhD., Sen. Sc. Employee
G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine, Kyiv

SOCIAL FACTORS OF DEVELOPMENT THE PSYCHOLOGICAL BOUNDARIES OF VITAL FUNCTIONS OF THE ADOPTIVE FAMILY

The article describes the main characteristics of functioning the adopted family as a small group that develops by the analogy of family of the blood based on the preservation the psychological boundaries of the family, its integration into the nearest social environment and its integrity even after the children reach the age of majority. On the ground of theoretical and practical analysis, own social experience analysed comparing Ukrainian and international experience in the implementation of socio-psychological work with adoptive parents and their families.

Keywords: adoption, upbringing not of blood child, social-psychological support for adoptive parents.

УДК 316.77

Марія Мурадханян, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ У ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З ВИКОРИСТАННЯМ СОЦІАЛЬНОГО КІНО

Статтю присвячено висвітленню можливостей використання соціального кіно як інструменту соціальної роботи. Виділено основні клієнтські групи, проблеми яких висвітлені у соціальному кіно. Виокремлено цільову аудиторію для соціально-психологічної роботи з використанням соціального кіно та основні функціональні задачі соціального кіно, форми та способи його використання як інструменту роботи з кожною аудиторією.

Ключові слова: соціальне кіно, технологізація, висвітлення соціальних проблем, інформування, проблематизація, профілактика.

Соціальне кіно – це напрямок кінематографу, головною задачею якого є висвітлення актуальних соціальних проблем для зміни соціальної ситуації. Кінематограф, що зародився у кінці XIX ст., пройшов етап свого становлення як виду мистецтва, а згодом звернув увагу і на соціальні проблеми. Соціальні функції кіно почало виконувати у період I Світової війни, коли кінохроніка,

що мала інформаційний характер, та військові патріотичні фільми виконували вже не розважальну функцію, а мали інформувати населення та формувати громадську думку до тогочасних подій.

З того часу соціальне кіно розвивалося, утворювало напрямики та кіношколи. Соціальне кіно як соціокультурний феномен об'єднав довкола себе художні та докумен-

тальні фільми, як повнометражні, так і короткометражні, з різних країн світу та різних часових проміжків, що мають на меті актуалізацію соціальних проблем та відокремився у самостійний напрямок кінематографу на протигагу розважальному кіно, що є орієнтованим на кон'юнктуру.

Соціальні функції кінематографу досліджувалися теоретиками та істориками кінематографу, такими як Черазе Дзаваттіні, Жорж Садуль, Андре Базен, Зігфрід Кракауер, Михаїл Ямпольський та Михайло Жабський.

Зі світовими тенденціями глобалізації, гуманізації та загальним розвитком кінематографічних засобів в останні десятиліття, соціальне кіно почало використовуватися у навчальних закладах, державних та громадських організаціях як інструмент висвітлення соціальних проблем. Адаже практичний досвід та проведені дослідження довели, що соціальне кіно може загостривати відчуття необхідності вирішення певної соціальної проблеми, акцентувати увагу на окремих ситуаціях, пропонувати шляхи вирішення проблеми. Але на сьогодні поки соціальне кіно більше існує у площині соціокультурного феномену, бо немає відповідного наукового підґрунтя для його технологізації та цілеспрямованого використання як інструменту соціальної роботи.

Тому, для включення соціального кіно до інструментарію соціального працівника, необхідним є виділення ключових аспектів технологізації соціально-психологічної роботи з використанням соціального кіно, що стало метою наукового дослідження.

Головними аспектами технологізації соціально-психологічної роботи з використанням соціального кіно є: виділення основних клієнтських груп, проблеми яких висвітлені у соціальному кіно; визначення основних соціально-психологічних проблем в рамках кожної групи; виокремлення цільової аудиторії для роботи спеціалістів з використанням соціального кіно; визначення функціональних задач кіно у роботі з кожною аудиторією; виділення форм роботи із застосуванням соціального кіно та способів показу соціальних стрічок.

Отже, у ході проведення дослідження були виділені основні клієнтські групи, соціально-психологічні проблеми яких висвітлені у соціальному кіно: дисфункційні сім'ї; підлітки як група ризику; люди похилого віку; люди з особливими потребами; діти-сироти вихованці притулків, безхатьки; біженці, мігранти, переселенці та національні меншини; безробітні; люди, які позбавлені волі або повернулися з місць позбавлення волі; ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД, алко- та наркозалежні, військові, які перебувають або повернулися з зони бойових дій.

Виділені клієнтські групи є поширеними у соціальному кіно, тобто їх соціально-психологічні проблеми детально та різноманітно висвітлені у кінематографі, що дає змогу використовувати такі фільми у соціальній роботі. В рамках кожної групи важливим є виділення основних соціально-психологічних проблем, що висвітлені у стрічках та відображають реальну ситуацію певної соціальної групи. Виокремлення цих проблем дає змогу зрозуміти потреби клієнтських груп, підібрати фільми відповідно до них та зосередити соціально-психологічну роботу з використанням соціального кіно саме на певному питанні, що має бути опрацьованим.

Окрім визначення основних соціально-психологічних проблем клієнтів соціальної роботи та фільмів, які висвітлюють ці проблеми, потрібно визначитися з аудиторією для їх показу. На основі даних, які були отримані в результаті емпіричного дослідження, були виділені наступні цільові аудиторії:

- клієнти соціальної роботи та їх близьке оточення;
- спеціалісти, які працюють з соціальною ситуацією клієнта;

- студенти та молоді спеціалісти, які планують працювати у сфері соціальної роботи;

- соціум та окремі групи ризику.

З кожною з цих цільових аудиторій організований перегляд соціального кіно матиме свою мету та функціональні задачі. Можна сказати, що загальною метою перегляду соціального кіно з будь-якою з цих аудиторій є усвідомлення змісту соціальної проблематики людиною, місця в цій проблемі та в її вирішенні. Це є важливим зауваженням, адже соціальне кіно не вирішує соціальні проблеми, а тільки акцентує увагу на певних проблемах та загостриє відчуття необхідності їх вирішення.

Метою роботи із використанням соціального кіно з клієнтами-"носіями проблеми" та їх близьким оточенням є усвідомлення особистістю власної соціальної проблеми та свого місця у її протіканні та вирішенні. Отже, згідно цієї мети перегляд соціального кіно матиме такі *функціональні задачі*:

- підвищення впевненості в собі і своїх силах ("ти не один з такою проблемою", "вихід є");

- самоідентифікація в соціальних процесах;

- розуміння своєї власної проблеми та наслідків розгортання соціальної ситуації;

- погляд на свою життєву ситуацію зі сторони;

- усвідомлення можливих шляхів вирішення проблеми;

З цією аудиторією соціальне кіно виступає інструментом профілактичної, корекційної роботи, здійснюючи соціально-психологічний вплив на стан та життєдіяльність клієнтів, вибір життєвого сценарію. Також соціальне кіно може бути інструментом соціально-психологічної роботи під час проходження клієнтом соціальної реабілітації. Соціальне кіно може бути використаним в рамках тренінгових занять, індивідуального чи групового консультування.

Інша аудиторія охоплює спеціалістів, які безпосередньо працюють з ситуацією клієнта. Сюди входять соціальні працівники, психологи, соціальні педагоги державних та недержавних організацій, інші працівники соціальних інститутів, що відповідають за вирішення соціальних проблем, можуть також входити лікарі, представники правоохоронних органів.

Показ соціальних кінострічок у роботі зі спеціалістами має за мету усвідомлення ними соціальної проблеми клієнта та власних можливостей щодо її вирішення. Для цього соціальне кіно має виконувати такі функціональні задачі у роботі зі спеціалістами:

- "занурення" у соціальну ситуацію клієнта;

- розуміння потреб клієнтської аудиторії;

- знаходження способів роботи з проблемною ситуацією;

- вибудовування шляхів реагування на окремі проблемні випадки;

- запозичення досвіду вирішення соціальної проблеми.

Кіноперегляд для спеціалістів направлений на розбір ситуацій, показаних в фільмі, планування роботи та залучення інших спеціалістів. Соціальне кіно у цьому випадку виступає своєрідним методом кейсів, в якому описуються певні ситуації, які потребують вирішення. Таким чином, така незвична форма роботи для спеціалістів є своєрідним переключенням, розрядкою з одного боку, з іншого – можливістю занурення у реальну ситуацію клієнтів, що особливо є корисним для працівників, які займають адміністративні посади. І головне – показ та обговорення соціального кіно у роботі з спеціалістами дозволить їм підвищити свій рівень професійності, будучи підготовленими до різних можливих професійних ситуацій.

Також є важливим залученням до перегляду студентів та молодих спеціалістів, які планують працювати у

сфері соціальної роботи. Для них соціальне кіно буде підготовкою до включення у практичну діяльність, можливість "занурення" у ситуацію клієнта та планування програми соціальної роботи відповідно до ситуації.

Загальною метою соціально-психологічної роботи з використанням соціального кіно зі студентами та молодими спеціалістами полягає у самоідентифікації в професійній сфері та усвідомленні власного місця у вирішенні соціальних проблем. Згідно цієї мети показ соціального кіно буде мати такі функціональні задачі:

- "занурення" у соціальну ситуацію клієнта;
- подолання власних страхів та упередженого ставлення до окремих клієнтських груп;
- розуміння змісту соціальної проблематики;
- розуміння потреб клієнтської аудиторії;
- знаходження способів роботи з проблемною ситуацією.

Соціальне кіно у цьому випадку допомагає студентам та молодим спеціалістам підготуватися до зустрічі з клієнтом наживо, "наблизити" окремі соціальні групи до спеціалістів, краще зрозуміти причини та зміст певних соціальних проблем, поведінку клієнтів. Така форма навчання якнайкраще підходить для підготовки спеціалістів у сфері соціальної роботи, адже дозволяє у цікавій, наочній, а головне – безпечній формі показати соціальну ситуацію клієнта та продумати можливі шляхи вирішення проблем.

Окремо була визначена аудиторія соціум та окремі групи ризику, мета роботи з якими буде полягати в формуванні соціально відповідального, небайдужого суспільства. Функціональними задачами соціально-психологічної роботи з соціумом із використанням соціального кіно будуть:

- інформування про наявність соціальної проблеми в суспільстві;
- відчуття необхідності і невідкладності вирішення проблеми;

- відчуття солідарності, відповідальності та причетності;
- формування доброзичливих, толерантних відносин;
- усвідомлення соціальної проблематики і свого місця у виникненні та вирішенні проблеми;
- руйнування стигматизованих та стереотипованих відношень у суспільстві.

Робота з соціумом та особливо з групами ризику може мати профілактичний характер, тобто стосуватися профілактики вживання наркотичних речовин, ВІЛ-інфікування та інше. Також соціальне кіно з цими групами може виступати інструментом запобігання дискримінації, стигматизації, насилля та жорстокості у суспільстві, способом формування толерантності та людяності, відповідального громадянського суспільства.

Профілактика вживання наркотичних речовин та алкоголю здійснюється за рахунок демонстрації протікання залежності, наслідків вживання речовин. Запобігання дискримінації та стигматизації здійснюється за рахунок "занурення" за допомогою кіно у життя стигматизованої групи. Таким чином людина опиняється у ситуації дискримінації і відчуває на собі її вплив. Окрім цього, аудиторія починає співпереживати героям фільму, розуміти їх. Вони стають "ближчими". А отже, крім запобігання дискримінації та стигматизації, здійснюється робота щодо формування соціальної відповідальності суспільства, адже проблема, показана у соціальному кіно, її переживання створюють відчуття власної причетності до неї, а отже – власної відповідальності за її наслідки і відчуття необхідності долучення до її вирішення.

Виділені вище аспекти соціально-психологічної роботи соціального працівника з використанням соціального кіно можливі у рамках інших форм роботи, таких як профілактика, соціально-психологічна реабілітація, корекційна робота, консультування або як частина навчального процесу.

Таблиця 1

Можливості використання соціального кіно в соціальній роботі

Критерії \ ЦА	Суспільство	Клієнти	Спеціалісти
Вторинна цільова аудиторія	Групи ризику	Близьке оточення клієнтів	Студенти та молоді спеціалісти
Функціональні задачі кіно	Формування доброзичливих, толерантних відносин між людьми Усвідомлення соціальної проблематики і свого місця у виникненні та вирішенні проблеми Руйнування стигматизованих та стереотипованих відношень у суспільстві	Демонстрування можливих шляхів вирішення проблеми Підвищення впевненості в собі і своїх силах ("ти не один з такою проблемою", "вихід є") Можливість погляду на свою життєву ситуацію зі сторони	Розуміння потреб клієнтської аудиторії. Знаходження способів роботи з проблемною ситуацією. Вибудовування шляхів реагування на окремі проблемні випадки. Запозичення досвіду вирішення соціальної проблеми
Форми роботи із застосуванням соціального кіно	Профілактична діяльність Інформування	Соціально-реабілітаційна діяльність, корекційна робота, консультування, тренінгова робота	Навчальні форми роботи

За матеріалами проведеного дослідження були виділені основні способи та умови демонстрації соціальних фільмів в соціальній роботі. Ці аспекти були виокремлені спеціалістами у сфері соціальної роботи, що виступали у ролі експертів у фокус-груповому дослідженні.

Так, підсумовуючи результати експертної фокус-групи, було зауважено, що способи демонстрації соціальних кінострічок залежать від поставлених перед спеціалістом завдань та рівня самодостатності кінострічки у можливостях зміни соціальної ситуації. Були виділені наступні види показів:

- Показ кінофільму на задану тематику
- Показ кінофільму із супроводом
- Використання фільму як медіатекст

Перший спосіб роботи з соціальним фільмом передбачає організацію показу, вибору фільму згідно з поставленими перед спеціалістом задачами та його демонстрацію без організації обговорення чи дискусії, роз'яснювального тексту, зупинок фільму та іншого втручання у кіноперегляд. Зазвичай, цей спосіб застосовується під час показів для великої аудиторії, повторних показів фільму, коли проведення обговорення чи дискусія є неможливим. В цьому випадку соціальне кіно повинно бути абсолютно самодостатнім. Експерти у фокус-групі виділяють такі необхідні якості соціальної кінострічки для її демонстрації без супроводжувачого матеріалу як самостійного каталізатора соціальних змін:

- реалістичність;

- актуальність;
- достовірність;
- універсальність;
- однозначність трактування;
- наявність ідейної складової, настанова.

Експерти зауважили, що реалістичність фільму є необхідною для його правильного сприйняття та досягнення певного ефекту від перегляду. Реалістичність відображає спосіб подачі матеріалу у кіно, намагання у манері, якомога наближені до життя передати соціальну ситуацію та не використовувати надмірну кількість художніх ефектів, які можуть відволікати від проблематики фільму. Наприклад, експерти після перегляду соціального фільму зауважили, що показані житлові умови є занадто охайними та дорогими для героїв цього фільму, що по сюжету мають скрутне становище та наркотичну залежність. Тобто, режисер у фільмі намагався прикрасити дійсність для легшого сприйняття, але тим самим від відійшов від соціальної проблематики фільму і його функціональності як засобу соціальних змін.

Актуальність та універсальність фільму, виділені експертами, передбачають можливість розуміння та проникнення соціальною проблемою, показаною у фільмі, та відчуття нагальності її вирішення. Універсальність дозволяє перекласти проблеми одного суспільства на реалії іншого. Ця характеристика ситуації також відображає актуальність показаних подій, але з трохи іншої точки зору. Актуальність передає наявність та поширення соціальної проблеми у суспільстві та необхідність її вирішення. Так, експерти визначили проблему одного фільму як занадто специфічні для української аудиторії, а отже, на їх думку, ці ситуації будуть незрозумілими вітчизняному глядачу і не призведуть до певних соціальних змін у суспільстві. Отже, показана соціальна проблема чи способи її передачі у фільмі призвели до того, що кінострічка не є актуальною та універсальною для нашого суспільства.

Достовірність фільму передбачає фактологічну точність та відповідність показаних у соціальному фільмі подій реальності. Це є також необхідною складовою фільму, для його самостійного впливу на глядача та зміну проблемної соціальної ситуації.

Наявність ідейної складової та настанови відповідає за цілі та задачі, які ставлять перед собою творці соціального фільму. Тобто, ідейна складова втілюється в посланні, установці, яку транслює кіно глядачеві. Згідно поставлених цілей вибудовується сюжет, ракурс висвітлення проблеми. Наприклад, після перегляду кінострічок експерти зазначали, що деякі соціальні фільми мали неправильне завершення з точки зору ідейного посилення і пропонували свої варіанти, які б внесли необхідну настанову для спонукання глядачів до рефлексії та проблематизації.

Однозначність трактування фільму забезпечує цілісність та точність розуміння закладеної у фільмі ідеї. Експерти вважають, що соціальний фільм повинен мати сюжет, який повинен бути зрозумілим та однозначним для трактування показаних в ньому соціальних проблем. Так, деякі соціальні фільми у ході проведення фокус-групового дослідження визначалися експертами як занадто відкриті та широкі для трактування.

Окрім зазначених необхідних ознак соціального кіно при його демонстрації без супроводу, потрібно також враховувати доцільність та відповідність фільму цільовій аудиторії. Експерти визначали, що використання соціального кіно значно відрізняється в роботі з дітьми й дорослими, та відповідно до клієнтської групи. Окрім обраної проблематики фільму, потрібно враховувати,

наприклад, неприйнятні сцени насилля чи надмірної відвертості, які є недопустимі при роботі з дітьми.

Перераховані вище характеристики соціального кіно є необхідними при показі фільму для широкого загалу, без його подальшого опрацювання та обговорення з аудиторією. Вимоги до фільму є не такими жорсткими, на думку експертів, якщо показ організовується з супроводом. Супровід передбачає можливість включення у кінопоказ вступного слова спеціаліста, попереднє обговорення заданої теми та проблематики, підготовку глядачів до перегляду. Після перегляду спеціаліст має змогу організувати обговорення, дискусію чи інші форми роботи для кращого розуміння соціальної проблематики фільму.

Використання фільму як медіатекст передбачає роботу з фільмом як з інформаційним наочним матеріалом, а не цілісним витвором мистецтва, що має не тільки змістовне, але й емоційне навантаження. Цей варіант роботи з соціальними фільмами не має на меті "занурення" глядача у проблему та погляд на проблемну ситуацію "зсередини". Він передбачає використання кіно як матеріал, від якого можна відштовхуватися у подальшій роботі з клієнтами. Під час перегляду спеціаліст може робити зупинки для проміжних запитань та обговорень побачених ситуацій, формування прогнозів. Такі проміжні зупинки перегляду особливо корисні під час демонстрації важкого для сприйняття фільму. Крім цього, можна використовувати в роботі окремі епізоди фільму, які, наприклад, демонструють неправильне поводження батьків з дитиною чи нетолерантне ставлення до людини.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження були виділені ключові аспекти технологізації соціально-психологічної роботи у діяльності соціального працівника, що дозволяють використовувати соціальне кіно як інструмент соціальної роботи. Подальший розвиток дослідження будуватиметься на розробці технології соціальної роботи з використанням соціального кіно.

Список використаних джерел

1. Базен А. Что такое кино? Сборник статей / А. Базен. – Москва : Искусство, 1972. – 384 с.
2. Бессмертный А. Кино и общество [Електронний ресурс] / А. Бессмертный – Режим доступу до ресурсу: <http://psyfactor.org/kinoprop/kin03.htm>.
3. Богемский Г.Д. Кино Италии: Неореализм / Г.Д. Богемский. – М. : Искусство, 1989. – 431 с.
4. Гусак В.А. Особенности сюжетно-фабульной структуры в авторском кино / Василий Андреевич Гусак // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – СПб. – С. 171–174.
5. Делез Ж. Кино / Ж. Делез. – Ад Маргинем, 2004. – 624 с.
6. Демин В. Беседы о киноискусстве. Встречи с Х музой / В. Демин. – М., 1981. – 177 с.
7. Дзаваттини Ч. Дневники жизни и кино. Статьи, интервью / Ч. Дзаваттини. – М. : Искусство, 1982. – 302 с.
8. Документальні фільми про права людини як інструмент медіапросвіти : методичний посібник для вчителів, неурядових організацій, активістів / Г.Л. Кофман, О.В. Куценко, В.І. Потапова та ін. – Київ : Матра, 2014. – 132 с.
9. Жабский М.И. Вестернизация кинематографа: опыт и уроки истории / М.И. Жабский // Социологические исследования. – 1996. – № 2. – С. 25–35.
10. Жабский М.И. Социология и кинематограф / М.И. Жабский. – Москва : Канон: РООИ "Реабилитация", 2012. – 599 с.
11. Жинкин Н.И. Психология киновосприятия / Н.И. Жинкин // Кинематограф сегодня. – Сб. – Вып. 2. – М. : Искусство, 1971. – С. 214–254.
12. История кино / Часть 14: Военное и послевоенное время. Итальянское кино [Електронний ресурс] // <http://snimifilm.com/>. – 2010. – Режим доступу: <http://snimifilm.com/statyi/istoriya-kino-chast-14-voennoe-i-poslevoennoe-vremya-italyanskoe-kino>.
13. Кракауер З. Природа фільма, или реабилитация реальности / З. Кракауер. – М., 1974. – 321 с.
14. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. – 392 с.
15. Психология социальной работы : підруч. / Ю.М. Швалб, С.М. Хоружий, О.В. Чуйко, О.В. Тюптя, Н.Ю. Максимова; ред.: Ю.М. Швалб. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 271 с.

Марія Мурадханян, асп.
Киевський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ ТЕХНОЛОГИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО РАБОТНИКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОЦИАЛЬНОГО КИНО

Статья посвящена объяснению возможностей использования социального кино как инструмента социальной работы. Выделены основные клиентские группы, проблемы которых освещены в социальном кино. Выделена целевая аудитория для социально-психологической работы с использованием социального кино и основные функциональные задачи социального кино, формы и способы его использования как инструмента работы с каждой группой.

Ключевые слова: социальное кино, технологизация, освещение социальных проблем, информирование, проблематизация, профилактика.

Mary Muradhanyan, post-graduate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MAIN ASPECTS OF TECHNIFICATION OF THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ACTIVITIES IN SOCIAL WORK USING THE SOCIAL CINEMA

This article is dedicated to explanation of how to use social cinema as a social work tool. The main client groups, whose problems are described in the social cinema, have been marked in the article. The target audience for the social-psychological work with the use of social cinema has been also marked, as well as the main functional tasks of the social cinema, forms and ways of its usage as a tool of work with each group.

Keywords: social cinema, technification, emphasizing on the social problems, informing, problematisation, preventative measures.

УДК 364–78:37

Тетяна Остряк, канд. пед. наук, викладач
Чернігівський національний технологічний університет, Чернігів

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО МОЛОДІ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УМОВАХ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті визначено зміст процесу формування толерантного ставлення до молоді з інвалідністю у студентському середовищі на основі аналізу результатів проведеного дослідження. Автором сформульовано основні принципи формування толерантного ставлення, зокрема принцип цілеспрямованості; принцип взаємозв'язку виховання толерантності із життєвою позицією; принцип врахування індивідуальних та статево-вікових особливостей; принцип поваги до особистості; принцип опори на позитивне у виховному процесі. Сформульовано педагогічні умови формування толерантного ставлення у студентському середовищі.

Ключові слова: толерантність, формування толерантного ставлення, принципи, педагогічні умови.

Інвалідність – соціальне явище, уникнути якого неможливо у жодному суспільстві. У всьому світі майже кожна десята людина має ті чи інші обмеження, з них майже 470 млн. осіб працездатного віку. Ці дані засвідчують масштаб та глобальний характер проблеми інвалідності. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для людей з інвалідністю наголошують на тому, що кожна людина та її потреби важливі для суспільства. Ставлення у суспільстві до цієї соціальної групи населення, як до пацієнтів, яким необхідно опікуватися і які не можуть брати активну участь у суспільному житті, змінилося на ставлення до них, як до повноправних членів суспільства, які мають рівні права як і інші громадяни. Однак, в Україні продовжує панувати "медичний" підхід до проблеми інвалідності, а не "соціальний", про що засвідчують заходи державної соціальної політики. Люди з функціональними обмеженнями – одна з найуразливіших категорій населення, яка потрапляє під дію стигми, оскільки більшість з них у випадку, коли їхні права порушуються, неспроможні захистити їх. Наявність у суспільстві значної кількості людей з обмеженими можливостями породжує низку специфічних проблем, які вимагають їх врахування у функціонуванні державного механізму, виробництві, будівництві, транспорті, спеціалізації громадських організацій та інших сфер людської діяльності. Значна кількість населення з інвалідністю потребує вирішення багатьох проблем, що пов'язані із розширенням можливостей людського розвитку. На жаль, проблеми фізичної доступності людей з обмеженими фізичними можливостями, їхнього сприйняття у суспільстві позбавлені уваги суспільства. Усвідомлюючи інвалідність як складне соціальне явище, яке поєднує взаємовідносини між індивідом, що має вади, соціальним контекстом, в якому певна ситуація має місце, і значенням, яке їй приділяється, можна пе-

редбачити, що проблеми інвалідів можуть бути вирішеними настільки, наскільки суспільство готове змінити свої звички і очікування, щоб включити людей, котрі мають певні відхилення, в соціальне життя.

Боротьба проти дискримінації, яка розгорнулася наприкінці ХХ ст. в європейських країнах, сприяла формуванню нової культурної норми – поваги до відмінностей між людьми [3, с. 7]. На нашу думку, формування такої поваги до "відмінної від інших" людини у суспільстві є неможливим без формування толерантного ставлення до неї.

Мета статті полягає у визначенні стратегії формування позитивного / толерантного ставлення студентів до молодих людей з інвалідністю в умовах вищого навчального закладу, а також педагогічних умов цього процесу.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- визначити зміст понять толерантність, формування толерантного ставлення;
- проаналізувати результати проведеного дослідження щодо ставлення студентської молоді до студентів з інвалідністю;
- окреслити принципи формування толерантного ставлення у студентів до молоді з інвалідністю;
- сформулювати педагогічні умови формування толерантного ставлення у студентському середовищі.

Формування толерантного ставлення до даної категорії населення в Україні становить серйозну соціально-педагогічну проблему. Аналіз наукової літератури засвідчив, що поняття толерантності формувалося протягом тривалого часу, накопичуючи в своєму змісті різне значення і широке трактування. За визначенням, яке подається у філософському енциклопедичному словнику, толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість) – це термін, яким

позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних). До проблеми толерантності зверталися у своїх дослідженнях В.Г. Афанасьєв, Н.Я. Данілевський, Ю.А. Дубасенюк, Ю.А. Іщенко, В.П. Кузьміна, В.П. Фофанова та ін.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що поняття "толерантність" має різні інтерпретації – "терпіння", "терпимість" та довгий час було об'єктом вивчення багатьох шкіл у гуманітаристиці. На сьогоднішній день розуміння поняття толерантності залишається неоднозначним, і сенс, який вкладається в це поняття в різних країнах, істотно залежить від історичного досвіду та гостроти проблем, які потребують толерантного ставлення.

Вперше поняття "толерантність" було оприлюднено на шпальтах наукової літератури у XVIII ст. Дестютом Де Трасі, яке трактувалось як "терплячість", а з плином часу – "терпимість". У Великому тлумачному словнику української мови термін "толерантність" визначається як терпимість до чийось думок, поглядів, вірувань тощо [1, с. 1254]. У енциклопедичному словнику термін "толерантність" визначається як своєрідна форма індивідуального чи колективного прояву, що формується на основі взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями тощо), а також демонструється кожною з них, проявляючи терпимість щодо різниці у поглядах, уявленнях, поведінці, позиціях, діях тощо відносно протилежної сторони [2, с. 709]. Таким чином, в основі терміну "толерантність" лежить згода на сприйняття певного явища, навіть, якщо воно суперечить світогляду людини. З іншого боку, "терпимість" розуміється як пасивне сприйняття навколишньої дійсності з абсолютною відсутністю опору їй. Впродовж тривалого часу термін "толерантність" розглядався як здатність терплячого ставлення до думок та дій інших.

Під формуванням толерантного ставлення до людей з інвалідністю ми розуміємо цілеспрямований, організований і контрольований процес формування особистості, сприятлива соціалізація, яка відбувається у різних інститутах суспільства, зокрема закладах освіти.

Важливим кроком на шляху формування толерантного ставлення до людей з інвалідністю є запровадження і розвиток інклюзивної освіти у вищому навчальному закладі, яка за своїм змістом передбачає створення безбар'єрного простору у процесі професійної підготовки спеціалістів. При цьому звичайні студенти навчаються толерантності і відповідальності паралельно перебуваючи у постійному контакті із студентами з інвалідністю. Вищий навчальний заклад в умовах сучасного суспільства виступає не лише інститутом соціалізації, але й соціально-адаптуючою ланкою для студентів з інвалідністю.

Реалізація прав людей з інвалідністю на здобуття вищої освіти залишається доволі проблематичною, що пов'язано із труднощами різного характеру – труднощі у фізичному переміщенні у приміщеннях закладів освіти, наявність психолого-педагогічних проблем, панування неоднозначного ставлення до них здорових студентів, реформування системи вищої освіти, здійснення соціальної політики по відношенню до даної категорії. Толерантне ставлення до студентів з інвалідністю є одним із важливих факторів впливу на рівень успішності навчання та інтеграції студентів з інвалідністю. У зв'язку з цим актуальним постає питання вивчення і формування толерантного ставлення до студентів з інвалідністю.

Для з'ясування ставлення до студентів з інвалідністю на базі факультету соціальної роботи Навчально-наукового інституту права та соціальних технологій Че-

рнігівського національного технологічного університету було проведено анкетування, у якому взяли участь 262 студенти I–VI курсів денної та заочної форми навчання. Перша частина анкети була призначена для збору інформації щодо змісту поняття "інклюзивне навчання", обізнаності студентів щодо впровадження інклюзивного навчання, а також визначення знань щодо сутності інклюзивної освіти. Друга частина анкети містила питання щодо ставлення студентської молоді до студентів з інвалідністю.

За результатами проведеного анкетування щодо дослідження ставлення до студентів з інвалідністю були виявлені, що 53 % респондентів – таких шкода, 12 % – не можуть визначитись; 45 % висловили своє добре ставлення. Отримані результати засвідчили переважання у більшості студентів відчуття жалю та невизначеності. Найчастіше студенти без вад, коли бачать людину з обмеженими можливостями, відчувають бажання допомогти – 45 %, співчуття – 30 %, дружельюбність – 14 %, страх – 9 %. Негативне почуття, такі як огиду зазначили 2 %. Характеризуючи студентів з інвалідністю, 82 % опитуваних відмітили доброзичливість, наполегливість, терпіння як головні риси, притаманні студентам з інвалідністю.

Переважає більшість опитуваних студентів (89 %) вважають, що студент з інвалідністю – це звичайна людина, яка не повинна бути ізольованою від суспільства і з ними потрібно спілкуватися на рівні, не звертаючи уваги на ваду здоров'я. Разом з тим, було зазначено, що студенти з інвалідністю повинні здобувати вищу освіту разом з іншими, а також вважають необхідним забезпечення їх державною допомогою (пільг, компенсацій, грошових виплат), наявності спеціальних програм для покращення якості життя та забезпечення їх робочими місцями у державному секторі економіки.

Також 82 % респондентів визначили позитивне ставлення до ідеї навчання разом зі студентами з особливими потребами; 10 % – нейтральне ставлення. Крім того, 8 % респондентів віддали перевагу негативного ставлення до такої ідеї. 45 % опитаних зазначили, що не замислювалися над способом життя людей з обмеженими можливостями, 5 % – не цікавила ця проблема і 50 % цікавить спосіб життя студентів з обмеженими можливостями.

На основі відповідей можна зробити висновок, що не всі респонденти підтримують ідею спільного навчання із студентами з інвалідністю, оскільки, на нашу думку, не мають чіткого уявлення про організацію такого навчання та про можливості його практичного втілення. Відтак, 80 % респондентів визначили необхідність у загальній інформації про студентів з особливими потребами та організацію їх навчання.

З отриманих відповідей студентів можна підтвердити також факт недостатньої пристосованості освітнього середовища до потреб студентів з інвалідністю, зокрема – відсутність спеціально облаштованих аудиторій та підготовлених науково-педагогічних працівників.

Водночас, студентами було зазначено, що на сьогоднішній день ЗМІ недостатньо висвітлюють проблеми людей з інвалідністю, зокрема студентської молоді. 86 % опитаних студентів зазначили необхідність збільшення заходів, спрямованих на формування і підвищенню рівня толерантності.

Усі респонденти не задумувались над питанням, чи роблять вони що-небудь для покращення умов навчання студентів з інвалідністю.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує недостатній рівень розробки основних підходів та умов до формування толерантного ставлення до студентів з інвалідністю.

Формування толерантного ставлення до студентів з інвалідністю повинно відбуватися з урахуванням наступних принципів:

Принцип цілеспрямованості. Головним фактором, що засвідчує успішне виховання толерантності є єдність цілей науково-педагогічних працівників і студентів. Формування толерантності можливе у випадку свідомого розуміння того, наскільки йому необхідна притаманність такої якості, її значущість для суспільства.

Принцип взаємозв'язку виховання толерантності із життєвою позицією. Формування толерантності залежить від того, наскільки студент розуміє та усвідомлює її зміст як для себе, так і бачить її результати у суспільстві. Проте, важливим є не лише орієнтування ситуації у суспільстві, але й на життєві ситуації, які відображають взаємодію у студентському середовищі, спілкування з оточуючими тощо. Зміст даного принципу полягає у єдності виховного процесу та життєвого досвіду.

Врахування індивідуальних та статево-вікових особливостей. Формування толерантного ставлення, як і будь-якої особистісної якості так чи інакше залежить від індивідуальних особливостей студентів – рівня інтелектуального розвитку, моральних якостей, емоційно-вольової сфери, особистого досвіду взаємодії з людьми з інвалідності, наявності духовних та моральних якостей. Водночас у процесі формування толерантного ставлення у студентів необхідно враховувати як гендерні так і вікові особливості – рівень емоційності (дівчата/юнаки), прояви соціальної поведінки.

Принцип поваги до особистості. Незалежно від життєвої позиції студента, його світогляду – повага у ставленні до студента з інвалідністю є необхідним і головним принципом усього виховного процесу. Даний принцип виконує подвійну роль. З одного боку, він дозволяє приймати позицію, думки будь-якого студента, а з іншого боку – при необхідності корекції його ставлення, ми показуємо йому приклад толерантного ставлення до людини з іншою життєвою позицією та ставленням.

Принцип "опори на позитивне" у студента (риси, якості, поведінка тощо). Формуючи толерантне ставлення у студентів до молоді з інвалідністю, необхідно підтримувати студента, сприяти його самореалізації, саморозвитку.

На сьогоднішній день для сучасного українського суспільства велике значення має усвідомленість необхідності феномена толерантності. Проблема формування толерантності повинна сприяти об'єднанню спеціалістів різних сфер – психологів, педагогів, вихователів, представників державних, громадських установ, також представників різних вікових категорій, але за умови дотримання позиції добровільності та усвідомленого сприйняття.

Для того, щоб процес формування толерантного ставлення до молоді з інвалідністю мав позитивний результат, необхідно створити умови, які б сприяли розвитку толерантних якостей у студентів. Визначаючи педагогічні умови формування толерантного ставлення, доцільно спиратися на сучасне наукове розуміння терміну "умова". Поняття "умова" трактується, з одного боку, як сукупність об'єктів (речей, процесів, стосунків та ін.), необхідних для виникнення, існування або зміни якогось об'єкта, а з іншого – як синонімічне поняттям "середовище", "обставини", "становище" [6, с. 286]. Тобто, умови представлені і як чинники, які слугують причиною виникнення й існування певного об'єкта або суспільного явища, і як певне середовище, у якому розгортається процес. У тлумачному словнику української мови вказується, що умова – це "...3. Необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення,

утворення чого-небудь або сприяє чомусь. ... 4. Обставини, особливості реальної дійсності, при яких відбувається або здійснюється що-небудь" [4, с. 316]. Отже, умови забезпечують таку ситуацію, яка сприятиме реалізації певної діяльності.

Стосовно нашого дослідження, під педагогічними умовами ми будемо розуміти сукупність необхідних заходів, які сприятимуть формуванню толерантного ставлення до студентів з інвалідністю.

Отримані у процесі дослідження результати дають змогу сформулювати основні педагогічні умови формування толерантного ставлення у студентському середовищі.

Першою умовою є психолого-педагогічна підготовленість студентів, а також науково-педагогічних працівників до інтегрованого навчання та позанавчальної діяльності зі студентами з інвалідністю.

Другою умовою є довузівська психолого-педагогічна підготовка абітурієнтів з інвалідністю до умов навчання у вищому навчальному закладі.

Третьою умовою є впровадження технологій інтегрованого навчання, які передбачають спільну навчальну і позанавчальну діяльність.

Четвертою умовою є забезпечення взаємоінформування, участі кожного у заходах, що забезпечує створення сприятливого середовища для розвитку студентської молоді, розкриттю її здібностей, талантів, потенціалу який сприятиме розвитку толерантного виховання.

Зазначені умови, на наш погляд, можуть сприяти підвищенню рівня особистісного потенціалу толерантності студентів по відношенню до студентів з інвалідністю. Ставлення студентів до спільного навчання зі студентами з інвалідністю залежить від рівня сприйняття інвалідності, сформованого толерантного ставлення до них, індивідуальних якостей і досвіду студента, політики на рівні окремого закладу освіти, а також навичок викладачів.

Отже, сформульовані принципи, які лежать в основі процесу формування толерантного ставлення до студентів з інвалідністю, а також визначені умови – уможливають, підтримують та спрямовують освітній процес на толерантне виховання. Зазначені умови є не лише взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими, а й системно організуючими та стимулюючими у даному процесі. Дотримання вищезазначених умов сприятиме створенню з одного боку позитивного іміджу студентів з інвалідністю та з другого – сприятимуть вихованню толерантності у здорових студентів. Реалізація зазначених умов підвищить ефективність забезпечення організації освітнього процесу в умовах вищого навчального закладу.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають у вивченні ставлення науково-педагогічних працівників до інтегрованого навчання студентів з інвалідністю та визначення їхнього рівня готовності до роботи в інклюзивному середовищі.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
2. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
3. Замский Х.С. Умственно отсталые дети. История изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX века / Х.С. Замский. – М.: НПО "Образование", 1995. – 400 с.
4. Новий тлумачний словник української мови : у трьох томах / укладачі Василь Яременко, Оксана Сліпущко. – Вид. 2-е, виправ. – Київ : Аконті, 2003. – Т. 3. – 862 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
6. Философская энциклопедия : В 5 т. / Под ред. Ф.В. Константинова. – М.: Сов. Энцикл., 1970. – Т. 5. – 740 с.

Татьяна Острыанко, канд. пед. наук, преподаватель
Черниговский национальный технологический университет, Чернигов

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОГО ОТНОШЕНИЯ К СТУДЕНТАМ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

В статье определено содержание процесса формирования толерантного отношения к молодёжи с инвалидностью в студенческой среде на основе анализа результатов проведенного исследования. Автором сформулированы основные принципы формирования толерантного отношения, в частности принцип целеустремленности; принцип взаимосвязи воспитания толерантности с жизненной позицией; принцип учета индивидуальных и половозрастных особенностей; принцип уважения личности; принцип опоры на положительное в воспитательном процессе. Сформулированы педагогические условия формирования толерантного отношения в студенческой среде.

Ключевые слова: толерантность, формирование толерантного отношения, принципы, педагогические условия.

Tatyana Ostryanko, PhD, lecturer
Chernihiv National Technological University, Chernihiv

FORMATION OF TOLERANT ATTITUDE TOWARDS STUDENTS WITH DISABILITIES IN THE UNIVERSITY ENVIRONMENT

In the article the content of the process of formation of tolerant attitude towards young people with disabilities among students on the basis of analysis of the results of research is defined. The author sets out the basic principles of tolerance, in particular the principle of purposefulness; correlation between the education of tolerance and social position; considering individual characteristics of gender and age; and holding personality in respect; reliance on the positive in the educational process. Pedagogical conditions of formation of tolerant attitude among the students are formulated.

Keywords: tolerance, formation of tolerant attitudes, principles, pedagogical conditions.

УДК 37.035

Надія Павлик, канд. пед. наук, доц.
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир

ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ОРГАНІЗАЦІЇ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ

У статті представлено результати аналізу психологічних та соціологічних теорій особистості за схемою: основна ідея теорії, концепція структури особистості, положення щодо мотивації діяльності особистості через призму їх використання для організації неформальної освіти студентської молоді. Виділено суперечність між індивідуальними та соціальними мотивами; охарактеризовано особистість у системі соціальних інституцій. Спроектовано ресурси та потенційні можливості неформальних форм навчально-виховної діяльності щодо забезпечення потреб, інтересів та цілей у освітньому середовищі. Сформульовано висновок щодо необхідності доповнення процесу професійної підготовки неформальною освітою задля врахування мотивації особистості.

Ключові слова: особистість, теорія особистості, неформальна освіта, формальна освіта.

Постановка проблеми дослідження. Неформальна освіта як інноваційна форма навчально-виховної діяльності характеризується добровільністю, орієнтованістю на потреби учасників освітнього простору, організацією сприятливого психологічного середовища комунікативної взаємодії учасників, партиципативністю й компенсаційністю. Відповідно, врахування зазначених характеристик вимагає від організаторів неформальної освіти глибоких знань психології особистості. Неформальна освіта, будучи соціально-педагогічною категорією, водночас є міждисциплінарною сферою реалізації молоді та дорослих, оскільки ґрунтується на психології, соціальній психології, соціології, соціальній педагогіці та інших науках про передумови становлення й реалізації людини в суспільстві. Постає необхідність врахування психологічних теорій і концепцій при організації неформальної освіти молоді.

Аналіз наукової літератури з проблеми організації неформальної освіти свідчить, що увагу дослідників привертає передусім виокремлення змісту та сутності неформальної освіти як нової для українського суспільного досвіду (Н. Верхоглядова, Ю. Деркач, С. Закревська, Д. Зіцер, С. Овчаренко, А. Солнишкіна та ін.), а також опис зарубіжного досвіду організації неформальної освіти дорослих (А. Гончарук, Н. Горук, М. Лещенко і В. Давидова, О. Огієнко, В. Стрижалковська, О. Сандецька та ін.).

Поза увагою науковців наразі залишаються питання методології організації та реалізації неформальної освіти для різних категорій учасників. Ми пояснюємо це відсутністю систематизованого досвіду впровадження неформальної освіти, її почасти ситуативно організова-

ним характером та відсутністю моніторингових програм її результативності або залученості до неформальної освіти молоді.

Тому **завданням** нашої статті є аналіз психологічних і соціологічних теорій особистості як концептуальних засад організації неформальної освіти, що врахуватиме ціннісно-мотиваційний та афективно-чуттєвий компоненти особистості молодшої людини.

Основний текст. У літературі *структура особистості* розглядається як функціональна структура мотиваційної сфери свідомості – психологічного "органу" мислення та програмування її діяльності [9, с. 8]. Тобто, досягнення результатів будь-якої діяльності (зокрема освітньої) є неможливим без врахування ціннісно-мотиваційних, афективно-чуттєвих, когнітивно-гносеологічних закономірностей розвитку особистості. Завдання ускладнюється тим, що у психології не існує єдиного універсального підходу до визначення структури особистості, відповідно її норми та патології. Думки учених різняться залежно від теорій і концепцій наукової школи, що слугує методологічною основою досліджень. Тому нами був проведений аналіз основних психологічних теорій особистості з метою виділення узагальнених поглядів на структуру мотивації особистості.

Особливістю тлумачення та вивчення теорії особистості визначаються концептуальними підходами до онтогенезу; в основі поділу концепцій теорії особистості лежить превалююча сукупність мотивів і потреб поведінки особистості.

Обов'язковими компонентами теорії особистості у психології, що дозволяють розглядати її як цілісну кон-

цепцію та відрізнати від інших, є: 1) структура особистості, її незмінні характеристики, здатність поводитися певним чином; 2) мотивація особистості; 3) розвиток особистості в онтогенезі; 4) психопатології та норми здорової особистості [8].

Нами була зроблена спроба виділити основні ідеї щодо структури особистості та її мотивації у змісті основних психологічних (див. табл. 1) і соціологічних (див. табл. 2) теорій задля можливості подальшого використання при організації неформальної освіти молоді.

Таблиця 1

Психологічні теорії особистості			
Теорії	Основна ідея	Структура особистості	Мотивація
Біогенетичні (психоаналітична теорія З. Фрейда, аналітична психологія К. Юнга, індивідуальна психологія А. Адлера)	Розвиток особистості є онтогенезом із урахуванням програми філогенезу; соціокультурні та ситуативні фактори не визначальні	Несвідоме (Воно), Свідоме (Я), підсвідоме (Над-Я)	Конфлікт між несвідомими потягами та соціальними нормами поведінки; прагнення до індивідуалізації й саморозвитку для поєднання свідомого та несвідомого
Соціогенетичні (біхевіористична Д. Уотсона, соціального научіння А. Бандури)	Розвиток особистості залежить від структури соціальної діяльності індивіда, його статусу, ролей, прав і обов'язків	Результат взаємодії особистості з середовищем; соціальні моделі поведінки, індивідуальний досвід	Очікування референтних осіб, прагнення до підвищення соціального статусу; пристосування до довкілля
Персонологічні/ особистісно-центровані (гештальттерапія Ф. Перлса, теорії самоактуалізації К. Роджерса й А. Маслоу, теорія інтенціональності Ш. Бюлер)	Розвиток особистості є творчим процесом реалізації власних цілей і цінностей	Свідомість і самосвідомість	Життєві цілі та цінності; усвідомлення потреб; прагнення до самоактуалізації

Таким чином, з табл. 1 видно, що згідно з психологічними теоріями основним завданням особистості є вирішення конфлікту між індивідуалізацією та соціальною групою, до якої включена особистість; пошук соціальних ресурсів для задоволення власних потреб; забезпечення особистісно значущих цінностей, цілей та прагнень; гармонізація взаємодії з оточенням. На нашу думку, формальна освіта не достатньо володіє потенціалом для реалізації окреслених завдань – ми обґрунтовуємо це наявністю жорстких комунікативних рамок залежно від соціального та міжособистісного

статусу суб'єктів освітнього простору. Особистість, введена у систему формального спілкування, мимовільно належить системі очікувань та суспільних ролей, норм і обов'язків, що може поглибити конфлікт між індивідуальним та соціальним аж до втрати автентичності, й, відповідно, мотивації до участі в навчально-виховній діяльності; превалювання мотивів уникнення покарань перед досягненням успіхів. Це підтверджується поглядами соціологів щодо структури особистості (див. табл. 2), яка розглядається через призму соціальних ролей та обов'язків.

Таблиця 2

Соціологічні теорії особистості			
Теорії	Основна ідея	Структура особистості	Мотивація
Рольові (дзеркального "Я" особистості Ч. Кулі, "узагальненого іншого" Дж. Міда, "значущого іншого" А. Халлера)	Відтворення через сукупність виконуваних ролей	Рефлексія реакцій людей, з якими взаємодіє	Вимогливість щодо людей, з якими взаємодіє; добір зразків, що впливають; прийняття ролі у інших ситуаціях; пошук значущих інших
Е. Еріксона	Розвиток особистості відбувається через послідовне проходження універсальних для людства стадій	Его як автономна структура у соціальних ситуаціях	Готовність розвиватися, зростати, розширювати досвід соціальної взаємодії
Гуманістична Е. Фромма	Особистість є продуктом взаємодії між потребами та соціальними нормами	Потреби, що еволюціонують залежно від культури, історичного етапу, соціальних систем	Екзистенціальні потреби у: встановленні зв'язків, подоланні, корінні, ідентичності, системі поглядів

Таким чином, аналіз психологічних і соціологічних теорій особистості дозволяє сформулювати висновок щодо основної суперечності – між прагненням особистості до розкриття індивідуальності у процесі самоактуалізації та системою соціальних норм і очікувань, що обмежують такі можливості. Відповідно, особистість постійно перебуває у дискомфортній зоні пошуку балансу між індивідуальним та соціальним, що відображається на її емоційному, поведінковому, діяльнісному станах.

З нашої точки зору, саме неформальна освіта забезпечує подолання дискомфорту й дисбалансу визначеної суперечності між психологічними та соціальними потребами. Це відбувається завдяки особливій атмосфері комунікацій у системі неформальної освіти, що не передбачає жорстких рамок та ролей щодо суб'єктів навчання й виховання; дозволяє розкриватися індивідуальності у взаємодії та через взаємодію з іншими рівноправними учасниками комунікативного прос-

тору. Тобто, неформальна освіта володіє потенціалом забезпечення базових потреб особистості у самопізнанні, саморозкритті, саморозвитку без виключення з системи соціальних взаємодій з іншими.

Варто зазначити, що проблема пошуку балансу між індивідуальним та соціальним не є новою для наукової думки, зокрема, цікавими для нас видаються висновки системного аналізу В.Т. Циби щодо забезпечення соціальними інституціями потреб особистості (див. табл. 3).

З табл. 3 видно, що особистість розглядається дослідницею як елемент соціальних утворень різних рівнів; цілі особистості (обґрунтовані потребами) включені в цілі організацій, соціальних інституцій, суспільства в цілому [9, с. 39]. Відповідно, соціальний статус особистості є інтегральним показником статусів в усіх соціальних інституціях, представлених у табл. 3 [9, с. 75]; він досягається шляхом узгодження основних психічних феноменів (потреб, мотивів, настанов, ідеалів, ціннос-

тей, цілей, волі та ін.) й реалізується у життєвих перспективах і життєвих програмах. Дослідники явища побудови особистістю життєвих програм як стратегій досягнення життєвої перспективи – Є.І. Головаха, В.М. Доній, С. Клінберг, А. Орлова, Л.В. Сохань [2; 4; 6] – визначили межі онтогенезу досліджуваних понять:

від 0 до 9 років (дитинство): відсутність інтересу до віддалених перспектив, сприйняття світу відповідно до конкретної життєвої ситуації;

від 10 до 12 років (молодший підлітковий вік): формування здатності узгоджувати власну діяльність з майбутніми подіями, перенесення сенсу існування з актуальної ситуації на майбутнє;

від 13 до 16 років (старший підлітковий вік): диференціація потреб у часі, їх змістова узгодженість та орієнтованість на майбутнє;

від 16 до 21 року (юнацтво): формування свідомого ставлення людини до власної довготривалої перспективи; свідомо реконструкція дійсності в планах, мріях, очікуваннях; високі домагання й безкомпромісність як психологічні особливості юнацького віку;

від 21 до 35 років (рання зрілість): реалізація життєвої перспективи; корекція життєвих планів; рефлексія цілей та ресурсів для їх задоволення.

Таблиця 3

Система "Особистість – суспільство" (за В.Т. Цибою [9, с. 37])

Суспільство	Конституція: загальні засади суспільного ладу; визначає концептуальні соціальні цінності суспільства							
Соціальні інституції	Політична	Економічна	Педагогічна	Культурницька		Родинна		
Самореалізація особистості	Громадсько-політична діяльність	Кар'єра, збільшення доходів	Підвищення рівня освіти, кваліфікації, майстерності	Творчість у науці, техніці, мистецтві	Підтримка нормального психологічного комфорту	Забезпечення нормальних фізіологічних умов життя	Шлюб, виховання дітей	
Багатоцільова полімотиваційна програма життєдіяльності особистості для задоволення власних матеріальних і духовних потреб	Соціогенні				Психогенні		Біогенні	Соціогенні, психогенні, біогенні
				Орієнтаційні				
					Адаптивно-перетворювальні (самозбереження)			Збереження роду (виду)
	Потреби соціального наслідування (друга сигнальна система мозку)				Потреби спадкоємні (перша сигнальна система мозку)			
Особистість	Ціннісні соціальні установки особистості							

Таким чином, саме студентська молодь є сензитивною щодо цілей та засобів неформальної освіти у контексті пошуку та визначення стратегічних життєвих цілей, а також тактичних схем їх досягнення; потреби гармонійного включення в діяльність різних соціальних інституцій, підвищення соціального статусу шляхом реалізації індивідуальних, особистісних програм життєдіяльності. Це підтверджується нашими висновками при дослідженні функцій неформальної освіти [3] щодо особистісної та соціальної реалізації учасників неформального навчання.

Подібної думки дотримується В.А. Семиченко, яка, при визначенні діяльності як процесу реалізації активності людини, спрямованої на досягнення поставлених цілей, характеризує цілі як сукупність особистісних інтересів та потреб, а також суспільних, правових і професійних норм [7, с. 3]. Відповідно, базовими ознаками діяльності видаються: усвідомленість цілей та способів її досягнення, соціальна опосередкованість і узгодженість з активністю інших, технологічна опосередкованість відповідними стратегіями й тактиками [7, с. 4]. Дослідниця розглядає процес фахової підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності шляхом виокремлення двох взаємопов'язаних процесів – інтеріоризації (перехід зовнішніх дій у внутрішні) й екстеріоризації (перехід внутрішньої, психічної активності у зовнішню). Тобто, у процесі професійної підготовки майбутній фахівець інтеріоризує масив предметних фізичних дій у теоретичні моделі (теоретична складова підготовки) щоб надалі екстеріоризувати їх для вирішення змінних професійних завдань (практична сторона підготовки) [7, с. 9-10].

З огляду на представлені міркування вважаємо важливим висновок, що наразі ВНЗ не мають ресурсів для системного забезпечення практичної сторони професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів з огляду на широке поле сфер професійної діяльності, різноманітності фахових функцій та індивідуальних інтересів молоді. Це також підкреслює роль неформаль-

ної освіти у процесі професійної підготовки фахівців соціальної сфери як такої, що здатна допомогти вищій школі індивідуалізувати процеси навчання та виховання з урахуванням потреб молоді в творчій, професійній, особистісній самореалізації.

У процесі професійної підготовки процес інтеоріоризації передбачає перехід теоретичних знань у відповідні уміння (сенсорні, інтелектуальні, рухові, тощо); це породжує суперечність між традиційним підходом до організації вищої освіти, який не дає можливості перевести навчальну інформацію у відповідні компоненти предметної діяльності, що, в свою чергу, зумовлює формальність отриманих фахових знань.

Важливим з точки зору проблеми нашого дослідження є виокремлені В.А. Семиченко рівні передачі та засвоєння знань студентами у процесі професійної підготовки, характерні для теоретичної сторони означеного процесу, які полягають у формалізації знань і умінь студентів (на противагу категорії функціональних знань і умінь, притаманних системі неформальної освіти): ознайомлення, відтворення, формування умінь і навичок, творче перетворення. *На рівні ознайомлення* студентам надаються необхідні й достатні ознаки об'єктів, що вивчаються для орієнтації в певному колі явищ. Психологічним механізмом цього рівня є блокування студентами вивчення такої інформації внаслідок неуспішного її потреби. *На рівні відтворення* від студента вимагається екстеріоризувати знання для вирішення практичних вправ і завдань – тобто реконструювати інформацію власною інтерпретацією якомога точніше до вимог викладача. Це посилює формалізацію знань внаслідок зниження рівня усвідомлення студентами потреби у відповідних вправах та блокування потреби в її розумінні внаслідок постійної діяльності за заданим алгоритмом. *На рівні формування умінь і навичок* при формалізованому підході до процесів викладання і навчання виникає ризик обмеження кола потенційних професійних завдань змістом професійної підготовки. *На рівні творчого перетворення* формується

адаптивна здатність фахівця вирішувати варіативні професійні завдання шляхом дослідження, раціоналізації, конструювання й прогнозування; саме цей рівень дозволяє забезпечити ефективність процесу професійної підготовки [7, с. 19–21].

Співвідношення між особистістю суб'єкта освіти та соціальними нормами також представлено в гуманістичній теорії, яка стверджує, що результативність освіти визначається можливостями зближення "Я"-реального та "Я"-ідеального суб'єкта навчання – тобто цінностей й інтересів особистості та актуальних соціальних норм. Відповідно до гуманістичної теорії К. Роджерса визначальним принципом організації ефективного навчання є забезпечення спроможності рости, розвиватися і навчатися на засадах власного досвіду [1, с. 14], де саме неформальна освіта є ефективною.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, неформальна освіта є ефективним інструментом задоволення потреб особистості та соціальних інститутів за умови дотримання принципів співучасті, партиципативності, добровільності, соціального й особистісного включення. Аналіз наукової літератури свідчить, що пошуки педагогічної психології та соціології освіти наразі лежать у площині узгодження індивідуальних та суспільних потреб, які почасти нівелюються жорсткими рамками формального освітнього простору, орієнтованого на здобуття стандартизованих знань, умінь, компетенцій та компетентностей. Неформальна освіта як додаткова форма освітніх послуг дозволяє розширити межі засвоєння професійного досві-

ду залежно від інтересів студентської молоді та створити психологічно сприятливу атмосферу як основу самоідентифікації й самоактуалізації молоді.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні та порівнянні досвіду організації формального та неформального професійного навчання фахівців соціальної сфери з позиції професіографічного, особистісно-діяльнісного, акмеологічного підходів.

Список використаних джерел

1. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посіб. / І.М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
2. Жизненный путь личности / Под ред. Л.В. Сохань. – К.: Наукова думка, 1987. – 280 с.
3. Павлик Н.П. Функции неформальной освіти студентської молоді / Н.П. Павлик // Рівень ефективності та необхідність впливу педагогічних та психологічних наук на розвиток сучасного суспільства [наук. роботи учасників Міжнародної науково-практичної конференції]. – Харків: Центр педагогічних досліджень, 2013. – С. 33–36.
4. Психология жизненного успеха: Опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / Л.В. Сохань, Е.И. Головаха, Р.А. Ануфриева и др. – К., 1995. – 150 с.
5. Психология и педагогика: Учеб. пособие / Л.К. Аверченко, Т.В. Андришина, А.А. Бульгина, Л.А. Журевич, Г.М. Залесов, В.В. Звягинцев, О.И. Кашник, А.И. Крейк, В.М. Николаенко, Р.Б. Татарина, Е.А. Федосихина, С.С. Шибаева. – Москва–Новосибирск: ИНФРА-М, НГАЭиУ, 2000. – 175 с.
6. Психология і педагогіка життєтворчості / За ред. В.М. Донія, Г.М. Несен, Л.В. Сохань та ін. – К., 1996. – 792 с.
7. Семиченко В.А. Психология деятельности / В.А. Семиченко. – К.: Издатель Эшке А.Н., 2002. – 248 с.
8. Скрипченко О.В. Загальна психологія: Підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2014. – 464 с.
9. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. / В.Т. Циба. – К.: МАУП, 2000. – 152 с.

Надійшла до редколегії 15.05.16

Надежда Павлик, канд. пед. наук, доц.

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир

ТЕОРИИ ЛИЧНОСТИ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ НЕФОРМАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ

В статье представлены результаты анализа психологических и социологических теорий личности по схеме: основная идея теории, концепция структуры личности, положения касательно мотивации деятельности личности через призму их использования для организации неформального образования студенческой молодежи. Выделено противоречие между индивидуальными и социальными мотивами; охарактеризована личность в системе социальных институций. Спроектированы ресурсы и потенциальные возможности неформальных форм учебно-воспитательной деятельности по обеспечению потребностей, интересов и целей в образовательной среде. Сформулирован вывод о необходимости дополнения процесса профессиональной подготовки неформальным образованием для учета мотивации личности.

Ключевые слова: личность, теория личности, неформальное образование, формальное образование.

Nadiya Pavlik, PhD, Assoc. Prof.

Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr

THEORIES OF PERSONALITY AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR ORGANIZING NONFORMAL EDUCATION IN THE SOCIAL SPHERE

The results of analysis of psychological and sociological theories of personality are presented in this article. Analysis is done under the scheme: the main idea of the theory, the structure of personality concept, principles of motivation of the individual's activity through the prism of their usage for organizing nonformal education of students. Contradiction between individual and social motives is highlighted; personality in the system of social institutions is characterized. Resources and potentiality of nonformal forms of educational activities for meeting the needs, interests and goals in the educational environment are designed. Conclusion on the need of introduction in the process of professional training the nonformal education for consideration of motivation of the individual is done.

Keywords: personality, theory of personality, nonformal education, formal education.

УДК 364(37:36)

Ірина Савельчук, канд. пед. наук, доц.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ

ТЕОРИЯ ТА ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПОЗИЦІЙ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

У статті здійснюється критичний аналіз основних положень системного підходу до теорії та практики соціальної роботи. Обґрунтовано, що особливості соціальної роботи, її ефективність та успішність визначаються системною цілісністю. Розкрито засоби впровадження системного підходу до змісту соціальної роботи з певними групами клієнтів.

Ключові слова. Системний підхід, системна соціальна робота, теорія соціальної роботи, практика соціальної роботи.

Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні, зміни, які сприяють соціально-політичному оновленню суспільства щодо подальших реформ соціальної сфери актуалізують роль соціальної роботи, яка виступає дієвим механізмом розв'язання соціальних проблем насе-

лення. Професійна діяльність соціальних працівників набуває особливого значення, оскільки визначаються пріоритетні напрями стосовно формування соціально активної особистості, сприяння адаптації особистості в динамічному соціальному середовищі, підтримки соці-

© Савельчук Ірина, 2016

льно незахищеного населення, допомоги групам клієнтів, яка перебувають в складних життєвих обставинах.

Об'єктивна соціальна значущість соціальної роботи як практичної діяльності переконливо доводить необхідність пошуку та виявлення тих теоретичних аспектів, які дозволяють побудувати ефективний механізм надання соціальних послуг клієнтам, що враховує взаємозв'язок теорії та практики. Обумовленість теорії соціальної роботи розумінням "не лише соціальної поведінки індивіда, а й того що він завжди є частиною групи чи організації, живе в певному суспільстві, постійно зазнає його впливів, а його проблеми часто зумовлені саме належністю до груп, інститутів, культури або їх відсутністю" [7, с. 52] повинна впливати й на розвиток теоретико-методологічного напрямку, відповідно до якого здійснюється системна соціальна робота.

Організація на різних рівнях соціальної роботи на засадах системного підходу як проблема теорії та практики набуває актуальності у зв'язку з підвищенням якості надання соціальних послуг. Значення та перспективи ідеї "системи" в теорії та практичній соціальній роботі полягають у можливості "створення ефективної роботи мережі соціальних послуг, врахування наслідків системно-орієнтованих концепцій соціальної роботи для окремої людини як системи управління змінами і конфліктами завдяки розробки ефективних стратегій існуючих моделей практики" [9]. У цьому контексті обґрунтування вихідних принципів положень для здійснення системно-орієнтованої практики соціальної роботи повинно відбудуватися з позицій системного підходу. Це актуалізує необхідність визначення чинників, які б, з одного боку, забезпечували дієвість системної методології для досліджень в галузі соціальної роботи, а з іншого, сприяли ефективному застосуванню системної практичної моделі у роботі з різними групами клієнтів.

Ідея системного підходу набувала свого розвитку в працях таких відомих дослідників, як Л. Берталанфі, І.В. Блауберга, Е.Г. Юдіна, ставала предметом психологічних досліджень Б.Г. Ананьева, Л.Ф. Бурлачука, Г.С. Костюка, педагогічних та соціально-педагогічних досліджень С.У. Гончаренка, В.П. Беха, С.О. Сисоевої, А.Й. Капської, О.Г. Карпенко, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайноли, О.Л. Караман, В.А. Поліщук та ін. Це свідчить про те, що в наукових дослідженнях системний підхід як напрям наукової методології представлено досить поширено. Водночас, методологічні перспективи його застосування залишається недостатньо обґрунтованим в теорії соціальної роботи та невизначеними практичною соціальною роботою в Україні.

Мета статті полягає у необхідності визначення особливостей інтеграції теорії та практики соціальної роботи з позицій системного підходу.

Професія "соціальний працівник", її опанування потребує послідовного і ґрунтовного врахування своєрідності та ідентичності соціальної роботи, закономірностей її функціонування та розвитку, структурованої спрямованості напрямів як певної цілісності соціальної роботи. Об'єктивно забезпечити найбільш повне використання потенціалу соціальної роботи, неможливо також і без правильного використання ідеї системної організації соціальної роботи. Системне орієнтування соціальної роботи може виступити тим ключовим ресурсом, що забезпечує цілісне уявлення про світ клієнта, про можливості та результат системної взаємодії соціальних працівників з клієнтом і його оточенням, групою клієнтів, громадою тощо.

Системна методологія соціальної роботи вибудовується на загальноприйнятих засадах системного підходу, який проник у всі сфери наукового пізнання. Водно-

час, неоднозначність наукового статусу соціальної роботи, її структурування на теорію та практику, зокрема спрямованість практичної діяльності соціальних працівників поступово знаходять своє відображення у методології соціальної роботи. Переосмислення теоретичних засад щодо обґрунтування розробки і запровадження більш дієвих форм організації, доцільних методів й технологій соціальної роботи на засадах системного підходу надають змогу критичного аналізу методологічної проблематики досліджень в галузі соціальної роботи та пошуку перспектив системної інтеграції теорії й практики соціальної роботи.

Специфічність методологічних вимог та засобів теоретичного відтворення системи соціальної роботи, на думку В.П. Беха [3, с. 201-202], спричинена багатьма чинниками:

по-перше, тим, що така система має достатньо чітке та різке визначення своєї межі, яка поділяє зв'язки на внутрішні та зовнішні;

по-друге, виявом та аналізом системоутворюючих зв'язків та способу їх реалізації;

по-третє, відтворенням механізму життя, динаміки, тобто способу її функціонування та розвитку, бо для практики дуже важливо отримати не тільки її загальну характеристику, але й обґрунтувати закон взаємної зміни її властивостей.

Зрозуміло, що соціальна робота на ідеях системного підходу, повинна характеризуватися цілісним характером соціальних змін в умовах надання комплексу соціальних послуг на рівнях, як індивідуальної та групової роботи, так роботі в громаді. При цьому, ми вважаємо, що важливою особливістю може виступити інтеграція теорії та практики соціальної роботи завдяки науково-теоретичним засадам, механізмам реалізації (технологічним, організаційно-методичним), сукупності умов та чинників, що в цілому й забезпечують ефективність й успішність соціальної роботи. У результаті цього, співвідношення, інтегрування або розмежування теорії та практики соціальної роботи стають змістовною методологічною проблемою.

Відносно ідеї розмежування соціальної роботи на теорію та практику, зазначимо, що вона не нова для вітчизняної науки, оскільки у різні часи в конкретних галузях науки спостерігався або умовний розділ, або науково обґрунтована об'єктивність практичної діяльності визначити теорію та практику. Історичні передумови становлення зарубіжної соціальної роботи на засадах взаємодоповнення та взаємозбагачення теорії практичною діяльністю та навпаки, сприяли виникненню поділу на теорію та практику. В сучасних умовах пріоритетною стає проблема ідентичності соціальної роботи в контексті співвідношення чинників становлення та розвитку теорії та практики. Так, Майкольм Пейн [10], стверджує, що існування єдиної уніфікованої соціальної роботи спричинено конкретними історичними і соціальними умовами, проте вони вже не впливають на становлення сучасної європейської соціальної роботи. Розуміння складності соціальної роботи як соціального явища, дозволяє досліднику визначити практичні моделі соціальної роботи [10] серед яких:

- клінічна соціальна робота,
- соціальна допомога або соціальне забезпечення,
- соціальна педагогіка як форма соціальної роботи
- соціальний розвиток.

Об'єднуючим чинником може виступити методологія дослідження, оскільки "професійне мислення фахівців соціальної сфери, освіта в сфері соціальної роботи повинні відобразити дослідження складного характеру тієї чи іншої соціальної роботи в Європі і в інших країнах світу" [10].

Водночас слід зазначити, що теорія і практика соціальної роботи є самостійними елементами цілісної системи соціальної роботи і без розуміння специфічних закономірностей, які характерні їм як єдиній системі, не можна зрозуміти і мати цілісне уявлення про соціальну роботу як суспільне явище, її інституалізацію й професіоналізацію. Саме тому, питання наукового обґрунтування предмету, об'єкту та методів соціальної роботи, її змісту й структури на засадах системного підходу [5] сприяють не тільки розвитку методології соціальної роботи, а й розкривають інтегративний характер системному підходу стосовно теорії та практики соціальної роботи.

Проблематичним для розвитку цілісності соціальної роботи, залишається дискусійність питання щодо взаємозбагачення та взаємодоповнення теорії практикою, чи практики теорією. Відповідно до цього, сформувалися позиції наукових досліджень, які намагаються усунути суперечності щодо первинності або практики, або теорії. Так, ідея цілісності соціальної роботи, спираючись на усвідомлення практичного досвіду та пріоритетних проблем практики соціальної роботи з різними категоріями населення сприяє розвитку теоретичного обґрунтування практичних моделей соціальної роботи. В межах цього розуміння спостерігається:

- узагальнення практичних моделей соціальної роботи, що є недоцільним та "неможливим в контексті ідентичності" (М. Пейн);

- адаптаційність теоретичних засад для обґрунтування практичних дій, прийняття рішень щодо розв'язання практичних ситуацій.

Як бачимо, в цьому розумінні, становлення соціальної роботи як наукової теорії відбувається від практики до теорії. Труднощі, які зустрічаються в процесі створення або вибору теорії для практики, певною мірою, відображають обмеженість вибору теорії цілями практичної діяльності. натомість відображати співвідношення різних теорій для кожного конкретного випадку. Так, критеріями для визначення значущості теорії можуть виступити такі [11]:

- сфера застосування в практичній соціальній роботі, один з критеріїв, який обумовлює значення в певних межах практичного використання, відповідно до якого ідентифікуються частини теорії або вона в цілому;

- викладання (вивчення) теорії в процесі підготовки соціальних працівників в університетах або в коледжах університетів;

- визнання успішності стосовно практики соціальної роботи

- доцільність застосування для педагогічної підтримки.

Виходячи з означених критеріїв значущості теорії представлено класифікацію теорії соціальної роботи у норвезькому форматі до складу її увійшли п'ять теоретичних моделей [11]:

- теорія систем (System theory);
- психодинамічна теорія (Psychodynamic theory);
- теорія навчання (Learning theories);
- інтеракціоніська теорія (Interactionist theory);
- теорія конфліктів (Conflict theory).

Переваги полягають у тому, що соціальна робота як наукова теорія, по-перше, визначає та пояснює практичну діяльність, а по-друге, є мобільною та гнучкою щодо змін пріоритетних проблем практики соціальної роботи. Таким чином, теорії спираючись на практичний досвід соціальної роботи відповідає соціальним проблемам сьогодення та майбутнього.

Ідея системної методології об'єднує теорії на усвідомленні загального та особливого в концепціях, які обґрунтовують різні види соціальної роботи. В межах

цього розуміння системною цілісністю соціальної роботи відбувається:

- систематизації основних теорій та концепцій та їх угруповання в межах психолого-орієнтованих, соціолого-орієнтованих, комплексно-орієнтованих підходів;

- визначення характеру впливу на практику соціальної роботи щодо розробки й впровадження моделей, форм, методів і технологій соціальної роботи.

Як бачимо, означена позиція сприяє науковому становленню соціальної роботи, яке відбувається на методологічних засадах. Труднощі, що супроводжують процес становлення спричинені множинністю теоретичних засад соціальної роботи та структуруванням спрямованості практичної соціальної роботи.

Перспективним для методології соціальної роботи може виступити системний підхід, в межах якого повинен відбуватися розвиток інноваційних, креативних технологій соціальної роботи з різними групами клієнтів та їх впровадження в практику соціальної роботи.

З позицій системно-орієнтованих перспектив М. Пейн [10, с. 165] соціальна робота спрямована на відтворення соціальних контактів й відносин клієнтів, що орієнтується на досягнення соціально-значущих цілей (соціальна справедливість, соціальні зміни) поряд з розв'язанням міжособистісних проблем. На практиці реалізація таких перспектив здійснюється на засадах медичної (клінічної) роботи, мультидисциплінарних команд фахівців, що працюють з сім'ями та у мікросоціальному середовищі [10, с. 165], через створення соціальної мережі й систем соціальної підтримки, що сприяє подальшому розвитку теорії та практики соціальної роботи [10, с. 188].

Стосовно практики соціальної роботи, то застосування системної моделі відкриває суттєві можливості, оскільки "ґрунтується на ідеї, що задовільне життя людини залежить від систем, які її оточують, а сім'я є системою, всередині якої існують відносини між подружжям, дітьми і родичами, і яка включена у взаємодію з різноманітними соціальними інститутами – державою, системою освіти і виховання, економічними та іншими організаціями" [7, с. 53].

Успішність та ефективність соціальної роботи з позицій системного підходу на різних рівнях (з конкретним випадком, групами клієнтів, громадою, стаціонарних закладах) забезпечується дотриманням загальновідомих об'єктивних та суб'єктивних принципів. Дозволяють комплексно діяти та системно впливати на результат об'єктивні принципи, що включають [8]:

- цілісність системи, а не додавання властивостей її елементів;

- ієрархічність, яку забезпечує структурна організація системи;

- типи взаємозв'язку елементів, що впливають на відносини;

- інваріантність, що забезпечує стала частина її структури;

- зв'язок із середовищем завдяки комунікаціям і інформаційному обміну;

- мова системи як засіб здійснення цього обміну.

Специфіка організації соціальної роботи на засадах системного підходу, роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з формування здорового способу життя [6], соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді [1], соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими [3] зумовлена відповідними можливостями досягнення ефективності функціонування підтримки та інтеграції. Зокрема, в контексті методології соціальної роботи визначаються основні ознаки системи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими

в Україні: цілісність, емерджентність, цілеспрямованість, доцільність, структурність, ієрархічність, динамічність, відкритість, рівновага, стійкість, надійність, синергетичність, життєздатність, концептуальність [3]. Це надало можливість О.Л. Караман розглядати систему соціальної роботи на різних рівнях (підсистемах) та в ієрархічних зв'язках: макрорівні – держави в цілому, мезорівні – регіону, до якого належить конкретна виховна колонія, макрорівні – виховної колонії, особистості неповнолітнього; а також в межах підсистем, що виконують ті ж самі функції на різних рівнях системи й уявляють собою функціональні зв'язки – суб'єкт, об'єкт, мета, завдання, принципи, функції, зміст, форми, методи, технологія, результат. Крім того, системний підхід дозволяє розглядати соціально-педагогічну роботу як організаційно-управлінську систему – сукупність елементів, що забезпечують організацію, координацію й керівництво дій, спрямованих на нормальне функціонування та досягнення поставлених цілей системи [3].

Системна методологія соціальної роботи як система принципів, ознак і засобів організації соціальної роботи на індивідуально-особистісному, груповому рівнях, на рівні громади або стаціонарних закладів, забезпечує комплексне вивчення соціального явища або проблеми, впливу різних чинників, організації процесу в умовах взаємозв'язку. Системна орієнтація теорії соціальної роботи, що спрямована на виявлення закономірностей, принципів, категорійно-понятійного апарату науки, методів вивчення проблем соціальної роботи виступає інтеграційним засобом як поєднання теорії та практики, так і досягнення теоретичних й практичних результатів. Водночас, системний підхід як форма представлення узагальнених наукових методологічних досліджень в галузі соціальної роботи впливає на:

- розвиток та становлення теорії соціальної роботи;
- становлення професійної діяльності соціальних працівників;
- здійснення підготовки соціальних працівників;
- взаємозв'язок соціальної роботи та соціальної політики, соціального забезпечення і соціального обслуговування.

Ирина Савельчук, канд. пед. наук, доц.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ПОЗИЦИЙ СИСТЕМНОГО ПОХОДА

В статье осуществляется критический анализ основных положений системного подхода к теории и практике социальной работы. Обосновано, что особенности социальной работы, ее эффективность и успешность определяются системной целостностью. Раскрыты средства внедрения системного подхода к содержанию социальной работы с различными группами клиентов.

Ключевые слова. Системный подход, системная социальная работа, теория социальной работы, практика социальной работы.

Irina Savelchuk, PhD, Assoc. Prof.

Mukhailo Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv

SOCIAL WORK: THEORY AND PRACTICE WITH THE SYSTEM APPROACH

The article is a critical analysis of the main provisions of a systematic approach to the theory and practice of social work. Proved that the characteristics of social work, its effectiveness and success defined systemic integrity. Solved means of implementing a systematic approach to the content of social work with different groups of clients.

Keywords. The systems approach, systemic social work, social work theory, practice social work.

Таким чином, враховуючи переваги та обмеження застосування системного підходу в соціальній роботі як методології соціальної роботи, так і практичної соціальної роботи особливо акцентується на перспективних можливостей щодо його застосування.

Предметом подальших досліджень мають стати проблеми становлення та розвитку підготовки соціальних працівників в контексті аналізу системного підходу.

Список використаних джерел

1. Безпалько О.В. Системний підхід до організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді / О.В. Безпалько // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 3. – С. 46–53
2. Бех В.П. Соціальна робота і формування громадянського суспільства: монографія / В.П. Бех, М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 599 с.
3. Караман О.Л. Системний підхід як методологія дослідження соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в Україні / О.Л. Караман // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. кол.: В.В. Радул [та ін.]. – Кіровоград: КДПУ. – Вип. 107, ч. 1. – 2012. – С. 222–229.
4. Карпенко О.Г. Об'єкт, предмет та методи соціальної роботи: системний підхід / О.Г. Карпенко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: 36 наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. 3. – С. 99–107.
5. Пейн М. Социальная работа: современная теория. Учебное пособие / Малькольм Пейн. – М.: Академия, 2007. – 391 с.
6. Поліщук В.А. Системний підхід до роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з формування здорового способу життя / В.А. Поліщук // Таврійський вісник освіти. – 2013. – № 4(44). – С. 90–96.
7. Теорії та методи соціальної роботи: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – К.: Академвидав, 2005. – 328 с.
8. Теория социальной работы: Учебное пособие / Под общ. ред. И.Г. Кузиной. – Владивосток: Изд-во ДВГТУ, 2006.
9. Chetkov-Yanoov V. Social Work practice a systems approach / Benjamin Chetkov-Yanoov // <http://www.general-ebooks.com/book/76237092-social-work-practice-a-systems-approach-second-edition>
10. Payne M. European social works and their identities / M. Payne // ERIS Web Journal, Vol. 5, Iss. 2, 2014. – P. 1–14. – Режим доступу: <http://periodika.osu.cz/eris>
11. Hutchinson G.S. Five Theories in Social Work / Hutchinson Gunn Strand, Olstedal Siv. – Oslo: Universitetsforlaget. – UiN-report 1/2014. – 260 p. – Режим доступу: https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/id/96588/Hutchinson_GS.pdf

Надійшла до редколегії 28.05.16

УДК 37.013.42

Валентина Санжаровець, канд. філос. наук, доц.,
Марія Панченко, студ.
Національний авіаційний університет, Київ

КОНТРОЛЬ НАД СОЦІАЛЬНИМИ ПОСЛУГАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство має бути активним, контролювати здійснення соціальних послуг, тому що воно є замовником якісної соціальної роботи. Вибір фахової соціальної допомоги клієнтами соціальної роботи допоможе подолати негативні наслідки на місцевому рівні в українському суспільстві. Нагальним є потреба у створенні недержавних соціальних служб, які можуть конкурувати на ринку соціальних послуг.

Ключові слова: соціальні послуги, соціальні служби, громадянське суспільство, соціальна політика.

Сьогодні у нашій країні, як і в інших країнах світу, питання стоїть так: навчання соціальній роботі не може тільки пасивно відображати соціальний розвиток, воно повинно вести активний пошук шляхів вирішення та усунення соціальних проблем, що з'являються на шляху людини. Останнім часом помітно вирізняється тенденція посилення ролі неурядових організацій у формуванні державної політики стосовно соціальної роботи, що активно використовують міжнародний досвід захисту й забезпечення прав клієнтів, пристосовуючи його до вітчизняних соціокультурних умов.

Визначена мета конкретизувалася у таких завданнях: створення спеціалізованих соціальних служб, які надають комплексні соціальні послуги вразливим верствам населення; розробка та впровадження інноваційних технологій соціальної роботи, спрямованих на запобігання девіантних проявів та соціальної профілактики; підвищення рівня професійної компетентності спеціалістів соціальної сфери. Професіоналів для соціальної сфери потрібно готувати таким чином, щоб вони були здатні змінити, усунути і коректувати негативні соціальні прояви у суспільстві. А це можливо лише у закладах освіти, які будують навчання на нових позиціях і враховують тенденції розвитку соціальної політики в країні та інших факторів. Так чи інакше, сучасна система навчання соціальній роботі вимагає суттєвих змін і потребує вдосконалення.

Актуальність формування готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності визначається необхідністю створення умов для розвитку їхньої особистості, а також здатності створювати нові знання, щоб реалізувати їх на практиці. Орієнтація на репродуктивне відтворення знань фахівцем з соціальної роботи, яке зводить професійну підготовку до теоретичного заучування, призводить до неусвідомленого засвоєння навчальних курсів.

Метою статті є обґрунтування контролю з боку громади, а також місцевого самоврядування за соціальними послугами, що надають фахівці зі спеціальності "Соціальна робота".

У центрі уваги соціальної роботи перебуває людина, яка стає клієнтом соціального працівника і потребує науково обґрунтованого ставлення до розв'язання своїх проблем. Соціальна політика як складне і багатопланове явище регулює насамперед відносини, що виникають між членами суспільства в процесі задоволення ними найрізноманітніших потреб. Вона охоплює всі сфери життєдіяльності людини – працю, побут, культуру, відпочинок. Відносини між суспільством і особою соціальна політика регулює головним чином через упорядкування відносин між суспільством і соціальними групами. Важливим принципом політики соціальної роботи було й залишається задоволення потреб клієнтів.

Державні соціальні служби не в змозі здійснювати належну соціальну допомогу клієнтам у зв'язку з зайнятістю, не отримують достатньої фінансової підтримки для здійснення належних соціальних послуг, не мають

достатньої кількості фахівців. Нагальним є потреба у створенні недержавних соціальних служб, які можуть конкурувати на ринку соціальних послуг через соціальний контроль. Навчальні заклади мають можливість забезпечити соціальні служби фахівцями з соціальної роботи. Сучасна парадигма соціальної роботи, яка базується на інтегрованому підході, спрямована на координацію, ефективність і продуктивність соціальних послуг. Недержавними організаціями, що можуть надавати соціальну підтримку, є благодійні фонди, товариства, громадські об'єднання, приватні соціальні служби, відділення міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ, Товариство Червоного Хреста, Український фонд "Благотворуччя дітей", Представництво міжнародної благодійної організації "Кожній дитині", Міжнародна організація "Надія і житло для дітей") тощо.

На прикладі Шотландії де служби соціальної роботи забезпечуються органами місцевого самоврядування, волонтерськими організаціями і приватним сектором, щоб підтримати, підсилити і доповнити неформальне піклування, яке забезпечується та надається сім'єю і сусідами. Нагляд за наданням послуг на рівні центрального уряду забезпечується Групою Послуг Соціальної Роботи Шотландського Відділу Освіти (Social Work Services Group of the Scottish Education Department). Директор цього відділу відповідає за загальне управління органами місцевого самоврядування і фінансову підтримку для конкретних видів діяльності волонтерських організацій.

Головним Актом, яким керуються служби соціальної роботи в Шотландії, є Акт за соціальної роботи (Шотландія) 1968 р., який покладає загальний обов'язок на органи місцевого самоврядування з метою підвищення соціального добробуту і надання та забезпечення обслуговування особам, які його потребують. Акт покладає відповідальність на органи місцевого самоврядування за забезпечення спеціфічних послуг, як, наприклад, для дорослих правопорушників і для підтримки системи судів для неповнолітніх.

Вивчення характеру взаємозв'язку та механізму взаємодії громадянського суспільства і соціальної роботи є вимогою часу. Громадянське суспільство має певну соціальну структуру, його життєдіяльність зумовлена рівнем розвитку форм власності та потужності горизонтальних суспільних зв'язків. Саме громадянське суспільство, забезпечує репродукцію родового життя людей. Основною домінантою громадянського суспільства є окремо взята особистість, її потреби та інтереси. Сутність соціальної роботи – відтворення людини як єдиного джерела соціального світу і головного суб'єкта соціального життя. Зміст соціальної роботи визначається процесами, які відбуваються в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах життя суспільства як органічної системи. Будучи елементом соціальної політики, вона об'єднує людину, державу та громадянське суспільство.

Активна та ефективна соціальна політика держави, у структурі якої соціальна робота займає важливе міс-

це, оскільки відіграє роль одного з потужних виконавчих механізмів, повинна стати міцним підґрунтям всебічного, інноваційного, соціального розвитку країни, підставою для будівництва соціальної держави з конкурентоспроможною соціально орієнтованою ринковою економікою, здатною забезпечити людський розвиток, гідний рівень і якість життя громадян.

Громадянське суспільство – суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке утворює розвинені правові відносини з державою; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Громадянське суспільство також є інтегрованим позначенням всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, такого бою життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації. Громадянське суспільство – це механізм соціальної взаємодії, що складається з системи місцевого самоврядування, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місце соціальних дій, відносно автономних від держави. Серед основних ознак громадянського суспільства можна навести такі: визнання в ролі головної цінності суспільства людини, її інтересів, прав, свобод; рівноправність і захищеність усіх форм власності; економічна свобода громадян та їх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності; свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності; надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини; ідеологічна й політична свобода, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики.

Організації громадянського суспільства – це зареєстровані відповідно до чинного законодавства громадські організації, професійні спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, творчі спілки та інші організації, діяльність яких не пов'язана із здійсненням владних повноважень і отриманням прибутку з метою його розподілу.

Функції громадянського суспільства – основні напрями діяльності інститутів громадянського суспільства та їх впливу на суспільне життя. Інститути громадянського суспільства: по-перше, є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів, розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування значну частину суспільно-важливих питань, полегшуючи виконання державою її функцій; по-друге, виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, слугують опорою в їх можливому протистоянні з державою, формують "соціальний капітал", здатний до кооперації та ефективних солідарних дій; по-третє, систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади; по-четверте, виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів, завдяки чому кожна група отримує шанс бути почутою владою.

Соціальна робота в громаді та місцеве самоврядування має на меті ознайомити громадян із принципами соціальної роботи в громаді, дати уявлення про громаду як систему соціальної підтримки й етапи становлення соціальних служб у громаді, розглянути правове забез-

печення соціальної роботи в громаді, взаємозв'язок соціальних служб у громаді з органами місцевого самоврядування, механізм соціального замовлення, а також висвітлити досвід роботи обцинних служб в Україні та за кордоном, сформувані навички аналізу специфіки соціальної роботи в громаді та політики місцевого самоврядування щодо розв'язання локальних соціальних проблем.

Порівняно зі своїми столітніми сестрами англійкою Social Work, німецькою Sozial Arbeit та французькою Travail Social, українська соціальна робота, що налічує близько 15 років, справді робить тільки перші кроки. На теренах, де багато десятиліть володарювали соціальний захист та соціальне забезпечення, вона намагається знайти своє місце. Без застережень можна стверджувати, що в Україні відбувається своєрідний бум необхідності соціальної роботи.

Щороку виникають усе нові і масштабніші соціальні проекти як для впровадження нових підходів до розв'язання соціальних проблем з використанням теорій і методів соціальної роботи, так і для підготовки та перепідготовки соціальних працівників. Найбільшу активність виявляють у цьому процесі Міністерство соціальної політики України, а також, значних зусиль по впровадженню нової спеціальності докладають Міністерство внутрішніх справ та Міністерство оборони України. Нажаль, потенційно найбільший, як свідчить світовий досвід, замовник на працівників соціальної роботи Міністерство охорони здоров'я що тільки починає придивлятися до спеціальності "Соціальна реабілітація".

Спеціалісти, що займаються соціальним захистом, соціальною допомогою, соціальною політикою, психологією, реабілітологією, лікарями і медичні сестри, вчителі, вихователі і працівники пенітенціарних закладів з повним правом говорять про те, що займаються соціальною роботою та волонтерством як одним з аспектів своєї діяльності. І проти цього важко заперечувати. Якщо визначити, що соціальна робота це система теоретичних знань і заснована на них практика, яка має на меті забезпечення соціальної справедливості шляхом наснаження і підтримки найменш захищених верств суспільства та протидії факторам соціального виключення, більшість представників суміжних дисциплін погодяться, по-перше, що жодна з них не ставить перед собою таких завдань і, по-друге, що дисципліна, яка ставить перед собою такі завдання, вкрай необхідна в українському сьогоденні.

Взагалі соціальна робота має зв'язок з багатьма науками. Тому фундаментальні науки виграють значну роль у підготовці фахівця з соціальної роботи. Наприклад, якщо соціальний працівник не знається на психології, йому буде дуже важко спілкуватися з людиною, якій він зобов'язаний допомогти. До кожної людини є особливий індивідуальний підхід. Якщо особа не знає його, вона не здатна допомагати іншим, а тому і бути соціальним працівником також не може. Якщо людина займається милосердям, необхідно щоб вона знала медичну науку. Соціальний працівник повинен вміти надавати першу допомогу. Фахівець з соціальної роботи, як і кожна інша людина, громадянин своєї держави, зобов'язаний знати історію свого народу і, звісно, розумітися на основах соціальної історії. Філософія тісно пов'язана з соціальною роботою. Соціальний працівник у своїй діяльності має справу з людиною, взаєминами між особистістю і колективом, між соціальними групами. Уся його діяльність спрямована на удосконалення людських відносин, на проведення в життя ідеалів гуманізму. Саме через розвиток ідеї гуманізму розглядається зв'язок соціальної роботи з філософською проблематикою, особливо етикою, що має предмет дослідження

мораль. Валеологія також має велике значення для соціального працівника. Адже піклуватися про людей так само важливо, як підтримувати нашу природу бездоганно чистою.

Для вирішення соціальних проблем на рівні громади, правомірним у такій роботі застосування підходу на основі соціальних послуг. Такий підхід регламентовано проектом законом України "Про соціальні послуги": мінімальний базовий комплекс соціальних послуг – заходи з виявлення потреб, проведення оцінки потреб у соціальних послугах та організації їх надання. Надання мінімального базового комплексу соціальних послуг в адміністративно-територіальній одиниці забезпечує фахівець із соціальної роботи, соціальний працівник; надавачі соціальних послуг – підприємства, установи, організації та заклади незалежно від форми власності та господарювання, фізичні особи – підприємці, а також фізичні особи, які надають соціальні послуги, відповідно до вимог, встановлених цим Законом; соціальне замовлення – засіб регулювання діяльності у сфері надання соціальних послуг шляхом залучення на договірній основі надавачів соціальних послуг для задоволення потреб у соціальних послугах відповідно до результатів визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/територіальної громади у соціальних послугах.

Отже, обов'язок громадян, що прагнуть жити в демократичній державі, безсумнівно, має стати співвідношенням моралі й права: право передбачає моральне повноліття людини-громадянина. Громадянське суспільство повинно бути активним для контролю здійснення соціальних послуг, воно є замовником якісної соціальної роботи. Вибір фахової соціальної допомоги клієн-

тами соціальної роботи допоможе подолати негативні наслідки на місцевому рівні в українському суспільстві. Діяльність спеціалістів цього рівня ґрунтується на принципах співпраці й розуміння, відкритості і конфіденційності, своєчасної соціальної допомоги й підтримки, пріоритетності профілактики психосоціальних проблем, визнання цінності особистості клієнта і значущості його проблем. З огляду на це важливого значення набуває оволодіння етикою соціальної роботи як основою професійної діяльності, що становить сукупність моральних норм і приписів, які регулюють взаємини між працівниками соціальних служб і клієнтами, між самими соціальними працівниками, а також між соціальними працівниками і службовцями державних і недержавних управлінських структур.

Список використаних джерел

1. Войцях Т.В. Організація та здійснення професійної діяльності соціальних педагогів закладів освіти Черкаської області у 2013-2014 рр. : [методичні рекомендації] / Т.В. Войцях // Педагогічний вісник. – 2013. – № 3. – С. 85–89.
2. Карпенко О.Г. Професійна підготовка соціальних працівників в умовах університетської освіти: науково-методичний та організаційно-технологічний аспекти. Монографія / Олена Георгіївна Карпенко / [за ред. С.Я. Харченко]. – Дрогобич : Коло, 2007. – 374 с.
3. Поліщук В.А. Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: зарубіжний досвід. Посібник / В.А. Поліщук. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2003. – 184 с.
4. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. – К. : 2000. – 256 с.
5. Семігіна Т.В. Словник із соціальної політики / Т.В. Семігіна. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005.

Надійшла до редколегії 07.05.16

Валентина Санжаровец, канд. филос. наук, доц.,
Марія Панченко, студ.
Национальный авиационный университет, Киев

КОНТРОЛЬ НАД СОЦІАЛЬНИМИ УСЛУГАМИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Гражданское общество должно быть активным, контролировать осуществление социальных услуг, потому что оно является заказчиком качественной социальной работы. Выбор профессиональной социальной помощи клиентами социальной работы поможет преодолеть негативные последствия на местном уровне в украинском обществе. Неотложной является потребность в создании негосударственных социальных служб, которые могут конкурировать на рынке социальных услуг.

Ключевые слова: социальные услуги, социальные службы, гражданское общество, социальная политика.

Valentine Sanzharovets, PhD, Assoc. Prof.,
Maria Panchenko, student
National Aviation University, Kyiv

CONTROL ABOVE SOCIAL SERVICES OF CIVIL SOCIETY

Civil society must be active, to control realization of social services, because it is the customer of quality social work. Choice of professional social help will help to overcome negative consequences the clients of social work at local level in Ukrainian society. Urgent is a requirement increation of nontate social services that can compete at the market of social services.

Keywords: social services, social services, civil society, social policy.

УДК159.937.53

Радіон Свиноренко, канд. психол. наук, доц., докторант
Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Київ;
Антоніна Рудська, канд. психол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕМПОРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛІДЕРІВ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЄКТІВ

У статті розглядаються ключові соціально-психологічні особливості темпорального потенціалу лідерів соціальних проєктів. Показано, що різним типам лідерства в соціальних проєктах (спрямованим на дію, взаємодію і розвиток) імпліцитно притаманний відповідний темпоральний потенціал.

Ключові слова: лідерство, соціальні проєкти, синхронізація.

Активний розвиток сучасної України і загальний курс на встановлення відкритого громадянського суспільства, стикається з низкою не тільки економічних, але й соціально-психологічних проблем. Однією з них є по-

треба в самоорганізації та розвитку лідерського потенціалу членів суспільства, які б могли самостійно вирішувати та нести відповідальність за ті проблеми якими вони стикаються. На сьогоднішній день така можливість

© Свиноренко Радіон, Рудська Антоніна, 2016

з'являється у зв'язку з розширенням ролі соціальних проектів у суспільстві і формуванням цілої плеяди молодіжних лідерів, здатних керувати інноваційними змінами на локальному та глобальному рівнях.

Разом з тим, наукове дослідження молодіжного лідерства стикається з низкою проблем. Однією з них, є усталена в соціальній психології тенденція розгляду молодіжного лідерства з боку структурно-функціональних складових, які розглядаються як певні універсальні тенденції, а не як прояви внутрішнього ресурсу або потенціалу особистості, що є специфічним саме для молоді. Крім того, в науковій літературі часто не враховується, що діяльність лідера відбувається в динамічному часі, який обумовлений певним груповим утворенням, особливо це стосується саме груп, створених для реалізації соціальних проектів. Зазначені аспекти, на нашу думку, актуалізують питання про темпоральний потенціал лідера, та особливості його діяльності під час реалізації соціальних проектів, вивчення цього і стала метою нашого дослідження.

Слід зазначити, що темпоральний потенціал лідерів соціальних проектів значно відрізняється від поширеного в літературі, оскільки соціальним проектам притаманні цілий ряд рис, які обумовлюють особливості учасників, які їх реалізують.

По-перше, час в умовах реалізації соціальних проектів, за власними буттєвими ознаками відрізняється від часу, що використовується у тайм-менеджерській або суто експериментально-психологічній літературі. Так, у першому випадку, час розглядається як фізичний ресурс, який можна ділити, роздавати, планувати як і будь-який інший фізичний ресурс. Навпаки, у загально-психологічній літературі час розглядається як певна унікальна, наповнена смислами суб'єктна темпоральність. Однак, два зазначені підходи є недостатніми для розгляду темпорального потенціалу лідерства, оскільки, на відміну від суто психологічного підходу, час постійно конструюється у міжособистісній взаємодії. Звідси, виконання завдання в соціальному проекті відбувається не окремими персоналіями, а групою в цілому як колективним суб'єктом. Що в свою чергу відрізняється від менеджерського підходу регламентування швидкості.

По-друге, відмінною рисою лідерів соціальних проектів є потреба у максимальному врахуванні темпоральних контекстів, тобто усталених практик організації повсякденного життя у часі. Ці контексти можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми. Стосовно соціальних проектів, до внутрішніх темпоральних контекстів можна віднести повсякденні часові практики членів групи (звички щодо тривалості сну, прийому їжі, розділення робочого та дозвілевого часу) та практики планування часу (строки, дедлайни, часові обмеження та обмеження ресурсів). З іншого боку, зовнішній темпоральний контекст середовища, де відбувається реалізація соціального проекту, визначається особливостями щоденних практик місцевих жителів, їх розпорядок дня, звичаї та норми поведінки, які притаманні місцевій спільноті. В цьому випадку можна говорити про "спосіб життя", який слугує регулятором поведінки для всієї спільноти [4].

По-третє, відмінною рисою соціальних проектів на відміну від комерційних організацій, є те, що кожний молодіжний соціальний проект є унікальним, цілісним, обмеженим у часі та завершеним феноменом. Їх темпоральна унікальність полягає в тому, що вони не можуть бути абсолютно відтвореними в часі, оскільки з часом змінюється множина контекстів. Їх темпоральна цілісність пов'язана із тим, що кожний соціальний проект є спрямований на вирішення конкретної задачі, яка є актуальною на момент створення проекту. Необхід-

ність вирішувати конкретну задачу, яка є важливою у певний період обумовлює обмеженість у часі.

Як показує аналіз літератури, визначені три темпоральні особливості достатньо детально досліджено в західній літературі і розглядаються як "temporal entrainment" [5; 6]. Слід зазначити, що поняття "temporal entrainment" залишається досить новим у вітчизняній соціальній психології, хоча його частково досліджують у суміжних дисциплінах, наприклад в хронобіології, де використовується поняття "захоплення ритму" або як синонім "синхронізація" [0]. Разом із тим, на нашу думку, використання цих термінів не буде слушним, оскільки у першому випадку, мова йде про жорстко детермінований біологічний механізм, а у другому випадку, під "синхронізацією", розуміється тривалий механізм одночасного протікання кількох одночасних процесів з незмінним інтервалом часу [0, с. 468]. На нашу думку, більш виразним аналогом англійського терміну еквівалентним "temporal entrainment" має бути поняття налаштування, оскільки воно означає пристосування, приведення у потрібний стан [0, с. 336]. Що в свою чергу перекликається з метою соціальних проектів, які орієнтовані на вирішення проблем спільноти та суспільства в цілому.

Цілеспрямоване вивчення темпорального налаштування "temporal entrainment" в соціальній психології було розпочато Холлом [3; 5], Макрофом і Ротчфордом [8], Блудером [5; 6; 7]. Проте, найбільший внесок у дану проблематику був зроблений Анкою і Чонгом [1]. Особливість цього підходу полягає у тому, що можливо виділити три основні види темпорального налаштування, а саме темпу (tempo), синхронії (synchrony) і гармонійності (harmonic) [1].

Налаштування темпу або "tempo entrainment" означає настройку швидкості або частоти основних процесів або явищ (Lauer, 1981, Amato, 1983). Як показано в роботах Келлі, індивіди і групи здатні підлаштовувати свою швидкість для того щоб відповідати темпоральним умовам робочої ситуації [6]. Разом з тим, питання щодо якості діяльності залишається відкритим, з одного боку, пріоритет на узгодження швидкості може знижувати якість [6], з іншого боку, в умовах швидкоплинного середовища, швидке прийняття рішень може бути більш ефективним [5].

Налаштування темпу має принципове значення при дослідженні темпорального потенціалу лідера, оскільки останній виконує роль ритмозадавача або Zeigeber [8]. Так в умовах реалізації соціального проекту, передбачається, що волонтери будуть в своєму сприйнятті часу більш орієнтуватися на свого лідера як ритмозадавача і в свою чергу планувати та розпоряджатися часом у відповідності до свого лідера. У разі ж локальної громади, ритмозадавачем виступає голова місцевої спільноти, оскільки він має більшу владу, а відповідно й підлегли будуть слідувати йому. Разом з тим, слід зазначити, що ритмозадавачем може виступати не тільки персона, але і система правил і приписів залежно від рівня нормативності культури або середовища. Так, у високономративному середовищі, чіткі часові приписи можуть виступати головним об'єктом темпорального налаштування, а роль лідера в цьому аспекті стає другорядною і, крім того, сама ефективність праці – може втрачати своє першорядне значення [5]. Під час впровадження інновацій та виникнення супротиву, ритмозадавачем може виступати система правил, яка вже вкорінена у життєдіяльність спільноти.

Налаштування синхронії або "synchronic entrainment" означає одночасне узгодження в часі основних циклів. Мова йде про узгодження або координацію різних темпоральних практик з їх особливостями темпоральної

метрики, циклічності та інше. Сюди відносяться повсякденні практики з їх циклічними ритмами (наприклад: сну, неспання, практики вільного проведення часу, практики планування і використання часу). Крім того, сюди можна віднести закріплені в культурі уявлення про час та способи його використання. В даному випадку – це пласт культурного виміру часу, який розглянуто в працях Р. Мертон і П. Сорокіна, І. Холу, які вказують що для кожної культури характерно свій час: лінійний, циклічний та інші.

По-третє, необхідно виділяти гармонійне налаштування або "harmonic entrainment" – гармонійний збіг у часі кількох процесів, що робить їх для зовнішнього спостерігача цільними та завершеними. В умовах реалізації соціальних проектів, даний вимір є принципово важливим. Відомо, що лідер під час реалізації соціального проекту повинен максимально використовувати ресурси групи, виконувати роботу швидко і ефективно, враховувати "швидкісні" здібності кожного учасника

групи. Оскільки успішність реалізації соціального проекту багато в чому залежить від зовнішнього сприйняття гармонійності діяльності учасників проекту та групи волонтерів в цілому. Гармонійне сприйняття реалізації проекту може попередити супротив, який виникає під час впровадження інновацій.

Проведене емпіричне дослідження стилів лідерства в умовах реалізації соціальних проектів, яке було проведено на лідерах соціальних проектів програми "Zavtra.UA" Фонду Віктора Пінчука, показує, що в цілому, лідери соціальних проектів відрізняються високою самостійністю, та відкритістю до змін. Крім того, вони активно приймають участь у реалізації соціальних проектів, які зорієнтовані на зміну та покращення соціальної ситуації. Проведене дослідження дозволило виділити три основні стилі лідерства, а саме: орієнтоване на дію, на взаємодію та розвиток (рис. 1.)

Рис. 1. Співставлення стилів лідерства та типів темпорального налаштування

Так, для лідерів соціальних проектів, що використовують стиль "орієнтований на дію", притаманно самостійно мислити і діяти, крім того, лідери схильні бути більш рішучими, точними та діяти по програмі. Представники цього типу є досить активними та комунікабельними. З точки зору темпорального потенціалу можна казати, що лідери, які використовують даний стиль лідерства, більш зорієнтовані на швидкість виконання проекту, вони орієнтують групу на швидку реалізацію проекту. Крім того, можна очікувати, що подібні лідери будуть зорієнтованими на те, щоб займати провідну позицію в групі та бути ритмозадавачем.

Для лідерів соціальних проектів, що використовують стиль "зорієнтований на взаємодію" притаманна висока активність, високий рівень товариськості, емоційності та імпульсивності. З точки зору темпорального потенціалу, даному стилю лідерства характерний таким тип взаємодії з учасниками проекту, де відбувається налаштування груп на синхронну роботу, враховуючи їх типові практики та стиль життя.

Для лідерів соціальних проектів, що використовують стиль "зорієнтований на розвиток", властиво адаптуватися до ситуації, вони є ненаполегливим, але в той же час нерішучими. З точки зору темпорального потенціалу, для них притаманне темпоральне налаштування на гармонійне існування.

Отже, виявлені типи темпорального налаштування як складової темпорального потенціалу, ставлять цілий ряд додаткових питань щодо поширеності цих типів лідерства та особливостей його ефективності не лише в соціальних проектах, але й інших групах, що й стане метою подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Биологические ритмы / Под ред. Ю. Ашофа. – М.: Мир. 1984. – Т. 1. – 414 с.

2. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: Русский язык, 1986. – 795 с.

3. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1988. – 624 с.

4. Швалб Ю.М. Социально-психологические аспекты институализации социальных проектов в локальных общинах / Ю.М. Швалб // Актуальные проблемы психологии. – Т. 7, вып. 20, ч. 2. – С. 263–270.

5. Ancona D. Entrainment: Pace, cycle, and rhythm in organizational behavior / D. Ancona, & C.L. Chong // Research in Organizational Behavior. – 1996, 18. – P. 251–284.

6. Bluedorn A.C. The human organization of time: Temporal realities and experience / A.C. Bluedorn. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2002.

7. Bluedorn A.C. Organizationally relevant dimensions of time across levels of analysis / A.C. Bluedorn, & K.S. Jaussi // Research in Multi-Level Issues. – 2007, 6. – P. 187–223.

8. Bluedorn A.C. Time and the challenge of temporal concepts / A.C. Bluedorn, & K.S. Jaussi // Research in Multi-Level Issues. – 2007, 6. – P. 249–255.

9. Bluedorn A.C. Leaders, followers, and time / A.C. Bluedorn, & K.S. Jaussi // Leadership Quarterly. – 2008, 19. – P. 654–668.

10. Eisenhardt K.M. Speed and strategic choice: How managers accelerate decision making / K.M. Eisenhardt // California Management Review. – 1990, 32(3).

11. Hall E.T. The silent language / E.T. Hall. – New York: Anchor books, 1981.

12. Kelly J.R. 1988. Entrainment in individual and group behavior / J.R. Kelly // The social psychology of time: New perspectives / J.E. McGrath (Ed). – Newbury, CA: Sage, 1988. – P. 89–110.

13. Hall E.T. The dance of life: The other dimension of time / E.T. Hall. – Garden City, NY: Anchor Press, 1983.

14. McGrath J.E. Time and behavior in organizations / J.E. McGrath, & N.L. Rotchford // Research in Organizational Behavior. – 1983, 5. – P. 57–101.

15. Merton R. Sorokin / R. Merton.

16. Shamir B. Leadership takes time: Some implications of (not) taking time seriously in leadership research / B. Shamir // The Leadership Quarterly. – 2011, 22. – P. 307–315.

17. Mitchell T.R. Building better theory: Time and the specification of when things happen / T.R. Mitchell, & L.R. James // Academy of Management Review. – 2001, 26. – P. 530–547.

18. Zaheer S. Time scales and organizational theory / S. Zaheer, S. Albert, & A. Zaheer // Academy of Management Review. – 1999, 24. – P. 725–741.

19. Gersick C.J.G. Time and transition in work teams: Toward a new model of group development / C.J.G. Gersick // Academy of Management Journal. – 1988, 31. – P. 9–41.

20. George J.M. The role of time in theory and theory building / J.M. George, & G.R. Jones // Journal of Management. – 2000, 26. – P. 657–684.

Радион Свиноренко, канд. психол. наук, доц., докторант
 Институт социальной и политической психологии АПН Украины, Киев;
 Антонина Рудская, канд. психол. наук, ассист.
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕМПОРАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИДЕРОВ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ

В статье рассматриваются ключевые социально-психологические особенности темпорального потенциала лидеров социальных проектов. Показано, что разным типам лидерства в социальных проектах (направленным на действие, взаимодействие и развитие) присущие отличительные особенности темпорального потенциала.

Ключевые слова: лидерство, социальные проекты, "восприятие" времени, полихроничность, скорость, синхронизация, временная перспектива.

Radion Svyrenko, PhD, Assoc. Prof.
 Institute of Social and Political Psychology of APN of Ukraine, Kyiv;
 Rudska Antonina, PhD, assist.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL PSYCHOLOGY OF LEADER'S TEMPORALITY IN SOCIAL PROJECTS

The paper discusses the key socio-psychological characteristics of temporal potential leaders of social projects. It is shown that for different types of leaders in social projects (aimed at action, cooperation and development) respectively inherent specific time discourse.

Keywords: leadership, social projects, "perception" of time, speed, synchronization, time perspective.

УДК 37.035

Віра Синякова, канд. пед. наук, ст. викладач
 Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Київ

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ЦІННОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Метою статті є дослідження гендерних стереотипів та цінностей сучасного українського суспільства. У статті висвітлено сутність гендерних уявлень сучасних підлітків, виявлено уявлення сучасних підлітків про гендерні ролі та еталони поведінки хлопчиків та дівчат. В статті уточнено уявлення хлопчиків і дівчаток про сутнісні характеристики гендерних ролей. Також був вивчений зміст гендерних стереотипів, установок і цінностей підлітків щодо характеристик, місця та ролі жінки й чоловіка в суспільстві.

Ключові слова: гендер, соціум, суспільні відносини, гендерні ролі, гендерні стереотипи, маскуліність, фемініність.

Однією із головних домінант соціального розвитку в підлітковому віці є наслідування ролей чоловіка і жінки, батьківської й материнської моделі поведінки та на основі цього сприймання себе в навколишньому світі. Батьківська сім'я є також найбільш важливим чинником становлення гендерної ідентичності підлітків, їх гендерної культури та поведінки. Водночас, родина, демонструючи усі тонкощі внутрішньої та зовнішньої взаємодії, залишається підвладною багатьом традиційними гендерним стереотипам. Особливо це стосується неповних родин, де особливо яскраво простежується порушення ідентифікації з образом батьків у результаті завоювання дітьми дисгармонійних настановлень маскуліності/фемініності.

Варто підкреслити, що для дитини підліткового віку такі поняття як "справжній хлопець", "справжня дівчина" невід'ємні від її прагнення до дорослості та самостійності. Зрозуміло, що дівчата за своєю природою та вихованням помітно відрізняються від хлопців, зокрема здатністю тонше відчувати, переживати і виразніше, ніж чоловіки, виявляти свої внутрішні переживання у зовнішній поведінці. Усі згадані жіночі риси не виникають самі по собі, завдяки одним лише вродженим, природним схильностям (хоча природа в цьому теж відіграє важливу роль). Так само одна природа не може забезпечити формування особистості мужнього, відважного, хороброго, розсудливого та врівноваженого чоловіка. Названі риси у представників жіночої та чоловічої статі є, передусім, результатом виховання як загального або, як ми його назвали б, соціального, і специфічного – тобто гендерного виховання, так і батьківського (сімейного) [2].

Метою нашого дослідження було дослідження сутнісних характеристик гендерних стереотипів сучасності.

Дослідження було проведено із трьома категоріями респондентів – підлітки, матері з неповних родин та педагоги.

З метою вивчення загальних гендерних уявлень дівчат-підлітків нами, насамперед, була використана

авторська анкета "Виявлення уявлень дівчат-підлітків про особистість чоловіка". В дослідженні взяли участь 456 дівчат віком 11–16 років (183 дівчини, що проживають у неповних родинах). Уявлення цих дівчат-підлітків щодо характеристик особистості реального чоловіка теж суттєво відрізняються від відповідей їх однолітків, що проживають у повних родинах.

Зокрема, у відповідях дівчат-підлітків з неповних родин в описі реального чоловіка переважною є матеріальна незалежність – 87,36 %, окрім того, дівчата надають значну увагу наявності господарсько-побутових умінь – 78,14 % та такій характеристиці як "любов до дружини" – 75,21 %. При цьому уявлення дівчат-підлітків із неповних родин також відрізняються перебільшенням притаманності певних характеристик реальному чоловіку.

Причиною виявлених розбіжностей, на нашу думку, є особливості соціокультурного середовища неповної родини – у монобатьківській родині дівчина-підліток позбавлена можливості повноцінного формування адекватного стереотипу поведінки осіб чоловічої статі, в тому числі на засадах гендерної рівності. Педагогіка оцінює показник ідентифікації дітей зі своїми батьками як одним із основних критеріїв ефективності сімейного виховання, при якому дитина ніби виражає прийняття етичних й ідеологічних норм своїх батьків. Здійснення цієї складової процесу гендерної соціалізації в неповній родині деформується у зв'язку з відсутністю одного із батьків.

Виявити уявлення сучасних підлітків про гендерні ролі та еталони поведінки хлопчиків та дівчат мало на меті анкетне опитування "Хлопці та дівчата нашого класу" [1] анкетуванні взяли участь 94 хлопці та 167 дівчат (85 з них проживають у неповних родинах). Аналіз та узагальнення результатів анкетування дозволило зробити низку висновків.

По-перше, уявлення про майбутнє у дівчат, які виховуються в повних та неповних родинах, суттєво відрізняються. Так, усі дівчата з неповних родин (99,84 %) в

майбутньому хочуть створити власну родину, отримати освіту (83,00 %) та професію (96,41 %). Їхні однолітки із повних родин серед головних пріоритетів майбутнього відзначили бажання бути привабливими (96,76 %), отримати професію (54,31 %) та освіту (48,23 %). А от утворення родини для них не є першочерговим завданням (44,68 %). Також не можна не відзначити, що для переважної більшості дівчат пріоритетним є бажання отримати професію, а не освіту. Цей факт, на нашу думку, свідчить про стереотипне мислення дівчат обох категорій щодо ролі і призначення жінки.

По-друге, виявлені суттєві відмінності в уявленнях дівчат-підлітків за категорією "справжній" хлопець: дівчата із неповних родин вважають його більш сміливим (88,63 %), сильним (84,14 %), чесним (84,53 %), "джентльменом" (76,53 %), якому притаманні неабиякі розумові здібності (48,97 %), на відміну від уявлень дівчат, які проживають у повних сім'ях. Останні бачать "справжнього" хлопця, перш за все розумним (50,96 %) і захищеним (47,43 %).

По-третє, відповіді дівчат обох груп щодо розподілу домашніх обов'язків теж є відмінними. Зокрема, дівчата з неповних родин, окрім стереотипно жіночих обов'язків, вважають за потрібне виконувати і стереотипно чоловічі обов'язки, наприклад, ремонтувати різні речі (40,42 %). Крім того, дівчата-підлітки з неповної родини вважають жінку більш розумною (92,23 %) та умілою (88,56 %), тоді коли підліткам із повних родин жінка здається, насамперед, доброю (55,72 %) та красивою (47,12 %).

Нами також виявлено, що дівчата-підлітки з неповних родин не мають чітко сформованих ідеалів чоловіка та жінки (образ чоловіка надмірно фемінізований), що може перешкоджати адекватній статевій ідентифікації. Так, жінка, на думку підлітків із неповних родин, щоб досягти успіху, повинна вміти захистити себе (84,75 %). Має місце також думка, що жінка повинна гарно навчатися (79,34 %).

Поряд із цим, нами виявлено, що дівчата-підлітки з неповних родин не почувають себе захищеними в родині, однак ставляться до родини більш позитивно, ніж їхні однолітки з повних родин. У підлітків із неповних родин існує також неусвідомлювана тенденція до сприйняття чоловіків як потенційних батьків, образ матері при цьому менш фемінізований. Підлітки з неповних родин рідше вказують на недостатню залученість батька до процесу виховання, ставлення до батька більш позитивне. Мати у неповній родині уявляється менш емоційною, ніж у повній.

Щодо спрямованості опитуваних на майбутнє, то дівчата з неповних родин ставлять перед собою більше завдань, які стосуються професійної самореалізації, але разом із тим майже стовідсотково хочуть мати повноцінну сім'ю. Отже, можна зробити висновок, що дівчата-підлітки з неповних родин мають стійкі уявлення про ролі та еталони чоловічої та жіночої поведінки, але вони не відповідають соціальному запиту сучасного суспільства щодо рівноправності жінок та чоловіків.

Уточнити уявлення хлопчиків і дівчаток про *сутнісні характеристики гендерних ролей* дозволив авторський анкетний опитувальник "Уявлення підлітків про гендерні ролі". В анкетуванні взяли участь 94 хлопці та 167 дівчат (85 з них проживають у неповних родин). Аналіз отриманих даних дозволив установити, що стереотип маскулітності/фемінітності чітко прослідковується у відповідях сучасних підлітків різної статі. Вони описують чоловіка, як мужнього (90,33 %), сильного (87,56 %), хороброго (89,24 %), а жінку, як добру (86,43 %), милу (56,42 %), працюючу (91,34 %), люблячу дітей (96,53 %), спокійну (72,34 %) та розсудливу (63,26 %). Однак сучасні підлітки незалежно від статі на перші місця висувають сімейні гендерні ролі

представників обох статей. Щодо професійних ролей, то вони все ж таки є більш значущими для хлопчиків.

Нами також встановлено, що підлітки обох груп особистісні якості чоловіків вважають більш вагомими, ніж особистісні якості жінок, але для дівчат, які виховуються в неповних родин, це перебільшення є більш значущим. Отже, переважна більшість дівчат-підлітків із неповних родин мають звужені уявлення про еталони чоловічої та жіночої поведінки, що відображають традиційність їх гендерних уявлень.

З метою аналізу показників ціннісного критерію був вивчений *зміст гендерних стереотипів, установок і цінностей підлітків щодо характеристик, місця та ролі жінки й чоловіка в суспільстві* за допомогою анкети "Стереотипи сучасності". В дослідженні взяли участь 887 підлітків, 461 з яких юнаки (52 %) та 426 – дівчата (48 %). Респонденти представляли вікову групу 11–16 років. Питання були спрямовані на виявлення гендерних стереотипів респондентів, зокрема ставлення до соціальних ролей чоловіків і жінок. На питання "Чи існують риси вдачі характерні лише для чоловіків або жінок?" 52,00 % респондентів дали відповідь "ні". Це демонструє їх розуміння того, що будь-які особистісні характеристики можуть бути притаманні як чоловікам, так і жінкам, тобто є загальнолюдськими, навіть якщо вони проявляються по різному. Водночас 48,00 % респондентів відповіли "так" і привели варіанти таких характеристик. Найчастіше як "обумовлені статтю" у відповідях відзначалися "мужність" та "жіночість", а також інші традиційно закріплені характеристики. Наприклад, виключно чоловічими рисами підлітки вважають лідерство (85,55 % – хлопці, 79,73 % – дівчата), самостійність (76,16 % та 73,24 %) і цілеспрямованість (63,43% та 57,57%), а жіночими – скромність (81,42 % та 76,3 %), сором'язливість (68,74 % та 54,63 %). Отже, узагальнені образи чоловіків та жінок протиставляються один одному при описі властивостей характеру, тобто є стереотипізованими.

Наступний блок питань мав на меті визначити ставлення підлітків до найбільш поширених соціокультурних гендерних стереотипів. Це дозволило визначити різницю в сприйнятті гендерних ролей та гендерних стереотипів на прикладі узагальнених образів чоловіків і жінок. Проаналізувавши отримані результати, ми умовно розділили стереотипні твердження на чотири групи:

- стійкі – з ними згодні більшість респондентів обох статей; серед них найбільший відсоток отримали положення про те, що чоловік повинен бути цілеспрямованим та активним (93,22 % – хлопці; 95,52 % – дівчата), а жінка повинна гарно виглядати (відповідно 90,12 % і 91,24 %), вміти готувати і вести домашнє господарство (відповідно 90,23 % і 83,42 %).

- динамічні – вони відображають думки, протилежні запропонованим в опитувальнику стереотипам, що змінилися в уявленні сучасних підлітків. Серед них важливими є заперечення підлітками думки, що родина для чоловіка не головне (54,52 % – хлопці та 50,33 % – дівчата), а також положення, що "жіноча" робота робить чоловіків жіночними (51,34 %).

- дискусійні – твердження, про які хлопці та дівчата мають протилежну думку. Найбільш дискусійним виявилось положення про те, що "материнство – основа життя жінки" (73,64 % хлопців і лише 25,45 % дівчат), що чоловіки повинні заробляти більше (68,73 % хлопців, 48,24 % дівчат), а також про те, що жінки не повинні опанувати "чоловічі професії" (42,56 % хлопців та 28,34 % дівчат).

- заперечувальні – включили твердження, з якими не погоджується переважна більшість хлопців та дівчат. До цієї групи увійшли такі положення: "жінка відповідальна за збереження сім'ї" – з ним не погоджуються 62,22 % дівчат та 40,11 % хлопців; та "жінка не повинна заробляти біль-

ше, ніж чоловік" – відповідь "ні" дали 47,45 % хлопців і 70,00 % дівчат. Варто зазначити, що ці стереотипи заперечуються переважно дівчатами, що може бути свідченням їх прагнення до егалітарних стосунків між статями.

Узагальнення отриманих результатів дає нам змогу зробити наступні висновки: більшість підлітків не піддають сумніву статус чоловіка та маскулініні характеристики його особистості; для жінки ж традиційно важливою характеристикою вважається турбота про свій зовнішній вигляд (90,24 % – хлопці, 9,73 % – дівчата). Респонденти впевнені, що жінки (90 %) та чоловіки (88 %) повинні виконувати хатню роботу відповідно до статі. Незважаючи на те, що 80,54 % юнаків і 75,32 % дівчат поділяють стереотип "кар'єра – основа життя чоловіків", на думку респондентів обох статей, сім'я (що традиційно вважається "жіночою" сферою інтересів), для хлопчиків також важлива. Із твердженням про вплив професії на поведінку не згодні кожен другий респондент. Зокрема, на питанні анкети "Чи існують суто "чоловічі" та "жіночі" професії?" негативно відповіли 43,24 % юнаків і 32,47 % дівчат. Позитивні відповіді дали 57,35 % юнаків і 68,78 % дівчат, навівши як приклад типово жіночих професій "доярка", "прибиральниця" – тобто такі види праці, що не потребують професійної освіти, або належать до низько кваліфікованих робіт – з низькою оплатою праці та передбачають традиційну для жінок сферу обслуговування, в тому числі членів сім'ї ("нянька", "швачка", "медсестра"). В якості "чоловічих" професій вказувалися "шахтар", "водій", "програміст". Іноді респонденти замість конкретних професій вказували посаду "директор" або "начальник", очевидно вважаючи це типово "чоловічою справою".

Динамічні гендерні стереотипи, що мають тенденцію до послаблення або зміни, торкнулися тільки тверджень, які стосуються чоловіків. Підлітки висловлюють думку, що чоловіки можуть працювати в будь-якій сфері праці без шкоди для своєї особистості, їм важливо бути привабливими і мати сім'ю. Дискусійні стереотипи відображають відмінності уявлень хлопців та дівчат про ролі чоловіків і жінок. На тенденцію зміни стереотипних гендерних уявлень указує кількість респондентів, які мають труднощі з відповіддю (від 9,15 % до 29,32 %). Незгоду зі стереотипами висловили понад 30 % опитаних дівчат.

Отже, традиційні соціокультурні гендерні стереотипи є досить стійкими, а це пояснюється не лише тісним зв'язком між соціальними ролями чоловіків і жінок та відповідно приписуваними їм рисами, а й особливостями процесу опрацювання інформації, притаманному людській свідомості.

Опрацювання чинних державних документи України з освітньої та гендерної політики – Указів Президента "Про підвищення соціального статусу жінок в Україні" від 25.04.2001 р. та "Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо

забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" від 26.07.2005 р., Законів України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" від 01.01.2006 р., "Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту" від 10.09.2009 р., Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року" від 27.12.2006 р., а також шкільних програм, методичної літератури для вчителів та учнів, матеріалів періодичних видань, праць науковців і педагогів-практиків, присвячених гендерній проблематиці, дозволило підтвердити положення про те, що провідним запитом суспільства щодо гендерної проблематики є моделювання процесу гендерної соціалізації на засадах гендерної рівності та демократії. Тому пріоритетним напрямком соціалізації сучасно молоді має бути формування гендерних стереотипів на основі гендерної демократії.

З урахуванням предмета нашого дослідження і відповідно до запиту суспільства щодо забезпечення гендерної рівності статей процес моделювання гендерної соціалізації дівчат-підлітків має здійснюватися у відповідності до означених нижче вимог:

1. Розуміння гендерної соціалізації як процесу і результату засвоєння дівчинкою-підлітком гендерних культурних цінностей, гендерних норм та правил гендерної поведінки відповідно до егалітарних соціокультурних уявлень суспільства про ролі, статуси і призначення чоловіків і жінок.

2. Розгляд суті гендерної соціалізації дівчат-підлітків із неповних родин як створення відповідних соціально-педагогічних умов для їх успішної гендерної соціалізації та досягнення її результату – гендерної соціалізованості.

3. Визначення мети гендерної соціалізації як формування гендерно соціалізованої дівчини (майбутньої жінки), яка здатна самореалізуватися у різних сферах суспільного життя, завдяки набуттю егалітарної свідомості та відповідних способів життєдіяльності.

4. Обґрунтування завдань гендерної соціалізації дівчат-підлітків із неповних родин відповідно до змісту гендерної соціалізації та до типу родини, в якій вони проживають.

5. Структурування процесу гендерної соціалізації дівчат-підлітків із неповних родин шляхом визначення її етапів, стадій і побудови моделі гендерної соціалізації цих дівчат.

Список використаних джерел

- Вілкова О.Ю. Конструктивні та деструктивні функції гендерних стереотипів : Автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 "Економічна соціологія" / О.Ю. Вілкова. – К., 2005. – 18 с.
- Шабаєва Н.С. Гендерна соціалізація студентів коледжу в позанавчальній діяльності : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 "Соціальна педагогіка" / Н.С. Шабаєва. – Луганськ, 2011. – 20 с.

Надійшла до редколегії 11.05.16

Вера Синякова, канд. пед. наук, ст. преподаватель
Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова, Киев

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ И ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Целью статьи является исследование гендерных стереотипов и ценностей современного украинского общества. В статье рассматривается сущность гендерных представлений современных подростков, определены представления современных подростков о гендерных ролях и образцах поведения мальчиков и девочек. В статье уточнены представления мальчиков и девочек о основных характеристиках гендерных ролей. Также было изучено содержание гендерных стереотипов, установок и ценностей подростков в характеристиках, содержаниях и роли женщины и мужчины в обществе.

Ключевые слова: гендер, социум, общественные отношения, гендерные роли, гендерные стереотипы, маскулинность, феминность.

Vera Sinyakova, PhD, Sen. Lecturer
Mykhailo Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv

GENDER STEREOTYPES AND VALUES OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The article is a study of gender stereotypes and values of modern Ukrainian society. In the article the essence of gender representations of modern teenagers, found the idea of modern teenagers about gender roles and patterns of behavior of boys and girls. The article specifies the representation of boys and girls of the essential characteristics of gender roles. Also studied was the content of gender stereotypes, attitudes and values about adolescent characteristics, place and role of women and men in society.

Keywords: gender, society, social relations, gender roles, gender stereotypes, maskulinity, femininity.

УДК 32.8

Маргарита Сова, д-р пед. наук, проф.,
Світлана Дєніжна, канд. пед. наук, доц.
Інститут кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, Київ

СУЧАСНІ МЕДІАТЕХНОЛОГІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ

Розкрито комунікативний та технологічний потенціал медіатехнологій у трансформації соціально-комунікативного простору; здійснено опис GR-технологій; розглянуто можливості технологій трансмедійного сторітеллінгу в залученні цільової аудиторії до взаємодії у змішаній реальності, що поєднує онлайн і офлайн-комунікації; проаналізовано ознаки phygital-технологій, утворених на перетині фізичної та цифрової реальності, потенціал якої полягає в поєднанні існуючої дійсності та віртуальної реальності, а також трансформації способів спілкування і свідомості людей, зміні смислів і стереотипів соціальних комунікацій. Відзначено, що інструментарій сучасних медіатехнологій доцільно інтегрувати у традиційні технології, що спричинить появу інновацій у соціально-комунікативному просторі.

Ключові слова: медіатехнології, соціально-комунікативні технології, GR-технології, трансмедійний сторітеллінг, phygital-технології.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У період глибокої кризи, що відбувається в соціальній, економічній, політичній, культурній сферах актуалізуються пошуки шляхів створення соціально-комунікативного простору, в якому ефективно взаємодіють різні верстви населення і масмедіа для вирішення нагальних проблем українського суспільства. У цьому аспекті особливої актуальності набуває дослідження комунікативного потенціалу сучасних медіатехнологій, завдяки яким стає можливим здійснення реальних дій щодо перетворень існуючої дійсності.

Можливість проведення конструктивного діалогу, налагодження зворотного зв'язку з аудиторією, отримання необхідної інформації визначають смислові й концептуальні особливості сучасних медіатехнологій, надає їм привабливості як для різних соціальних інститутів, так і для політики й бізнесу. Як відомо, завдяки використанню медіатехнологій встановлюється баланс у соціально-комунікативному просторі: вони є цікавими і затребуваними громадськістю і, тим самим, сприяють досягненню організованої суспільної активності.

Наукове дослідження проблеми, що розглядається, є актуальним для подальшого розвитку як теоретичних, так і прикладних аспектів комунікації медіатизованого соціально-комунікативного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значний інтерес науковців до трансформації соціально-комунікативного простору. У наукових дослідженнях здійснено спробу розкрити значний потенціал медіатехнологій у встановленні зв'язків громадськості з державними і недержавними інституціями [4], класифікацію різних видів соціально-комунікативної діяльності щодо впливу на процес прийняття конструктивного рішення в органах державної влади і місцевого самоврядування [3], досягненні якісних перетворень у взаємостосунках працівників ЗМІ з цільовою аудиторією [6; 7], створенні контенту соціальних мереж і створенні поліфонічного комунікативного середовища [2].

Проте розкриття комунікативних і технологічних можливостей новітніх медіатехнологій, зокрема GR-технологій, трансмедійного сторітеллінгу, phygital-технологій, у трансформації соціально-комунікативного простору, функціонування їх різноформатних елементів у крос-платформному середовищі недостатньою мірою висвітлюється у науковій літературі. На підтвердження актуальності дослідження поставленої проблеми слід звернути увагу на необхідність вирішення питань співпраці між органами влади, громадськістю, соціальними працівниками, представниками ЗМІ засобами медіатехнологій.

Мета статті – розкрити потенціал сучасних медіатехнологій у трансформації соціально-комунікативного простору.

Виклад основного матеріалу. У вирішенні поставленої мети, перш за все, слід звернути увагу на такий вид медіатехнологій, як "соціально-комунікативні технології", котрі в науковій літературі інтерпретуються як системно організована діяльність соціального суб'єкта, спрямована на розв'язання соціально значущих завдань і складає систему процедур і операцій з використання соціальних ресурсів, які забезпечують вирішення поставленого завдання [1, с. 30].

У контексті проблеми, що розглядається, значущості набуває GR-технології, використання яких у соціально-комунікативному просторі має на меті підтримку системи взаємодії соціального суб'єкта з органами управління і влади (органами державної влади, державними органами та органами місцевого самоврядування).

Зазначимо, що GR-технології включають всі види діяльності, які містять способи впливу на процес прийняття рішень в органах державної влади, у тому числі прийоми, режими роботи, операції та процедури. Організація соціально-комунікативної діяльності відбувається на основі певної програми дій щодо вирішення проблем пільгової категорії громадян.

Умовою успішної реалізації GR-технології є встановлення позитивного зворотного зв'язку для створення діалогу, в якому ініціатива переходить до публічного органу або третьої особи (ЗМІ, благодійні організації, спонсори, мобілізована громадськість).

Вплив на органи влади складається з сукупності різних форм і методів діяльності GR-суб'єктів. Проте є певні помилки у розумінні GR технологій. Наприклад, під "взаємодією з органами влади" нерідко розуміють пряму міжособистісну взаємодію з представниками органів влади, позиціонування позитивного іміджу в середовищі представників владних структур, збільшення державних послуг, отримання державного фінансування або оперативне реагування на соціальні запити, залучення до діяльності робочих груп і комісій, моніторинг державної політики та діяльності органів влади.

GR-технології класифікуються на основі трьох типів каналів комунікації:

- 1) документальні – законопроекти та нормативно-правові акти, події та електронні PR-тексти;
- 2) події – перелік спеціальних заходів, які організовані в GR, з обмеженнями GR-стратегією та ресурсами суб'єкта – ініціатора діалогу;
- 3) електронні – види комунікації, опосередковані мережею Інтернет та іншими технічними засобами зв'язку.

Система GR-технологій включає такі складові:

1. Технологія прямої взаємодії з органами влади складається з особистої комунікації з представниками держави та оперативного зворотного зв'язку. При реалізації цієї технології соціальний суб'єкт використовує такі засоби: письмове звернення, прями переговори або

особисте спілкування, Skype, e-mail та інші електронні засоби міжособистісної комунікації, які не передбачають участі третіх осіб.

2. Технологія експертизи включає відбір інформації та адаптації GR-повідомлень під конкретну особу або групу. Для прямої експертизи використовуються наступні процедури: підготовка нормативно-правових актів, пропозицій та рекомендацій, участь у роботі комісій, круглих столів, парламентські слухання, онлайн-процедури, фінансування аналітики та публікацій експертних суджень.

3. Технологія медіарілейшнз розробляється з урахуванням впливу на третю особу, оскільки комунікація з органами влади при медіарілейшнз завжди опосередкована й передбачає лише дискурс. До переліку заходів, які можна використовувати для звернення уваги на соціальні проблеми та пошуку способів їх вирішення слід віднести такі: прес-конференції, прес-клуби, брифінги, прес-тури, спічрайтінг, спін-докторінги, блогінги.

4. Технологія grassroots передбачає непрямий вплив на громадськість, яка мобілізується у такі групи: а) mass public – загальна сукупність громадян; б) attentive public – малочисельна, але активна група, яка виконує ключову роль у суспільно-політичному житті; в) mobilizable public – невелика група, для якої характерна трансформація суспільно-політичної уваги в мобілізовану участь завдяки діяльності агентів мобілізації. Практична реалізація технології grassroots включає такі види діяльності: акції зі збору підписів, формування суспільних рухів, залучення волонтерів, складання петицій, розповсюдження інформації з проблемних питань за допомогою соціальних мереж і онлайн-платформ.

5. Комунікативна технологія корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) складає становить систему способів інформування та впливу на інвесторів, акціонерів, співробітників, партнерів, клієнтів і всього суспільства. Технологія КСВ покликана здійснювати непрямий вплив на представників влади в GR завдяки організації та проведенню соціальних акцій, благодійних заходів, публікацій соціальних звітів, підтримці бізнесу (наприклад, надання на пільгових умовах оренди власних приміщень депутатам для спілкування з громадянами), координації ком'юніті з використанням соціальних мереж. Електронні засоби зв'язку є ефективним інструментом для фандрайзінгу та краудфандінгу, застосування яких сприяє вирішенню соціально значущих проблем.

На синкретизмі відтворення дійсності побудована технологія трансмедійний сторітеллінг (transmedia storytelling), що поєднує вербальні, візуальні та аудіальні компоненти медіасередовища в єдину "трансмедійну історію", створену на декількох платформах і в різних форматах.

До переваг даної технології слід віднести можливість створення соціально-комунікативного простору, який складається з різноформатних елементів крос-платформного середовища (фільм, книга, документалістика, відеогра, блог, форум обговорення проблем, шоу, медіафестиваль). Дана технологія дозволяє емоційно "пережити" досвід, який неможливо завоюти у реальному світі. Для прикладу: "Чорнобиль. Зона відчуження". Закритий показ (URL: <http://chernobyl.tnt-online.ru/exclusive/v01.htm>). Залучення онлайн-аудиторії проходить за допомогою квесту, який поєднує віртуальні ігри, обговорення в соціальних мережах і на форумах з діями, які учасники мають здійснити на вулицях реальних міст і навіть відправитись у Прип'ять. Слоган серіалу є "Ніхто не повернеться таким, яким був!", а візуальними символами стали перевернута машина "Волга", чорно-жовта стрічка і люди в жовтих костюмах хім-

захисту, які знаходились як у віртуальному просторі, так і в реальних місцях проведення квесту.

Синкретичність різноформатних компонентів та ізоморфізм між частиною і цілим у трансмедійній історії дозволяють вирішити комплекс завдань пізнавального процесу: а) удосконалити структуру досліджуваного матеріалу; б) наблизити предметний зміст інформації до інтересів її споживачів; в) перевести інтерактивність і персоналізованість пізнання на новий якісний рівень; г) підвищити ефективність передачі та отримання інформації аудиторією через різні канали медіакомунікацій; г) створити об'ємну медіакартину світу.

Для вирішення цих завдань використовуються методи міждисциплінарного аналізу і синтезу окремих періодів і компонентів історії, які розташовані на різних платформах. Кожен медійний канал згідно своєї специфіки повинен бути сегментом розвитку єдиної трансмедійної історії, що сприяє створенню комплексного програмованого переживання історії.

Такий метод інтегрування змісту дозволяє залучити інтерес аудиторії до поставленої проблеми і утримати її увагу в контент-потоці. Крім того, з'являється можливість не просто викликати "причетність" реципієнта, а залучити його до активної взаємодії, створити змішану реальність, яка поєднує онлайн і офлайн-комунікації.

В епоху цифрової революції підвищується інтерес зарубіжних та вітчизняних дослідників до цифрових комунікаційних технологій. У цьому аспекті перспективним видається дослідження унікальних можливостей такого виду інтернет-технологій, як Phygital-технології, в яких інтегрується цифровий і фізичний простір. Сутність поняття phygital розкривається формулою Physics + Digital = Phygital, в якій виражається злиття двох реальностей: фізичної (physics – фізичний) та віртуальної (digital – цифровий).

Phygital-технології досліджуються через вивчення конкретних кейсів - по одному прикладу на кожну з виявлених напрямків phygital. Завдяки використанню phygital технологій змінюється традиційна структура комунікативного процесу, яку можна подати такою схемою: "комунікатор/реципієнт – гаджет – цифрова пошукова система – продукт комунікації". Застосування цієї схеми при встановленні інтерактивної взаємодії сприяє посиленню соціально-психологічного впливу на аудиторію, успішному управлінню значним обсягом інформації, наданні можливості кожному учаснику зайняти центральне місце у соціально-комунікативному просторі.

Разом з тим, одночасна присутність у реальному і віртуальному просторі, їх інтегрування у внутрішньому світі впливає на активізацію психічних процесів - (асоціації і креативного мислення, уяви і фантазії, емоцій і почуттів), що сприяє розширенню, поглибленню індивідуального простору особистості. Отже, у контексті кейсів phygital-технології посиляться їх інформаційна складова, збагачена технічним інструментарієм – графічними зображеннями, схемами, фотографіями, картами, відеозаписами, відеоіграми і візуальними ефектами.

Застосування phygital-технологій надає можливість створити віртуальну реальність, яка сама по собі досить реальна. У цьому випадку можна говорити про створення нової віртуальної реальності, що ґрунтується на цифровій техніці. Особистість, перебуваючи у двох просторах водночас, здатна створювати ілюзію цілеспрямованої діяльності в просторі віртуальної реальності. Адже кожна людина, поринаючи у віртуальну реальність, конструює в ній власний образ. У такий спосіб згортається обсяг актуалізованої інформації, підвищується швидкість її відтворення, зменшується інтелектуальне навантаження, формується почуття емоційного комфорту.

Слід звернути увагу на те, що інструментарій новітніх медіатехнологій може бути інтегрованим у традиційні технології, що спричинить появу інновацій у сучасному соціально-комунікативному просторі.

Висновки. В умовах інформаційного суспільства роль сучасних медіа технологій полягає у створенні поліфонічного соціально-комунікативного простору, в якому суспільні явища та комунікативні процеси взаємодіють з віртуальною реальністю, створюючи, тим самим, "мозаїчну" медіа-картину світу.

Реалізація комунікативного потенціалу новітніх медіатехнологій, безперечно, сприяє предметному й змістовому збагаченню інформаційних потоків, їх наближенню до глибинних інтересів громадськості, залученню аудиторії до діалогу при вирішенні соціальних проблем і прийнятті конструктивного рішення. Відтак з'являється можливість не лише створити ефект співучасті, а й залучити комунікантів до активної взаємодії як під час міжособистісної й групової комунікації, так і в процесі онлайн і офлайн-комунікації.

Так, застосовуючи GR-технологію можна здійснювати комунікативну діяльність у декількох напрямках, використовуючи різні канали комунікації: пряму взаємодію з органами влади; експертизу; медіарилейшнз; grassroots і комунікативні технології КСВ. Всередині кожної технології існують декілька видів діяльності, звернення до яких залежить від використання певного каналу.

Практичне значення використання технологічного потенціалу медіатехнологій, представлене синкретичною єдністю вербальних, візуальних і аудіальних компонентів крос-платформного середовища (transmedia storytelling) або інтеграцією фізичного і цифрового простору (phygital-технології), полягає у можливості управляти значним обсягом інформації, здійсненні трансфо-

рмації в свідомості людей, збагаченні їх соціально-психологічного і культурного життя, що, у свою чергу, сприяє соціальній активності, прийнятті конструктивних рішень як результату комунікативного полілогу.

Перспективи подальших досліджень в окресленому напрямі вбачаються в комплексному міждисциплінарному аналізі новітніх технологій, здатних здійснити ефективний вплив на подальший розвиток соціально-культурного простору, а також їх класифікації та систематизації як засобів якісних перетворень в духовному і соціальному житті інформаційного суспільства, розвитку його соціальної активності на шляху політичного, економічного, науково-технічного і культурного прогресу.

Список використаних джерел

1. Гавра Д.П. Социально-коммуникативные технологии: сущность, структура, функции / Д.П. Гавра // Петербургская школа PR и рекламы: от теории к практике. Вып. 1: Сб. статей / Отв. ред. А.Д. Кривоносов. – СПб, 2003. – С. 30–35.
2. Кузьменкова М.А. Phygital-технологии – инновация в мире коммуникаций // Медиаскоп: электронный научный журнал факультета журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова. – Вып. 3. – 2014. – <http://www.mediascope.ru/node/1570>.
3. Чимаров С.Ю. Government Relations (GR): типология и технологии деятельности / С.Ю. Чимаров // Научные труды Северо-Западной академии государственной службы. – 2011. – Т. 2. – Вып. 3. – С. 181–191.
4. GR: связи с государством. Теория, практика и механизмы взаимодействия бизнеса и гражданского общества с государством / Под ред. Л. Сморгунова и Л. Тимофеевой. – М., 2012. – 316 с.
5. GR: теория и практика / Под ред. И.Е. Минтусова, О.Г. Филатовой. – СПб, 2013. – 280 с.
6. Pratten R. Getting Started in Transmedia Storytelling: A Practical Guide for Beginners / Pratten Robert (2nd ed.). London, UK: CreateSpace, 2015. – 224 p.
7. Phillips A.A. Creator's Guide to Transmedia Storytelling: How to Captivate and Engage Audiences Across Multiple Platforms / A.A. Phillips. – 2012. – June, 21. – URL: <http://www.amazon.com/Creators-Guide-TransmediaStorytellingCaptivate/dp/0071791523>

Надійшла до редколегії 16.05.16

Мargarita Sowa, д-р пед. наук, проф.,
Светлана Денижна, канд. пед. наук, доц.

Институт уголовно-исполнительной службы Национальной академии внутренних дел, Киев

СОВРЕМЕННЫЕ МЕДИАТЕХНОЛОГИИ ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНО-КОМУНИКАТИВНОГО ПРОСТРАНСТВА

Раскрыт коммуникативный и технологический потенциал медиатехнологий в трансформации социально-коммуникативного пространства; описаны классификационные характеристики GR-технологий; рассмотрены возможности технологии "трансмедийного сторителлинга" в привлечении целевой аудитории к взаимодействию в смешанной реальности, объединяющей онлайн и офлайн-коммуникации; проанализированы признаки phygital-технологий, образованных на стыке физической и цифровой реальности, потенциал которых состоит в сочетании существующей действительности и виртуальной реальности, а также трансформации способов общения и сознания людей, изменению смыслов и стереотипов социальных коммуникаций. Отмечено, что инструментарий современных медиатехнологий следует интегрировать в традиционные технологии, что повлечет появление инноваций в социально-коммуникативном пространстве.

Ключевые слова: медиатехнологии, социально-коммуникативные технологии, GR-технологии, трансмедийный сторителлинг, phygital-технологии.

Margarita Sowa, Dr. of Sc., Prof.,
Dyzenizhna Svetlana, PhD, Assoc. Prof.
Institute of Penal Service of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv

MODERN MEDIA TECHNOLOGY TRANSFORMATION OF SOCIAL AND COMMUNICATIVE SPACE

Disclosed is a communicative and technological potential of media technology in the transformation of social and communicative space; described classification characteristics GR-technologies; the possibilities of technology "transmedia storytelling" in attracting the target audience to interact in mixed reality, combining online and offline communication; analyzed signs phygital-tech, formed at the intersection of physical and digital reality, the potential of which is a combination of existing reality and virtual reality, as well as the transformation of communication, and consciousness of people, changing meanings and patterns of social communications. It is noted that the tools of modern media technologies should be integrated into conventional technologies that involve the emergence of innovations in social and communicative space.

Keywords: media technology, social and communication technology, the GR-technology, transmedia storytelling, phygital-technology.

УДК 159:343.811

Павло Тарнавський, студ.
Інститут кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, Київ

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК МЕТОД СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УВ'ЯЗНЕНИХ

У статті визначено сутність поняття соціально-психологічної реабілітації як психологічного супроводу відновлення особистості засудженого у період виконання покарання. Розглянуто технологію арт-терапії як дієвий інструментарій соціально-психологічної реабілітації ув'язнених. Досліджено основні психологічні проблеми ув'язнених, які виникають в умовах виконання покарань, сформульовано принципи їх подолання. Розкрито переваги технології арт-терапії, її творчий потенціал для соціально-психологічної реабілітації засуджених.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація засуджених, психологічний супровід, арт-терапія.

Постановка проблеми. У період соціально-економічної та політичної кризи спостерігаємо ознаки занепаду людських, міжособистісних стосунків. Водночас, як відомо, рівень розвитку суспільства визначається, насамперед, гуманним ставленням до соціально незахищених верств населення та знедолених. І до однієї з таких категорій належать люди, що з власної провини, чи то волею долі опинилися у місцях позбавлення свободи.

Соціально-психологічна робота з засудженими полягає у тому, щоб за певних обставин не втрачати надії та віри у світле людське начало. Вона пов'язана не тільки з подоланням соціальної дискримінації, але й зі зміною їх уявлень про самого себе – Я-концепції, ціннісних орієнтацій і соціальних установок.

Для більш ефективної реалізації реформи пенітенціарної системи, спрямованої на гуманізацію всього виправного процесу, а також приведення його у відповідність з міжнародними стандартами, необхідні подальша розробка і впровадження інноваційних технологій у соціально-психологічну роботу.

Однією з найбільш складних завдань пенітенціарної системи є коригуючий вплив на особистість засудженого, виправлення тих її рис, які призвели до конфлікту з соціумом, законом. Психологи пенітенціарної системи при виконанні цього завдання часто стикаються з серйозними складнощами. Більшість засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, перебувають у вкрай негативному психоемоційному стані. Відчувають почуття тривоги і роздратування у зв'язку з неможливістю задоволення своїх потреб. Ці процеси більшою мірою відбуваються із засудженими, вперше потрапили до місця позбавлення волі. У разі поведінка регулюється за допомогою механізмів психологічного захисту. Знання особливостей особистості засуджених дозволить правильно оцінити їх дії і вчинки, визначити ефективність виправного впливу, організувати процес соціальної реабілітації, попередити злочини та інші правопорушення з їхнього боку.

Для того, щоб конструктивно впливати на особистість, домогтися позитивних змін у внутрішньому світі засудженого, необхідно знати про ступінь деформації його індивідуальних властивостей і якостей, соціальних умов, які стали передумовами і джерелами криміналізованості особистості. З цією метою необхідно проводити вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості засудженого. Одним з найбільш простих у використанні та ефективних методів діагностики та корекції особистості є арт-терапія.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питанням соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків а також засуджених за допомогою методу арт-терапії займалися такі науковці: М.С. Вальдес Одріосола, М.В. Кисельова, А.І. Копитін, Є.Є. Світовська, О.Л. Вознесенська, Ю.Д. Гундертайло, Ю.Є. Латуненко, О.А. Немежанська, М.В. Максимов, М.А. Гуліноа. Проте, не зважаючи на численні дослідження вчених, переваги технології арт-терапії, її творчий потенціал для соці-

льно-психологічної реабілітації засуджених є практично не досліджені.

Мета статті – розглянути метод арт-терапії, як дієвий засіб соціально-психологічної реабілітації ув'язнених.

Соціально-психологічна реабілітація передбачає таку організацію режиму, яка, у сполученні з актами милосердя, має призвести до розкаяння арештованого, глибокого особистісного самозасудження та покаання, кардинального ціннісного переорієнтування особистості, глибокого психологічного самоочищення – катарсису.

До основних психологічних проблем ув'язнених, які виникають у виправному закладі, належать:

1) Розв'язання кризових ситуацій, що пов'язані з "негативними звітками", наприклад, втрата родичів, повідомлення про розлучення чи розрив значущих стосунків, відхилення апеляцій тощо.

2) Ситуаційні психологічні проблеми, що найчастіше пов'язані зі складнощами адаптації та взаємодії всередині колонії та поза нею. Психологічні ситуативні проблеми виявляються у зростанні рівня тривожності, депресивності настрою, часто у гострому почутті несправедливості долі, у почуттях безпорадності та безнадійності; у соціальній ізоляції, почуттях самотності, відсутності емоційної підтримки. Часто спостерігаються сплески агресивного характеру.

3) Внутрішні/глибинні психологічні проблеми, що формуються протагоністами у формі запитань: "Чому я це зробив?", "Чому я знову і знову потрапляю в одні й ті ж самі проблемні ситуації?" Найчастіше відповіддю на це запитання є те, що ув'язненим властива нерозвиненість моральної сфери особистості, заперечення загальноприйнятих моральних принципів, викривлення уявлень про норми людського співіснування. Актуальною проблемою, що потребує втручання психолога, є слабкість особистісної регулятивної системи: відсутність здатності керування власними емоціями і поведінковими реакціями, імпульсивність за відсутності раціонального аналізу обставин і можливих наслідків вчинку, скоєного під впливом сильного емоційного переживання.

4) Проблеми, що пов'язані з когнітивною та соціальною деривацією ув'язнених. Ці проблеми, насамперед, стосуються пацієнтів, що через певні причини були поміщені у карцер, а також тих, хто перебуває у камерах на особливому режимі. За таких умов у пацієнтів підсилюються депресивні симптоми, зростає рівень тривожності, поглиблюються іпохондричні стани, нерідко виникають психотичні симптоми (наприклад, галюцинації).

5) Психологічні проблеми засуджених на довічне ув'язнення. Основною проблемою для такого ув'язненого з довічним терміном формулюється ним самим як "життя не має сенсу; для чого жити, якщо все одно немає жодної надії на визволення". Перша і найбільш суттєва проблема з психологічної точки зору – це особистісне та емоційне прийняття по життєвому терміну. Друга проблема впливає з попередньої – це низька структуризація життя індивіда, через низьку здатність до цілеутворення, що виявляється у нездатності ставити короткотривалі й, особливо, довготривалі цілі, неспро-

можності віднайти сенс свого існування. Усі ці проблеми виявляються у депресивних та тривожних переживаннях, почуттях безнадійності та безпорадності, почутті відсутності контролю над власним життям.

6) Психологічні проблеми пацієнтів, пов'язані з закінченням терміну ув'язнення і наступної соціалізації та адаптації до суспільства.

Як правило, формулювання проблеми самим засудженим звучить так: "Я не хочу більше повертатися до тюрми". Головним завданням психолога у цьому випадку є допомога протагоністу усвідомити, що для успішної реадaptaції до суспільства він мусить пройти через процес самоперетворення, він повинний кардинально змінити свої погляди на життя, суспільство, себе, інших людей. Нинішньому ув'язненому потрібно буде повністю поміняти свій стиль життя, поведінкові стереотипи, емоційні реакції і навіть уявлення про себе та риси характеру. Одночасно з роботою на розвиток власне мотивації до змін психолог має допомогти протагоністові у виробленні та закріпленні необхідних знань та навичок. Також одночасно психолог має вирішувати завдання зі зниження тривожності, подолання "вивченої безпорадності" (що нерідко виникає в ув'язнених внаслідок особливостей тюремного режиму та тюремного життя), надання інформації про ресурси, які можуть допомогти протагоністові після виходу на свободу.

7) Особливою категорією проблем є проблема алкогольної та наркотичної залежності, а також проблема ВІЛ/СНІД інфікованих ув'язнених. За офіційною статистикою майже кожний другий ув'язнений страждає від наркотичної або алкогольної залежності. За неофіційними даними, кількість таких хворих сягає 70 відсотків. Психологічна робота тут, насамперед, має бути спрямована на усвідомлення проблеми, на формування мотивації до лікування і навчання пацієнта протистояти вживанню наркотиків та алкоголю, а також на запобігання зривам. Особливо актуальною ця проблема є для пацієнтів, що виходять на свободу.

Як свідчить досвід роботи закордонних, зокрема, американських колег, в якості методів роботи психолога з ув'язненими можуть використовуватися як індивідуальні консультації, так і групова терапія. Формування груп здійснюється, зазвичай, з врахуванням мети терапії. Тож це, наприклад, можуть бути:

групи "Керування гнівом", де метою є навчання пацієнтів опановувати власні емоції, зокрема, гнів, агресію, фрустрацію тощо;

групи для ув'язнених з довічним терміном, що мають на меті допомогти "прийняти" довічне ув'язнення, навчити протагоністів структурувати своє життя у в'язниці, знаходити в ньому смисл;

групи для тих, хто має звільнитися у найближчому майбутньому. Ці групи покликані підготувати протагоністів до життя у суспільстві та забезпечити запобігання скоєння рецидивних злочинів.

З огляду на усе вищесказане, ефективним методом роботи психолога з ув'язненими з метою їх соціально-психологічної реабілітації, є арт-терапія.

У 1920-х роках Принцхорн провів класичне дослідження творчості пацієнтів із психічними відхиленнями і прийшов до висновку, що їхня художня творчість відбиває найінтенсивніші конфлікти. У США однією з перших почала займатися терапією мистецтвом Маргарет Намбург. Вона обстежувала дітей, що мали поведінкові проблеми, у психіатричному інституті і пізніше розробила кілька навчальних програм з арт-терапії. У своїй роботі Маргарет спиралась на ідею Фрейда про те, що первинні думки і переживання, які виникають у підсвідомості, найчастіше виражаються у формі образів і символів. На сьогодні методи арт-терапії широко розпо-

всюджуються та набирають популярності в робочій практиці психологів УВП.

Термін "арт-терапія" (art – мистецтво, therape – терапія) означає лікування мистецтвом, звільнення від нервового напруження і внутрішніх, психологічних проблем шляхом творчого самовираження. Первина основа арт-терапевтичних технологій – це архаїчні форми мистецтва, що збереглися переважно в народній творчості і характеризуються наївністю, безпосередністю та насиченістю символами.

Арт-терапія широко використовується психіатрами, психотерапевтами та практичними психологами в якості профілактичного та лікувального засобу. Водночас, слід зазначити, що в нашій країні величезний потенціал арт-терапії недостатньо широко використовується у роботі з ув'язненими.

Цілющий ефект художньої творчості, насамперед, досягається завдяки створенню позитивного настрою, відволіканню від наболілого. Через техніку, колір, форму та сюжет відбувається об'єктивація змісту глибинних, неусвідомлюваних шарів психіки, звільнення від нервово-психічного напруження, тяжких переживань. Як стверджують фахівці, що працюють у напрямку арт-терапії, до позитивних аспектів методу належить, зокрема, легкість встановлення контакту та взаєморозуміння з протагоністом, сприяння психологічному зближенню людей, отримання потужних позитивних емоцій, здобуття людиною здатності долати сумніви та страхи, що, у свою чергу, дозволяє побачити шляхи виходу зі складних життєвих ситуацій та сприяє розв'язанню особистісних проблем. Слід зауважити, що метод арт-терапії відповідає особливостям української ментальності з її орієнтацією на емоційно-образне відображення дійсності, почуттєвістю, ліризмом та естетизмом. Щодо роботи з ув'язненими, актуальним є те, що творчість може використовуватись як засіб подолання почуттів провини та сорому, а також сублімації та каналізації агресивних і деструктивних нахилів та потягів.

Необхідно звернутися до розкриття поняття сублімації – виразу несвідомих інстинктів і потягів (часом деструктивних), за допомогою трансформації їх у витвори мистецтва; мистецтво може одночасно "спрямувати в інше русло" і висловити також почуття злості, болю, тривоги, страху в засуджених у місцях позбавлення волі.

Перевагами методу арт-терапії є те, що він:

1) надає можливість для вираження агресивних почуттів у соціально-прийнятій манері. Малювання, живопис фарбами або ліплення є безпечними способами розрядки напруги;

2) прискорює прогрес в терапії. Підсвідомі конфлікти і внутрішні переживання легше виражаються за допомогою зорових образів, ніж у розмові під час вербальної психотерапії. Невербальні форми комунікації можуть з більшою ймовірністю уникнути свідомої цензури;

3) дає підстави для інтерпретацій та діагностичної роботи в процесі терапії. Творча продукція з огляду на її реальності не може заперечуватися пацієнтом. Зміст і стиль художньої роботи надають терапевту величезну інформацію, крім того, сам автор може вкласти внесок в інтерпретацію своїх власних творінь;

4) дозволяє працювати з думками і почуттями, які здаються непереборними (втрати, смерть, перенесені травми і насильство, страхи, внутрішні конфлікти, спогади дитинства, сновидіння). Іноді невербальний засіб виявляється єдиним інструментом, розкриває і проявляє інтенсивні почуття і переконання;

5) допомагає зміцнити терапевтичні взаємини. Елементи збіги в художній творчості членів групи можуть прискорити розвиток емпатії і позитивних почуттів;

6) сприяє виникненню почуття внутрішнього контролю і порядку;

7) розвиває і посилює увагу до почуттів;
8) підсилює відчуття власної особистісної цінності, підвищує художню компетентність.

Побічним продуктом терапії мистецтвом є задоволення, що виникає в результаті виявлення прихованих умінь та їх розвитку.

Слід звернути увагу на те що, під час роботи із засудженими психологи дають можливість вибору того чи іншого матеріалу, який може бути пов'язаний з особливостями психологічного стану, а також з динамікою арт-терапевтичного процесу. Ув'язненому надається можливість самому вибирати той чи інший матеріал і засоби для образотворчої роботи. Як правило, на початку роботи особи, які проходять реабілітацію, воліють користуватися олівцями або фломастерами. Ці засоби дозволяють їм добре контролювати процес малювання, що відповідає потребі хворих, які будуть відповідати їхнім індивідуальним вимогам. Вибір цих матеріалів може бути пов'язаний з потребою хворих у психологічній захищеності.

На наступних етапах арт-терапевтичного процесу пацієнти поступово освоюють інші матеріали, в тому числі фарби, надають їм великі можливості для вираження різноманітних переживань і роботи з власними почуттями. Крім того, фарби, змішуючись і створюючи різноманітні відтінки, роблять образотворчий процес менш передбачуваним, сполученим з проявом тонких нюансів емоційних станів пацієнта і різних аспектів його досвіду. Коли подолані захисні тенденції, фарби здатні викликати сильний емоційний відгук, відчуття радості відкриття, стимулювати яву.

Пенітенціарними психологами використовуються такі матеріали, як глина, тісто, пісок та інші пластичні матеріали, котрі володіють значними можливостями для

вираження сильних переживань (зокрема почуття гніву). Така форма організаційного процесу як реабілітація передбачає великий ступінь фізичної залученості й м'язової активності, що робить її більш "енергоємною", що дозволяє задіювати психофізіологічні процеси. Адже, форми реабілітації можуть бути доречними в роботі з певною категорією людей, які мають психосоматичні порушення і соматовегетативні прояви невротичних станів, що може давати позитивний ефект.

Висновки. Отже, арт-терапія має потужний потенціал для соціально-психологічної реабілітації засуджених. Художня творчість, заняття мистецтвом дозволяють арештованим віднаходити і зберігати у собі найкращі, сугобо людські якості; дають людині віру і надію; допомагають долати труднощі та страждання життя у неволі; дозволяють віднаходити сенси буття; не зважаючи ні на що, роблять це буття чарівним та прекрасним.

Перспективи подальших досліджень полягають в подальшому розвитку та використанні технології арт-терапії як дієвого інструментарію соціально-психологічної реабілітації ув'язнених.

Список використаних джерел

1. Арт-терапия – новые горизонты : сб. статей. – М. : Когито-Центр, 2006. – 335 с.
2. Зауторова Э.В. Роль искусства и арт-терапии в профилактике и коррекции девиантного поведения / Э.В. Зауторова // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2005. – № 1. – С. 56–61.
3. Мельникова М.Л. Агрессивное поведение делинквентных подростков: детерминанты и условия коррекции : Автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / М.Л. Мельникова. – Екатеринбург, 2007. – 24 с.
4. Новик И.П. Арт-терапия в социальной реабилитации несовершеннолетних / И.П. Новик // Социальная работа. – 2008. – № 4. – С. 55-56.

Надійшла до редколегії 13.05.16

Павел Тарнавский, студ.

Институт криминально-исполнительной службы Национальной академии внутренних дел, Киев

АРТ-ТЕРАПИЯ КАК МЕТОД СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЗАКЛЮЧЕННЫХ

В статье определена сущность понятия социально-психологической реабилитации как психологического сопровождения восстановления личности осужденного за период исполнения наказания. Рассмотрена технология арт-терапии как действенный инструмент социальнo-психологической реабилитации заключенных. Исследованы основные психологические проблемы заключенных, возникающие в учреждениях исполнения наказаний, сформулированы принципы их преодоления. Раскрыты преимущества технологии арт-терапии, ее творческий потенциал для социально-психологической реабилитации осужденных.

Ключевые слова: социально-психологическая реабилитация осужденных, психологическое сопровождение, арт-терапия.

Paul Tarnavskiy, student

Institute of Penal Service of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv

ART-THERAPY AS A METHOD OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF PRISONERS

In the article the essence of the concept of social and psychological rehabilitation as psychological support to restore individual convicted in the period of punishment. Technology is considered art therapy as an effective instrument of social and psychological rehabilitation of prisoners. The basic psychological problems of prisoners that occur in prisons, and the principles to overcome them. Reveals the benefits of art-therapy, its creative potential for social and psychological rehabilitation of convicts.

Keywords: social and psychological rehabilitation of prisoners, psychological support, art-therapy.

УДК 159.922.2: 316.614.5

Юлія Удовенко, канд. психол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ДИТИНИ В УСТАНОВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті охарактеризовано процес адаптації в рамках міждисциплінарного підходу. Проаналізовано процес адаптації дитини в установі соціального захисту на підставі двох взаємопов'язаних видів адаптації: психофізіологічної та соціально-психологічної. Визначено соціально-психологічні характеристики процесу адаптації дитини в установі соціального захисту.

Ключові слова: адаптація, складні життєві обставини, установи соціального захисту.

Постановка проблеми. Починаючи з 2005 р. в Україні відбувається процес реорганізації установ соціального захисту: зокрема, притулки для дітей трансформуються та змінюють свій зміст діяльності у формат центрів соціально-психологічної реабілітації дітей. Від-

повідно до чинного законодавства, притулок для дітей – це заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування у ньому дітей віком від 3 до 18 років, одним з основних завдань якого є соціальний захист позбавлених сімейного виховання дітей, які опинилися

в складних житлово-побутових умовах, залишили навчальні заклади. Тоді як центр соціально-психологічної реабілітації дітей є закладом соціального захисту, що створюється для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги. Серед затверджених завдань і напрямків роботи центру соціально-психологічної реабілітації дітей не визначено одне з найважливіших завдань, з точки зору внутрішнього стану дитини та здійснення реабілітаційних заходів, а саме, допомога дитині у адаптації до тимчасово нової соціальної ситуації. Оскільки, з одного боку, влаштування дитини до установ соціального захисту означає порушення її адаптації та соціалізації в сімейному середовищі, а з іншого боку – вимагає від дитини пристосування до нового соціального середовища (незнайомих дорослих, дітей, правил поведінки в умовах обмеженого простору тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес адаптації індивіда до соціуму, в цілому, розглядається в рамках міждисциплінарних підходу, оскільки є багаторівневим явищем складної біологічної, психічної та соціальної природи. Явище адаптації досліджували такі вчені як Г.-Ю. Айзенк, Ж. Піаже, А.А. Налчаджян, Т. Шибутані, Б.Д. Парігін, Т. Парсонс, В.В. Москаленко, А.Б. Коваленко, М.Н. Корнєв та ін.

У загальному процесі адаптації індивіда до соціуму і розвитку його соціально-психологічних характеристик на думку А.Б. Коваленко та М.Н. Корнєва доцільно виокремлювати етапи первинної та вторинної соціалізації. Етап первинної соціалізації охоплює дві стадії: 1) від народження і до початку навчання в школі (на цій стадії функції соціалізації майже повністю виконують сім'я та дошкільні колективи. Провідну роль відіграє спілкування, яке впродовж зростання дитини доповнюється грою та навчанням); 2) від початку навчання в школі до початку соціальної зрілості (вступ у трудове життя і вибір професії). Для цієї стадії характерно розширення кола спілкування дитини, урізноманітнюється рольовий діапазон, зростає значення навчання і праці, поступово посилюється роль власної активності особистості в процесі соціалізації. Вторинна соціалізація починається з часу вступу людини в трудове життя і має кілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого. На цьому етапі головну роль у становленні особистості відіграє праця, проте значення пізнання та спілкування не зменшується.

Загалом, адаптація – це процес пристосування особистості до існування в соціумі у відповідності з його нормами та вимогами, а також відповідно до потреб, прагнень, мотивів самої особистості [8].

Більшість дослідників стверджують, що адаптацію можна розглядати як складову соціалізації і як її механізм. Тому розрізняють два види адаптації – психофізіологічну та соціально-психологічну, що перебувають у взаємозв'язку. Психофізіологічна адаптація здійснюється в процесі соціалізації особистості в ході її індивідуального розвитку, трудового та професійного становлення. Вона передбачає і соціальну адаптацію як інтегрований показник готовності індивіда до виконання необхідних біосоціальних функцій та прийняття соціальних ролей в групі, колективі, суспільстві. При цьому соціально-психологічна адаптація трактується як оволодіння особистістю ролі під час входження в нову соціальну ситуацію.

Так, Є.В. Дубровська, О. Грачова, М.К. Алексєєнко зазначають, що дитина потрапляє в нові умови (новий

заклад, люди, правила) з багажем негативних спогадів і досвіду [7]. Попередній негативний досвід спілкування зі значимим дорослим (або дорослими) не дає змоги дитині швидко і успішно адаптуватися до нового середовища. При цьому, кількість закладів соціального захисту зросла так швидко, що система освіти не встигла забезпечити їх спеціально підготовленими, професійно навченими кадрами. Найчастіше з вихованцями тут працюють колишні вихователі дитячих садків, вчителі-предметники – люди, які широко вболівають за долю дітей, але у яких недостатньо спеціальних знань для надання необхідної допомоги дитині. Досвід роботи з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, вони набувають здебільшого в процесі роботи з ними.

На думку українських та зарубіжних дослідників (А.Й. Капської, О.В. Безпалько, Г.М. Лактіонової, І.Д. Зверєвої, Ж.В. Петрочко, З.П. Кияниці, Н.Ю. Максимової, Л.С. Алексєєвої, Р.В. Овчарової, Т.Я. Сафонової, Дж. Райкус, Р. Хьюз, К. Роджерса, К. Хорні, Н. Мак-Вільямс та ін., внаслідок складних життєвих обставин у дітей відбувається викривлення вікових новоутворень, спостерігаються емоційна нестійкість, надмірна імпульсивність, домінування примітивних потреб, невміння і небажання визначати життєві цілі, спотворена система уявлень про майбутнє або взагалі відсутність бачення та віра у майбутнє. Практично для всіх дітей даної категорії характерні проблеми у спілкуванні, конфліктність, агресивність [1; 4–6].

Мета дослідження: визначити соціально-психологічні характеристики, які важливо розуміти та враховувати фахівцям (педагогам, соціальним працівникам/соціальним педагогам, психологам), в процесі соціально-психологічної реабілітації дітей на базі установ соціального захисту.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Причини, через які діти влаштовуються до установ соціального захисту (притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей) характеризуються дією комплексу соціально-економічних, медичних та психологічних факторів сімейного неблагополуччя, що як складні життєві обставини. Відповідно до Закону України "Про соціальні послуги" від 19.06.2003 р. № 966-IV, складні життєві обставини – це обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно. Відповідні обставини спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті.

Зокрема, визначають наступні категорії дітей, які приймаються до притулків та центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, а саме: діти, батьки яких мають матеріальні та соціальні проблеми (з низьким матеріальним забезпеченням або безробітні, не мають власної житлової площі); діти, батьки яких зловживають психоактивними речовинами (алкоголь, наркотики); мають проблеми з правоохоронними органами і т. п.; діти з неповних сімей або сімей, які перебувають у стані розлучення; діти, батьки яких померли чи трагічно загинули; діти, батьки яких тимчасово перебувають у лікарнях (через соматичні, психічні захворювання), в місцях позбавлення волі, інших закладах; діти, які втратили фактичну опіку родичів (наприклад, через погіршення стану здоров'я бабусь, дідусів та ін.); діти психічно хворих батьків, які через свій стан не можуть здійснювати догляд за дити-

ною; діти, які зазнали насильства в сім'ї; підлітки, які залишили домівки через конфлікти з батьками або родичами та тривалий час проживають на вулиці, тощо.

Перебування дитини в установі має свої плюси та мінуси. Враховуючи факт травмуючих, небезпечних умов для життя дитини в сім'ї, відповідна ізоляція дитини, безумовно, є позитивним фактором. Оскільки дитина знаходиться в спеці, її життєвляштуванням починають займатися спеціалісти, з'являється шанс оптимізації умов її життя.

Проте ізоляція має бути тимчасовим, екстремним способом допомоги дитині. Шанс оптимізації життя дитини полягає в тому, щоб сприяти створенню сприятливої сімейної ситуації. Це може бути повернення дитини в біологічну сім'ю (якщо умови життя в біологічній сім'ї вдалося покращити та допомогти батькам у відновленні їх виховного потенціалу), чи забезпечити інші форми сімейного влаштування дитини: усиновлення, опіка/піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронатна сім'я. Причому, чим менша дитина, тим більш коротким повинен бути термін перебування її в дитячій установі.

Діти потрапляють до притулків та центрів соціально-психологічної реабілітації тоді, коли їх батьки тимчасово або повністю перестають виконувати свої батьківські обов'язки, або коли їх поведіння спричиняє загрозу життю та здоров'ю дитини. Тобто, в ситуації несприятливих умов соціалізації дитини, тоді, коли вона найбільше за все потребує підтримки та захищеності зі сторони близьких людей, їй потрібно пристосуватися до нової соціальної ситуації, яка обумовлює виникнення напруження та посилює інтенсивність переживань.

Незалежно від причин виникнення складних життєвих обставин в сім'ї (алкоголізм, наркоманія батьків або осіб, які їх замінюють, асоціальний спосіб життя, нехтування задоволенням потреб дитини, різні прояви насильства щодо дітей тощо) діти, як правило, продовжують любити своїх батьків, свою сім'ю, виправдовувати вчинки та поведінку батьків, ідеалізувати їх та мріяти про повернення до них. Діти вважають, що після того як вони були влаштовані до установи, вдома все налагодилось і батьки стали зовсім іншими – "хорошими".

Практика показує, що діти різного віку, в цілому, позитивно оцінюють своїх батьків, а найчастіше засуджують умови життя батьків. У дітей більш старшого віку оцінка батьків більш адекватна, реалістична. Проте надія на те, що батьки зміняться або вже змінилися, стали хорошими, настільки сильна в душі дитини, що вони в неї вірять. Досить часто можна спостерігати, що діти примирились з ситуацією, яка склалася в родині та сприймають її як "норму", оскільки не мають іншого досвіду життя в сім'ї.

Охарактеризуємо процес адаптації дитини до установи соціального захисту на підставі визначених двох взаємопов'язаних видів адаптації: психофізіологічної та соціально-психологічної.

Відповідно, психофізіологічний різновид адаптації дитини до установи соціального захисту характеризується знайомством з новими дорослими, дітьми, формуванням взаємостосунків з ними. Варто пам'ятати, що в цей час діти знаходяться в ситуації розлуки з сім'єю, можуть переживати втрату близьких людей, страждають через відсутність емоційних контактів з ними, хочуть додому тощо. При влаштуванні дітей до установи, вони втрачають родинні зв'язки, звичне для них середовище (власну домівку, речі, іграшки). Дослідження Дж. Боулбі (засновника теорії прихильності) доводять, що лише інтимні, емоційно насичені та стійкі відношен-

ня з об'єктом прихильності забезпечують нормальний психічний розвиток, формування здорової, активної та соціально адаптованої особистості [2]. Здатність дитини до любові та прихильності – це фундаментальна характеристика нормального розвитку, яку вчені визначають в якості критерію психічного здоров'я.

У переважній більшості факт влаштування дитини до установи є для неї раптовим та неочікуваним. Якби не були складні умови життя дітей вдома, як правило, рідко діти за власним бажанням приходять до установ. Крім відсутності бажання та психологічної готовності до даного факту, дитина не має достатньої інформації для адекватного розуміння ситуації, що склалася. Вона не знає відповідей на важливі для неї запитання: "Чому я тут?" (може я погано себе поведив і тому батьки від мене відмовились), "Скільки часу я буду тут перебувати?", "Коли мене заберуть батьки чи інші особи, які їх замінюють?" Зазвичай відповіді фахівців установ носять *ухиляючий характер* через відсутність достовірної, повної інформації, посилюючи невизначеність і нереалістичні очікування дитини. Відсутність інформації сама по собі є травматичною, а також не сприяє процесу адаптації дитини до нових (тимчасових) умов. В ситуації знайомства та встановлення контакту з новими дорослими дитина, як правило, не готова психологічно поділитися своїми переживаннями і може залишатися "один на один" зі своїм горем, не маючи можливості ні обговорити, ні відреагувати свої переживання зі значимими їй дорослими, ні вплинути на ситуацію. Внаслідок чого, дитина демонструє протестні, агресивні або депресивні реакції, поступово роблячи для себе висновки: "Мене залишили, тому що я поганий. Мене ніхто не любить. Я нікому не потрібний. Нікому не можна довіряти. В будь-який момент може що завгодно трапитись".

Поряд з цим, соціально-психологічний різновид адаптації полягає у пристосуванні дитини до умов установи соціального захисту, а саме пристосування до нової території, постійного місця дитини в групі (шафи для речей, місця за столом, стільця, ліжка), щоденного розпорядку дня, правил поведінки, традицій групи, виконання обов'язків (навчатися, прибирати за собою, охайно їсти, дотримуватись черги, тощо). Слід пам'ятати, що деякі обов'язки для дитини можливо є відомими, а для іншої дитини взагалі незнайомими, якими вона має опанувати. Якщо дитина має власні речі, варто виявляти повагу та цінність до них.

Важливе значення в процесі адаптації дитини та її реабілітації, в цілому, є знання та усвідомлення дитиною причин її влаштування до установи, а також її перспектив на майбутнє ("Що з нею буде завтра?", "Коли вона повернеться додому?" та ін.). Це, в свою чергу, забезпечить сприятливі умови для адаптації дитини до нових умов.

При цьому в установі соціального захисту спостерігається жорстка конкуренція між дітьми за "володіння" дорослим (хоча б на хвилину). Конкуруючи за увагу дорослого, діти відчувають незадоволення, яке виявляється в агресивній напрузі в середині дитячого колективу. Оберігаючи себе від болю "не отримати" уваги, діти випрацьовують захисні механізми, які можуть виявлятися у відстороненні, зовнішній апатії, часто – агресивності по відношенні до дітей, дорослих.

Недостатньо особистої уваги до дитини та емоційний голод в умовах колективного життя призводять до знеособлення переживань: дитині не вистачає відношення особисто для неї. У дитини не має дорослого, який виділяв би її серед інших; у неї часто не має речей, які належать особисто їй; немає власного особистого простору, в якому вона може залишитися на-

одинці з собою. Крім того, вона не може розпоряджатися ніким і нічим, включаючи й себе. Все це призводить до того, що дитина хворобливо реагує на все, що можна назвати "своїм".

Потрапляючи в нові умови, а саме до установ соціального захисту (притулків для дітей, центрів соціально-психологічної реабілітації дітей) дитина мисленнєво або дієво намагається повернутися до попереднього життя вдома. З одного боку, бажання дитини повернутися в сім'ю є нормою психічного розвитку, з іншого – дане бажання завжди визначає її поведінку та вчинки на базі установ соціального захисту. Відношення дитини з батьками, братами, сестрами та іншими найближчими родичами є найважливішим фактором формування уявлення про майбутнє дитини, навіть в тому випадку, коли діти більше не можуть проживати з батьками.

Загалом, основною складовою допомогою зазначеній категорії дітей на базі реабілітаційних центрів є забезпечення процесу соціально-психологічної реабілітації. Реабілітація (від лат. *rehabilitatio* – придатність, спроможність) – це поновлення здатності до нормального життя, що забезпечується різними методами лікування, а також застосуванням спеціальних форм організації життєдіяльності. Реабілітація передбачає комплексну, багаторівневу, поетапну і динамічну систему взаємопов'язаних дій, спрямовану на відновлення дитини в правах, статусі, здоров'ї, дієздатності у власних очах і перед обличчям оточуючих. Вона включає аспекти профілактики і корекції відхилень в її розвитку. Реабілітація пов'язана не лише з подоланням сімейних, шкільних проблем, соціальної дискримінації неповнолітніх, але й зі зміною уявлень дитини про саму себе – її "Я-концепцію". Реабілітація дитини можлива тільки через оптимізацію її провідної діяльності і нормалізацію всієї системи відношень з оточуючими.

Мета реабілітації в установі соціального захисту визначається потребами та соціальною ситуацією розвитку кожної дитини, яка опинилась в складних життєвих обставинах, а саме: 1) повернення дитини в біологічну сім'ю; 2) влаштування дитини до сімейних форм виховання (усиновлення, опіка, піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронатна сім'я); 3) підготовка дитини до самостійного життя за умов відсутності можливості повернення дитини в біологічну сім'ю чи влаштування її до сімейних форм виховання.

Оскільки, центри соціально-психологічної реабілітації дітей – це установи тимчасового перебування дітей, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації, відповідно завданням адаптації є допомога дитині у пристосуванні до тимчасової нової соціальної ситуації. Адаптація дитини в установі соціального захисту передбачає її пристосування до нової території, постійного місця дитини в групі (шафи для речей, місця за столом, стілець, ліжко), щоденного розпорядку дня, правил поведінки, традицій групи, виконання обов'язків (навчатися, прибирати за собою, охайно їсти, дотримуватись черги, тощо). Слід пам'ятати, що деякі обов'язки для дитини можливо є відомими, а для іншої дитини взагалі незнайомими, якими вона має опанувати. Якщо дитина має власні речі, варто виявляти повагу та цінність до них. Важливе значення в процесі адаптації дитини та її реабілітації, в цілому, є знання та усвідомлення дитиною причин її розміщення до закладу, а також її перспективи на майбутнє.

Тривалий час і на сучасному етапі практична діяльність притулків та центрів соціально-психологічної реабілітації дітей у розв'язанні проблем дітей, які зазнають впливу несприятливих умов соціалізації спрямована,

переважно, на особистість дитини, на надання їй психологічної допомоги. Тоді як не завжди реалізується напрямок соціально-психологічної роботи з батьками або особами, які їх замінюють, тобто тим найближчим оточенням, що безпосередньо впливає на процес соціалізації дитини та є першочерговою та основоположною ресурсною складовою в процесі надання допомоги дитині. Таким чином, реалізація комплексного підходу передбачає спеціальну організацію професійної взаємодії, яка базується на розумінні загальної мети, усвідомленні того, що для реалізації цієї мети спеціалісти потребують співпраці між собою у вирішенні проблем кожної окремої дитини. Основні правила соціальної реабілітації передбачають здійснення реабілітаційних заходів на початку виникнення проблеми особистості; неперервність та постійність їх проведення; комплексний характер реабілітаційних програм; індивідуальний підхід до визначення об'єму, характеру та змісту реабілітаційних заходів. Ефективність допомоги дітям в установах соціального захисту збільшується за умови, коли вдається реалізувати командний підхід в роботі фахівців (психологів, дефектологів, логопедів, психіатрів, лікарів, педагогів, соціальних працівників/соціальних педагогів, вихователів та ін.). Це забезпечує можливість вирішувати проблему дитини комплексно та побачити ситуацію з різних точок зору. Робота навіть дуже кваліфікованого спеціаліста без тісної співпраці з колегами приводить до зменшення ефективності надання допомоги, швидкому професійному згорянню та виникненню власних емоційних проблем.

Висновки. Отже, розуміння фахівцями соціально-психологічних характеристик процесу адаптації дітей до середовища установ соціального захисту та реалізація комплексного підходу сприятиме ефективному індивідуальному плануванню роботи з дитиною та сім'ю, а також адекватному реагуванню фахівців на різноманітні поведінкові прояви дітей в ситуації їх тимчасової адаптації до установи соціального захисту.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні процедури встановлення контакту з дитиною в процесі її адаптації в установі соціального захисту.

Список використаних джерел

1. Алексеева И.А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. – М.: Генезис, 2005. – 256 с.
2. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М.: Гардарики, 2003. – 180 с.
3. Комплексна реабілітація дитини: стратегія, технології, перспективи / Редкол.: С.О. Новік (голова), І.Г. Єрмаков, Л.І. Немоловська та ін. – К.: Студія сучасної соціальної реклами, 2003. – 190 с.
4. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага. 1984. – 334 с.
5. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства: навчально-методичне видання / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна. – К., 2003. – 344 с.
6. Ослон В.Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная заещающая семья / В.Н. Ослон. – М.: Генезис, 2006. – 368 с.
7. Покращення реабілітаційного простору в закладах соціального захисту дітей. Методичні матеріали для спеціалістів / ВГО "Жіночий консорціум України". – Київ, 2009. – 40 с.
8. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека / С.И. Розум. – СПб.: Речь, 2006. – 365 с.
9. Шульга Т.И. Методика работы с детьми "группы риска" / Т.И. Шульга, В. Слот, Х. Спаниард. – [2-е изд., доп.]. – М.: Изд-во УРАО, 2001. – 128 с.

Надійшла до редколегії 19.05.16

Юлия Удовенко, канд. психол. наук, асист.
 Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЦЕССА АДАПТАЦИИ РЕБЕНКА В УЧРЕЖДЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

В статье охарактеризовано процесс адаптации в рамках междисциплинарного подхода. Проанализирован процесс адаптации ребенка в учреждении социальной защиты на основании двух взаимосвязанных видов адаптации: психофизиологической и социально-психологической. Определены социально-психологические характеристики процесса адаптации ребенка в учреждении социальной защиты.

Ключевые слова: адаптация, сложные жизненные обстоятельства, учреждения социальной защиты.

Julia Udovenko, PhD, assist.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS ADAPTATION OF CHILD INSTITUTION SOCIAL PROTECTION

This article describes the process of adaptation as part of a multidisciplinary approach. The process of adaptation of the child in an institution of social protection on the basis of two related species adaptation, psychophysiological, social and psychological. Defined social-psychological characteristics of the process of adaptation of the child in an institution of social protection.

Keywords: adaptation, difficult life circumstances, institutions of social protection.

УДК 159.9

Андрій Фоменко, психолог
 Центр медико-психологічної реабілітації КОМ-ПАС, Кропивницький

ТРЕНІНГ ЯК ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ МОБІЛІЗОВАНИМ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ

В статті йдеться про тренінг як один з засобів практичної допомоги мобілізованим на військову службу. Розкрито окремі особливості психологічних чинників військового соціуму. Представлено структуру тренінгу у практиці розвитку простору соціально-психологічної адаптації військовослужбовців. Здійснено опис етапів тренінгу, представлено окремі вправи інтерактивних ігор, що сприяють розвитку соціальних умінь та навичок суб'єктів процесу соціально-психологічної адаптації до колективу військовослужбовців.

Ключові слова: тренінг, соціальна взаємодія, соціально-психологічна адаптація, простір соціально-психологічної адаптації, соціальні уміння та навички.

Постановка проблеми. Проблема психологічної адаптації військовослужбовців набуває актуальності з огляду на ескалацію протистояння різних політичних систем у світі, що провокує збройні конфлікти та прояви крайнього екстремізму на території пострадянського простору і водночас підвищує значення боєздатності збройних сил України. Особливої уваги в цьому сенсі заслуговує питання соціально-психологічної адаптації мобілізованих на військову службу в особливий період, у зв'язку проведенням антитерористичної операції на Сході України. Збройний конфлікт позначився збільшенням втрат серед військовослужбовців ЗСУ, у тому числі з урахуванням небойових втрат. За офіційними відомостями відділу роботи з громадянами та доступу до публічної інформації Міністерства оборони України, загальна кількість військовослужбовців, що загинули унаслідок небойових втрат, складає 597 осіб. Серед причин небойових втрат військовослужбовців зокрема вказують такі: самогубство, нещасні випадки, навмисне вбивство, ДТП, порушення заходів безпеки. Ці причини вказують на важливість розвитку психологічного супроводу процесу соціально-психологічної адаптації осіб, мобілізованих на військову службу в особливий період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес соціально-психологічної адаптації осіб, мобілізованих на військову службу варто сприймати як входження особистості в специфічні умови середовища збройних сил, до яких слід віднести характеристики авторитарності армії, специфіку побудови військових колективів на принципах чіткої ієрархічної структури та з урахуванням статутних відносин, соціально-психологічний клімат військового колективу, жорсткий режим життєдіяльності військовослужбовців в структурі військового соціуму.

Сам процес мобілізації на військову службу в особливий період, з урахуванням його психологічного контексту в наукових роботах представлений недостатньо, зокрема у вигляді аналізу окремих психологічних чинни-

ків адаптації кадрових військовослужбовців (В. Алещенко, Р. Андрикевич, Т. Бусленко, Т. Ефремов). Натомість, в наукових роботах з соціальної психології ґрунтовно розкриті питання психології професійної діяльності (С. Артемов, В. Константинов, І. Кряжева, Є. Таранов, Н. Хохлова) та соціально-психологічної адаптації окремих професійних і соціальних груп (Т. Єреміна, Е. Завьялова, Н. Крюков). Психологічні чинники безпеки професійної діяльності також розглянуті в ряді наукових праць з професійної педагогіки та психології (Р. Макаров, М. Михайлік, В. Пономаренко). При цьому, питання соціально-психологічної адаптації осіб, мобілізованих до строювих частин в особливий період, залишається нерозробленим.

Процес входження особистості в нове соціальне середовище передбачає освоєння нею особливостей та чинників соціально-психологічного простору адаптації, в його розумінні засновників гештальт-терапії (Ф. Перлз, П. Гудмен), а також послідовників підходу (А. Журавльов, А. Купрейченко). Таким чином, простір соціально-психологічної адаптації розглядається нами як те, що відображає взаємодію між людиною і середовищем, простір в якому об'єднуються, як об'єктивна логіка середовища, так і суб'єктивна логіка людини.

Виходячи з теоретичної основи дослідження процесу соціально-психологічної адаптації мобілізованих на військову службу, варто зазначити, що метою створення тренінгу, як практики соціально-психологічної допомоги мобілізованим, є розробка системи заходів, що сприятимуть розвитку адаптивності військовослужбовців в умовах нового соціального середовища та дефіциту часу на бойове злагодження підрозділів. **Метою** ж даної статті є здійснення опису етапів тренінгу та окремих вправ інтерактивної гри, що сприяють розвитку соціальних умінь та навичок суб'єктів процесу соціально-психологічної адаптації до колективу військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Процес адаптації засобами тренінгу перед-

бачає розвиток адаптивності особистості по кільком параметрам: когнітивному, емоційно-ціннісному та конативному [3]. Тренінг соціально-психологічної адаптації мобілізованих створює умови для ефективного включення мобілізованих в життя військового підрозділу, допомагає військовослужбовцям швидко інтегруватися в армійський колектив, сприяє становленню міжособистісних зв'язків учасників та розвитку оптимальної позиції в процесі рішення проблемних ситуацій.

Тренінг є одним з важливих методів активного соціально-психологічного навчання. В ході інтерактивної гри відбувається оволодіння соціально-психологічними знаннями, розвиваються рефлексивні здібності суб'єкта соціальної дії, відбувається корекція емоційно-ціннісного компоненту особистості, формуються навички міжособистісної взаємодії [2, с. 30–32].

В тренінгу відбувається організований процес структуривання та збагачення життєвого досвіду членів групи, учасники оволодівають техніками саморозуміння, саморегуляції, самоорганізації, напрацьовують практичний досвід керування своїм емоційним станом та поведінкою [1, с. 12].

В той же час, станом на грудень 2014 р., в Збройних силах України (ЗСУ) тренінги, як засіб психологічної допомоги військовослужбовцям в процесі їх соціально-психологічної адаптації, не використовувалися. За результатами соціологічного опитування мобілізованих на військову службу до в/ч п/п В 2336, лише близько 5 % респондентів брали участь в психологічних тренінгах в цивільному житті і жоден під час служби у навчальних підрозділах ЗСУ. При цьому, вже після участі у першому тренінгу, 94 % вибірки відзначили свою готовність до подальшої участі в тренінгах за програмою "Тренінги для психологічної підготовки та адаптації військових до бойових дій" [4].

Розроблена авторами концепція тренінгу об'єднує різні форми соціально-психологічної адаптації військовослужбовців у як колективах, укомплектованих особами мобілізованими на військову службу, так і у колективах, які складаються з мобілізованих та військовослужбовців за контрактом. Форма, змістовне наповнення та структура тренінгу актуальні за умови стислого терміну залагодження бойових підрозділів в навчальних та бойових частинах Збройних сил України (ЗСУ) та Національної гвардії України (НГУ). Представлений далі матеріал апробовано авторами на практиці у військових частинах, що дислокуються на території Кіровоградської області, в навчальних військових частинах ЗСУ та у військових підрозділах, які знаходяться в зоні проведення антитерористичної операції (АТО) на сході України протягом 2015 р.

Таким чином, форма і структура тренінгу передбачають систему інтерактивних ігор та вправ, спрямованих на організацію простору соціально-психологічної адаптації в процесі створення колективу мобілізованих на військову службу. Етапи інтерактивної гри [5, с. 14–15] прийняті за моделлю К. Фопеля (Klaus W. Vopel).

Перший етап – аналіз групової ситуації. На початку інтерактивної гри кожному учаснику пропонується представити себе групі. Знайомство групи пропонується здійснювати з застосуванням творчої самопрезентації учасників, за умови обмеження часу та обсягу інформації. Знайомство може здійснюватись у формі стислого звернення учасника до групи, або з використанням метафоричних карт запропонованих групі на початку вправи, що залежить від адаптивності та комунікативних здібностей учасників тренінгу.

Довільна самопрезентація дозволяє учаснику використати наявний творчий ресурс для швидкої саморе-

флексії та опису індивідуальних відмінностей, власних інтересів, актуалізації попереднього життєвого досвіду, вираженого у ставленні до оточення, до власних інтересів та принципів взаємодії, щодо власних ціннісних пріоритетів особистості.

Використання асоціативно-метафоричних карт ("Персона", "Вікна і двері") на даному етапі тренінгу застосовується для активізації проєктивного механізму суб'єкта самопрезентації, з метою вивільнення висловлювань відносно себе, своїх устремлень і неусвідомлених ставлень до групи та поточної ситуації, а також стосовно бажаних підходів до рішення протиріч.

Стрімкий темп вправи дозволяє учасникам сформувати емоційне ставлення до групи та відчути її настрій. У кожного учасника з'являється можливість оцінити нове оточення в його особливостях і використати це під час наступних вправ. Для поглиблення знайомства, групі дозволяється поставити кожному з учасників по два запитання, на які вони відповідають за власним бажанням. Ця вправа актуалізує ряд важливих для групи питань, мотивує до взаємодії, демонструє інтерес один до одного.

За результатами етапу, ведучий оцінює ситуацію по групі в цілому і потреби кожного учасника, з метою передбачення відповідної підтримки групі у процесі та у наступних етапах ігрової взаємодії. Передбачається, що на даному етапі ведучий проявляє найбільшу активність з метою означення бажаного напрямку розвитку простору соціально-психологічної адаптації для конкретної групи.

Другий етап – пояснення мети та завдань ігрової взаємодії, означення напрямів розвитку активності учасників груп. Важливо пояснити учасникам, чому ведучий пропонує участь в інтерактивній грі. За наявності питань, ведучий відповідає на них, у такий спосіб він забезпечує необхідне для учасників гри почуття безпеки в нових для них умовах. На цьому етапі також важливо запропонувати групі створити правила взаємодії учасників в грі. Кожен з них може представити власні пропозиції щодо обмежень та заборон в тренінгу, пропонує власне розуміння правил комунікації, може їх захищати, погоджуватись або відхиляти пропозиції інших учасників. Цей етап окреслює основні межі зони комфорту кожного учасника і групи в цілому, тож є першим кроком до створення простору соціально-психологічної адаптації групи.

Третій етап – проведення гри. На цьому етапі ведучий контролює процес гри і ставить нові завдання та інструкції групі, роз'яснює незрозумілі для учасників вказівки, стежить за виконанням правил.

Ігрова вправа "Мандрівка в гори" – це рольова гра, де кожен індивід має самостійно (без попередніх домовленостей) визначити власну позицію відносно групи, що стоїть перед завданням уявної мандрівки в гори. Суть гри полягає у тому, що група шикуються для подолання умовних труднощів та перешкод, а кожен учасник самостійно визначає своє місце в умовному порядку. Гра сприяє визначенню власної позиції суб'єкта самоорганізації відносно групи в процесі упорядкування та використання ним простору соціально-психологічної адаптації на підставі наявного досвіду, але з урахуванням загальноприйнятих обмежень, позиції інших учасників та без можливості вербальної комунікації з ними. Процес взаємодії в грі сприяє прояву лідерських якостей учасників, формуванню толерантного ставлення до інших, оволодінню прийомами невербальної комунікації, навичками лобювання власних інтересів та мотивує учасників до пошуків компромісу в новому середовищі з урахуванням його особливостей та чинників. По завершенню вправи, учасники залучаються до групової реф-

лексії з метою з'ясування причин їх вибору власного місця при шикванні в грі. Після того як кожен пояснює власний вибір, група обговорює можливі зміни щодо порядку шиквання, відбувається корекція між уявленнями учасника про себе й інших учасників групи. Гра може спровокувати конфліктну ситуацію між учасниками та дозволити її вирішити у встановленому правилах тренінгу порядку. Ведучий має слідкувати за процесом усунення протиріч і роз'яснити учасникам існуючі стратегії рішень конфліктів та наявні можливості розв'язання проблем.

Гра продовжується кількома етапами вправ на самоорганізацію та злагодження групи з обмеженням зору учасників (важливо передбачити пов'язки на очі). Перебуваючи в колі, вони мають "наосліп" вишикуватися в формі геометричних фігур. Спочатку намагаються утворити квадрат. Група починає шукати шляхи самоорганізації для прийняття спільних рішень та для контролю виконання завдань. Вправа дозволяє виявити потенційних лідерів групи, зрозуміти бажані для них стратегії управління групою та ставлення до інших учасників. Ведучий має здійснювати контроль за процесом ігрової взаємодії та порядком виконання вправи. За умов малої активності групи при виконанні вправи, ведучий заохочує активних учасників гри за допомогою запитань щодо пояснення прийнятих ними рішень. Коли група доводить свою готовність представити результат виконання вправи, ведучий дає можливість перевірити будь-кому з учасників правильність побудови фігури, при цьому не знімає обмеження зорового контролю. Контроль – це також засіб управління, тому на цьому етапі вправи можна також виявити прихованих лідерів, які вичікують слушної нагоди для вступу в гру. Після контролю або без нього, група знімає пов'язки і визначається з якістю виконання завдання, розбирає помилки, радиться стосовно засобів їх уникнення. Це слушний момент для ведучого надати пояснення щодо основних помилок, підтримати конструктивні зауваження, поставити під сумнів взаємні звинувачення учасників і узагальнити висновки, які зробили учасники. Після цього можна перейти до побудови групою трикутника. З урахуванням попереднього досвіду групи, варто ввести обмеження по часу виконання вправи. Вправа дозволить оцінити вміння групи використовувати попередній досвід взаємодії, адаптивність потенційних лідерів, здійснювати контроль часу на виконання вправи за умови обмеження візуального спостереження. Порядок закінчення вправ не змінюється. Ведучий пропонує будь-кому з групи перевірити якість виконання. Відсутність бажаних слід сприймати як неоднозначний показник. Це може свідчити як про збільшення ступеню довіри учасників до групи, так і про зниження їх активності в результаті втомлюваності однотипними завданнями, що є небажаним для армійського колективу з урахуванням умов служби у ЗСУ. Тому, ведучий має залучити групу до обговорення, щоб з'ясувати проблеми і досягнення групи під час виконання вправи. У разі необхідності опрацювання типових помилок групи, пропонується виконати вправу з ускладненням фігури для побудови (наприклад, літера "У"). За будь-яких умов виконання додаткового етапу, вправа закінчується обговоренням помилок, пропозиціями їх рішень або уникань.

З метою зниження напруження в групі, учасникам варто запропонувати ряд легких завдань на візуальну оцінку і співвідношення різних фізичних ознак учасників групи у таких вправах: шиквання за вагою, розміром ноги, кольором очей і тому подібне. Ці вправи з разом обмеженням вербальної комунікації спонукають групу до розвитку альтернативних засобів спілкування та

розширюють можливості тілесного контакту учасників. За результатами проведеного серед мобілізованих опитування, більшості з них (82 %) доводиться протягом 1-2 міс. звикати до спільного проживання і побуту. Відтак для військовослужбовців, з урахуванням їх частого перебування в польових умовах, важливо звузити до мінімуму фізичний простір зони інтимності й при цьому зберегти її окремі психологічні ознаки. Ведучому варто запропонувати групі поговорити про нові знання стосовно інших учасників, про їх спільні та відмінні ознаки, підтримати позитивні відгуки одних учасників групи відносно інших.

Ще один різновид вправ у грі пов'язаний з розвитком довіри між учасниками, вони також надають можливість випробувати ролі керівника та підлеглого. Ці вправи здебільшого парні і полягають у розвитку взаємодії двох осіб, що по черзі керують діями партнера з умовно обмеженими можливостями. Ситуація моделює умови, де комфорт та безпека слабшого залежить від сильнішого. Обставини залежності від товаришів в бойових умовах викликають стурбованість у 74 % військовослужбовців за контрактом та 48 % опитаних мобілізованих військовослужбовців. Ведучому важливо допомогти подолати учасникам стурбованість та недовіру до партнерів, обговорити складності, які виникають в процесі виконання завдань, разом з групою знайти можливості їх подолання. На запит командирів підрозділів та офіцерів по роботі з особовим складом, до тренінгу можуть бути включені прийомні надання екстреної психологічної допомоги при гострому стресі, що також надають військовослужбовцям навички комунікації в кризових ситуаціях.

Четвертий етап – підведення підсумків гри, під час якого ведучий узагальнює результати діяльності учасників на трьох рівнях пізнання простору соціально-психологічної адаптації: когнітивному, емоційно-ціннісному та конативному рівнях.

На даному етапі перевірки ефективності тренінгу, як практики соціально-психологічної допомоги мобілізованим на військову службу, з'ясовано наступні відомості:

На когнітивному рівні учасники тренінгу формують уявлення про простір групової взаємодії як про простір комфорту та безпеки кожного суб'єкта, що виражається у висновках та побажаннях військовослужбовців у кінці інтерактивної гри. Під час обговорень кожного етапу, військовослужбовці виражають своє ставлення щодо різних стратегій поведінки в колективі, про конфліктні ситуації та можливості їх вирішення або використання, про творчий потенціал процесу адаптації за наявності отриманих в тренінгу знань. За результатами опитування мобілізованих, з'ясовано, що 94 % з них вважають важливими отримані у тренінгу знання і бажують розширювати їх надалі. Вони також вважають, що прийоми ігрової взаємодії, розширюють їхні знання про оточення та можливості взаємодії з товаришами. 72 % констатують важливість отриманих знань для подальшої служби в ЗСУ.

На емоційно-ціннісному рівні, порівняння результатів діагностики психологічної атмосфери колективу за методикою Ф. Фіндлера (до і після тренінгів), вказують на збільшення кількості однорідних показників щодо ставлення особистості до колективу (підрозділу), зокрема по наступним показникам: дружелюбність, згода, теплота, захопленість. У змішаних колективах (контрактники/мобілізовані) на етапі бойового злагодження до проведення тренінгів, у 10 % новоприбулих спостерігались граничні показники по продуктивності і співробітництву, що вказує на недостатній досвід співпраці військовослужбовців. За результатами, що отримані після тренінгу, показники по вищезазначеним ставленням змінилися на позитивні. Крім того, у більшості (5 з 8) підрозділів, що приймали участь в інтер-

активних іграх, суб'єктні ставлення військовослужбовців до групи мали схожі за оціночними значеннями ставлення до свого колективу.

Перевірка ефективності тренінгу результатами визначення індексу групової згуртованості К.Е. Сішора підтверджують корекцію суб'єктних ставлень військовослужбовців до колективу, що виражається у зміні показників індексу згуртованості у 12 % мобілізованих від середнього (8-11,5 балів) до вище середнього (12-15 балів) у 67 % від вище середнього до високого (15-17 балів).

Участь особистості в моделюванні системи побажань, обмежень та заборон на другому етапі гри розвивають у учасників (в середньому по групах у 77 % опитаних) емоційне схвалення взаємних зобов'язань, які забезпечують комфортні умови для самовираження суб'єкта соціальної дії. Для мобілізованих, цей рівень сприяє розвитку здатності до переоцінки себе і власної системи оцінювання колективу в залежності від можливості приймати участь у спільній діяльності та у рішенні спільних задач.

На конативному рівні взаємодії учасники тренінгу вчаться усвідомленню соціальних (в тому числі і комунікативних) вмінь та навичок, що сприяють оптимізації соціальної взаємодії в непередбачуваних, нетипових для цивільного життя або екстремальних ситуаціях.

Таким чином, тренінг як практика соціально-психологічної допомоги військовослужбовцям мобілізованим до збройних сил є формою активного навчання, що дозволяє особистості в нових соціальних умовах, сформувавши простір соціально-психологічної адаптації, в якому розвиваються продуктивні міжособистісні взаємини, здатність до творчого переосмислення власної позиції, формуються уміння та навички, що сприятимуть розв'язанню конфліктних ситуацій і становленню сприятливого психологічного клімату в армійському колективі на етапі його формування.

За результатами аналізу тренінгу, як практики соціально-психологічної допомоги мобілізованим на військову службу, можуть бути зроблені наступні висновки:

В сучасній психологічній літературі тренінг, як форма та метод соціально-психологічної допомоги, широко представлено різними структурними та змістовними компонентами. На теперішній час тренінги широко використовуються для підготовки персоналу в різних професійних галузях, зокрема й у процесі згуртування професійних колективів.

Попри це, тренінги у практиці соціально-психологічної адаптації та психологічної підготовки військовослужбовців ЗСУ до 2014 р. в наукових вітчизняних виданнях висвітлені недостатньо. Щодо практики соціально-психологічної допомоги мобілізованих на військову службу в особливий період, з урахуванням особливостей процесу соціально-психологічної адаптації даної категорії військовослужбовців, тренінги як практика соціально-психологічної допомоги не представлені. При цьому, слід зазначити, що в сучасній психологічній літературі описано більшість елементів інтерактивних ігор, які можуть бути засновані у практиці соціально-психологічної допомоги військовослужбовців.

За результатами проведених опитувань мобілізованих, які приймали участь в тренінгах за програмою "Тренінги для психологічної підготовки та адаптації військових до бойових дій", переважна більшість (94 %) вказує на корисність даної практики в процесі соціально-психологічної адаптації особистості до умов армійського соціуму, бажають продовжувати брати участь в інтерактивних іграх під час служби в ЗСУ.

На підтримку даної практики вказують результати соціально-психологічних досліджень за методикою Ф. Фіндлера, що визначається позитивними змінами у ставленнях мобілізованих до військового колективу. Користь тренінгу, як засобу соціально-психологічної допомоги мобілізованих, позначається також на позитивній динаміці показника індексу групової згуртованості (К.Е. Сішора).

Висновки. На даному етапі дослідження продовжується робота щодо вивчення та опису особливостей та чинників простору соціально-психологічного адаптації мобілізованих на військову службу та моделювання системи заходів, спрямованої на розвиток адаптивності військовослужбовців даної категорії.

Список використаних джерел

1. Матяш Н.В. Методы активного социально-психологического обучения / Н.В. Матяш, Т.А. Павлова. – М.: Академия, 2007. – 96 с.
2. Моница Г.Б. Коммуникативный тренинг / Г.Б. Моница, Е.К. Лютова-Робертс. – СПб.: Речь, 2007. – 224 с.
3. Надирашвили Ш.А. Особенности закономерностей действия установки на различных уровнях психической активности человека / Ш.А. Надирашвили // Проблемы социальной психологии. – Т.: 1976. – С. 237-249.
4. Фоменко А.Г. Тренінги для психологічної підготовки та адаптації військових до бойових дій / А.Г. Фоменко, Г.М. Колева, Г.П. Сябренко. – К.: 2015. – 108 с.
5. Фопель К. Технология ведения тренинга / К. Фопель. – М.: Генезис, 2004. – 129 с.

Надійшла до редколегії 19.05.16

Андрей Фоменко, психолог

Центр медико-психологической реабилитации КОМ-ПАС, Кропивницкий

ТРЕНИНГ КАК ПРАКТИКА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ МОБИЛИЗОВАННЫМ НА ВОЕННУЮ СЛУЖБУ

В статье говорится о тренинге как о способе практической помощи мобилизованным на военную службу. Раскрыты некоторые особенности психологических факторов военного социума. Представлена структура тренинга в практике развития пространства социально-психологической адаптации военнослужащих. Осуществлено описание этапов тренинга, представлены отдельные упражнения интерактивных игр, способствующих развитию социальных умений и навыков субъектов процесса социально-психологической адаптации к коллективу военнослужащих.

Ключевые слова: тренинг, социальное взаимодействие, социально-психологическая адаптация, пространство социально-психологической адаптации, социальные умения и навыки.

Andriy Fomenko, psychologist

Center for medical and psychological rehabilitation COM-PAS, Kropivnitskiy

TRAINING AS A PRACTICE OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO SERVICEMEN MOBILIZED FOR MILITARY SERVICE

The article describes the training as a way of practical assistance to people who mobilized for military service. It revealed some of the features of psychological factors of military society. Presented structural stages of the training in the practice of the space of social and psychological adaptation of military personnel. Described exercises of the interactive game with soldiers in the process of adapting to a new team.

Keywords: training, social interaction, social and psychological adaptation, space social and psychological adjustment, social skills.

УДК 159.922

Віталій Шмаргун, д-р психол. наук, проф.
НУБіП України, Київ

СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНА РЕГУЛЯЦІЯ ПРОЦЕСУ МИСЛЕННЯ

У статті розглядаються питання сенсорно-перцептивної регуляції як початкового рівня образного сприймання та мислення. На основі емпіричних даних показано зв'язок показників сенсорики й перцепції з показниками психометричного інтелекту дітей підліткового віку, які мали різний рівень IQ.

Ключові слова: сенсорно-перцептивні якості, інтелект, когнітивні стилі, підлітковий вік.

Актуальність дослідження. У психологічній науці проблема розвитку сенсорно-перцептивної діяльності розглядається як одна з актуальних. Сенсорні та перцептивні процеси, як регулятори взаємодії людини з предметами та явищами навколишнього середовища, як первинні форми становлення пізнання є основою психічного розвитку й важливою умовою людської життєдіяльності. Поняття "сенсорно-перцептивна діяльність" охоплює чуттєве сприймання та перцептивні дії, які забезпечують усвідомлене чуттєве виділення певних властивостей обстежуваних об'єктів з наступним перетворенням сенсорної інформації у відображення дійсності в формі побудови образу, адекватного предметному світові та меті діяльності. Це поняття виходить із наукових досліджень психомоторних процесів, що пов'язують зовнішній світ фізичного тіла людини з його внутрішнім світом – потребами, психічними процесами і станами, та бере свій початок від експериментальних робіт видатного російського психофізіолога І.М. Сеченова кінця XIX ст., який уперше ввів у науковий обіг ці терміни. Ці дослідження поставали як важливий напрям, як необхідний щабель переходу до вивчення найважливішого і популярного предмета психологічних досліджень – пізнавальних процесів людини.

Залежно від складності, прийнято називати три рівні психіки чи психічного відображення реальності: це сенсорика і перцепція, уявлення і вищий – вербально-логічний рівень. Перехід від сенсорного рівня психічного відображення до перцептивного є подальшим розвитком сенсорики – значним підвищенням числа сукупних відчуттів, комплексності аналізаторних систем (синестезії). Підвищення чутливості в результаті взаємодії аналізаторів і тренувальних вправ отримало назву "сенсорибілізація". В останньому випадку мова йде про сенсорне виховання – систему педагогічного впливів, спрямованих на формування способів чуттєвого пізнання і вдосконалення відчуттів і сприймання. Процес перцепції – це сприймання. Апперцепція – також являє собою прийом і обробку зорової, слухової, тактильної, праксичної і іншої інформації. Додавання до основного поняття приставки "ап" – покликане показати всю складність сприймання. Ми не просто чуємо, бачимо тощо, а все це пропускаємо через індивідуальну призму.

На сьогодні більшість моделей і програм навчання дітей зорієнтовано на когнітивний розвиток. Тому для психологічної науки є негайною потребою дослідження всіх чинників, що можуть впливати на формування інтелектуального потенціалу людини у їх числі й сенсорно-перцептивних здібностей. Зокрема ці здібності можуть досліджуватися у процесі вивчення когнітивно-стильових якостей інтелекту, оскільки ці якості можуть характеризувати не тільки здібності до мимовільного й довільного контролю й регуляції інтелектуальної діяльності, впливаючи тим самим на інтелектуальну продуктивність, але виступають як прояви своєрідності індивідуального інтелекту та сенсорно-перцептивних здібностей.

Поняття "когнітивні стилі" – це стійкі інтегральні характеристики індивідуальності, які визначають тип реагування при виборі способів дії у невизначених ситуаці-

ях, стратегію поведінки людини, особливості контролю нею своїх пізнавальних процесів, це індивідуально-своєрідні способи сприймання і переробки інформації, що сприймається. Стилi позначаються на способах сприймання, структурування, категоризації, розуміння та інтерпретації того, що відбувається. Отже, вони мають безпосереднє відношення до інтелектуальної діяльності людини й можуть проявлятися у досить широкому спектрі переходу від домисленневих процесів та дій – до думки, мислення, позначаючись на стратегіях вирішення пізнавальних задач.

До стильових метакогнітивних характеристик належать: планування, оцінювання, контроль, передбачення, відстеження процесів переробки інформації тощо. Отже, успішність будь-якої інтелектуальної діяльності, з-поміж них і навчальної, багато в чому залежить від сформованості метакогнітивного досвіду індивіда, насамперед, такої його складової, як мимовільний інтелектуальний контроль. Цей контроль, як важлива складова частина ментального досвіду, забезпечує оперативну вибірку регуляцію процесу переробки інформації, що сприймається.

Від рівня розвитку цього контролю залежить обсяг ментального сканування (здатності до широкого сенсорно-перцептивного та мисленого охоплення більшого числа фрагментів того, що відбувається, й фіксації уваги на його релевантних елементах); особливості структурування ментальних репрезентацій ситуацій (здатність легко й вірно диференціювати й співвідносити її елементи адекватно контексту); опір інтерференційним впливам у процесі пошуку рішення на основі більш прискіпливого відбору інформації до моменту його прийняття; залучення понять різного ступеня узагальненості при побудові суджень; імпліцитна навчальність у процесі засвоєння нового виду діяльності чи знання; координація когнітивних функцій у разі виникнення когнітивного конфлікту тощо [9].

Мета статті полягає у дослідженні особливостей переробки сенсорно-перцептивної інформації дітьми підліткового віку в залежності від рівня розвитку їх психометричного інтелекту – IQ. Ця мета реалізовувалася у процесі дослідження когнітивних стилів, як характеристик сенсорно-перцептивного реагування та когнітивно-стильового досвіду досліджуваних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сенсорно-перцептивний рівень розвитку психіки пов'язаний із здатністю сприймати цілісні об'єкти й ситуації. Дослідження "перцептогенеза" показали, що він являє собою стадійний процес, який включає низку проміжних етапів між відчуттям і сприйманням цілісного об'єкта (Л.М. Веккер [1]; Б.Ф. Ломов [5]). Можна вважати, що аналогічні перехідні фази характеризували і процес формування перцептивності в філогенезі. Зокрема ці фази тісно пов'язані з різним ступенем прояву (у філогенезі – розвитку) ситуативної уваги. Активна діяльнісна поведінка, зазвичай складається з низки взаємопов'язаних актів, кожен з яких включає в себе перцептивні й додаткові ефекторні ланки. Подібно до того, як на сенсорному рівні центральною ланкою активності є акт

відчуття, так на перцептивному – акт перцептивності (чуттєві уявлення цілісного образу об'єкта) з безпосереднім спонуканням до реалізації відповідних ефекторних ланок (діяльності), аналогічно тому як на сенсорному рівні їм є емоційний момент відчуття. Якщо на сенсорному рівні наслідком відчуття постають самостійні одиниці активності, то його аналог на перцептивному рівні, зазвичай, є основою однієї з ланок у ланцюзі взаємопов'язаних різних за змістом рефлексорних актів, об'єднаних загальним змістом і діяльністю, яка спрямовується увагою.

Структура пошукової активності на перцептивному рівні приймає такий вигляд: актуалізація потреби; пошукова активність на рівні сенсорної психіки; діяльнісна поведінка, що ініціюється виявленням ключовим подразником; досягнення предмета потреби. Зовні вона аналогічна структурі сенсорного рівня, однак її внутрішня будова змінюється. Те, що на сенсорному рівні було, власне, активністю, тепер становить фоніву (пошукову) фазу діяльності. Генетично перцептивні дії походять від практичних, тому сприймання пов'язане з центральною активною ланкою діяльності. Воно виникає тільки в межах тих рефлексорних актів, з яких складається поведінка. Ці рефлексивні виступають і як цілісні відчуття об'єктів, на які вони спрямовані. Сприймання стає можливим лише на піку емоційних сплесків, чуттєвих уявлень цілісного образу об'єкта, викликаних ключовими подразниками і обумовлюється увагою.

Етапність формування перцептивного орієнтування докладно вивчався О.В. Запорожцем у процесі дослідження інтеріоризації перцептивних дій. Зазначалося, що сутність походження рухів є разом з тим і сутністю походження чуттєвості, відчуття, психіки [3]. У дослідженнях В.П. Зінченка [4], Н.Д. Гордєєвої [2] показано, як у процесі здійснення перцептивних дій формуються й розвиваються різні когнітивні структури: сенсорні й перцептивні еталони, оперативні оцінки сприймання, оперативні схеми, інтегральні образи. Існує також низка досліджень спеціальної психології, які торкаються особливостей сенсорно-перцептивного виховання у процесі навчання дітей з різними вадами аналізаторних систем.

Серію досліджень когнітивно-стильової поведінки в останні роки провела на вибірках студентів М.О. Холодная зі своїми колегами. На основі отриманих даних робляться висновки, що особливості когнітивних стилів можуть бути віднесені до когнітивних ресурсів, при використанні яких суб'єкт має можливість компенсувати недостатній рівень розвитку інтелектуальних здібностей [9]. Показана також специфіка когнітивного й стильового ресурсу за критерієм інтелектуальної компетентності на прикладі реальних досягнень у науково-технічній діяльності.

Причини міжіндивідуальних відмінностей у сенсорних стратегіях при вирішенні одних і тих же інтелектуальних задач вбачає й І.Г. Скотнікова. Автор наголошує, що серед безлічі класів якостей індивідуальності, відомих у диференційній психології, когнітивні стилі найбільш близько співвідносяться з відмінностями в сенсорних стратегіях, оскільки вони характеризують, поперше, пізнавальну сферу психіки, а по-друге, мають інструментальну природу [8]. На міру категоризації об'єктів, як на важливу інформаційну характеристику, що сприяє ефективній організації зорового сприймання в людини, вказують і О.М. Гусев [7], Л.М. Шехтер [10].

У відомих нам джерелах висловлюється думка про існування наскрізних механізмів взаємозв'язку усіх рівнів як сенсорно-перцептивної регуляції, так і стильової поведінки, від яких залежить сформованість і збалансованість основних способів кодування інформації та

особливості її переробки і сприймання. Ці механізми впливають на процес вибору стратегій при постановці й вирішенні тих чи інших завдань, закріплюються в ментальному досвіді й створюють передумови для формування пізнавальної позиції індивіда.

Досліджувані: у дослідженні брали участь 97 школярів підліткового віку (63 хлоп. і 34 дів.). Ці ж самі діти досліджувалися нами на етапі молодшого шкільного віку. Серед них на той час 62 особи були кваліфіковані психолого-медико-педагогічною комісією як такі, що навчалися в спеціальних класах вирівнювання, оскільки мали затримки психічного розвитку (ЗПР), а діти 1–3 класів дослідної групи, крім того, відвідували тричі на тиждень упродовж двох років ще й додаткові коригувальні заняття, тривалістю 90 хвилин кожне, та упродовж усього терміну дослідження мали психологічний супровід. Виходячи з цього, статистичний аналіз за всіма показниками дослідження здійснювався також окремо за вказаними групами дітей [11].

На основі кластерного аналізу були вивчені особливості прояву когнітивних стилів "імпульсивність – рефлексивність", "ригідність – гнучкість пізнавального контролю", "поле залежність – поленеалежність". Саме ці стилі є найбільш вивченими і пов'язаними зі способами переробки перцептивної інформації. Показники такої перцепції залежать від індивідуальних особливостей психічної діяльності різних рівнів і пов'язані з психічними процесами і певними особистісними характеристиками. Залежно від цього у сприйманні домінує ціле, а частини сприймаються недостатньо диференційовано, або ж частини сприймаються окремо, а ціле – як структура. Деякі автори трактують пізнавальні стилі в мисленні як переваги аналізу чи синтезу в перебігу процесів мислення [6; 7].

Методики дослідження

Методика вивчення когнітивно-стильової поведінки. У процесі вивчення когнітивного стилю "імпульсивність – рефлексивність" була застосована методика "Порівняння схожих малюнків" Дж. Кагана [12]. В якості основного показника виступав когнітивний темп – середній час першої відповіді в секундах, а допоміжного – загальна кількість помилок. Що менше помилок, то вище показники різних аспектів інтелектуальної продуктивності. У свою чергу, й часові параметри – це, за своєю суттю – швидкість розумових дій (ментальна швидкість) як субстрат інтелекту. У ній відображається весь спектр індивідуальної психічної системи, включаючи набутий досвід та передбачення. Поняття "імпульсивного – рефлексивного" стилю було сформульовано у психології на основі розрізнення "аналітичного" й "неаналітичного" способів категоризації об'єктів. Аналітичний спосіб ототожнювався з рефлексивністю, а неаналітичний – з імпульсивністю. Загалом "імпульсивність – рефлексивність" характеризує міру ефективності механізмів сканування видимого поля, сформованості орієнтовної, контрольної й інтелектуальної активності індивіда, якість внутрішнього ментального плану, який визначає особливості інтелектуального виконання.

Для виміру когнітивного стилю "ригідність – гнучкість пізнавального контролю" була використана методика "Словесно-кольорова інтерференція" Дж. Струпа [13]. Основним показником був час інтерференції, тобто різниця часу у виконанні карти "кольорові слова" й карти "колір" (Т3-Т2). Додатковий показник становило співвідношення часу виконання другої карти "колір" і першої карти "слова" у вигляді (Т2-Т1), як міри координації словесно-мовних і сенсорно-перцептивних функцій.

Показники цього стилю характеризують ступінь суб'єктивних утруднень при зміні способів переробки інфо-

рмації в умовах когнітивного конфлікту. Основною характеристикою тут виступає міра інтегрованості індивідуального пізнавального досвіду. Оцінка полюсів цього стилю відбувається на основі феномену інтерференції, як результату конкуруючих впливів вербальної й сенсорної функцій у вигляді показників різниці часу на виконання карти "кольорові слова" й карти "колір" (Т3-Т2); що менше час інтерференції, то вище гнучкість контролю.

Про ступінь координації словесно-мовних і сенсорно-перцептивних форм індивідуального досвіду свідчить і такий додатковий показник тесту Струпа, як співвідношення часу виконання карт "колір" і "слова" (Т2-Т1). Він виступає в якості індикатора здібності до словесно-образного перетворення (що менше цей показник, то, відповідно, більш скоординовані, інтегровані певні когнітивні структури переробки інформації). Вважається, що ефект Струпа, швидше за все, відноситься до автоматизмів, ніж до свідомо регульованих нервових процесів. Причиною інтерференції, як припускають деякі автори, є концептуальна близькість двох змінних актуалізуючих кодів – вербального й кольорового, а також міра координації (інтеграції) у структурі ментального досвіду двох його форм – словесно-мовної й сенсорно-перцептивної.

У процесі виміру когнітивного стилю "поле залежність – полenezалежність" використовували методику "Поєднаних фігур" Г. Уткіна (індивідуальний варіант) [14]. Основний критерій – швидкість знаходження простої фігури в складній. Додатковий показник – коефіцієнт імпліцитної навчальності при виконанні тесту, як міра приросту швидкості знаходження простої фігури у складній у другій половині тесту в порівнянні з першою половиною (різниця часу виконання першої й другої половини тесту розділена на час виконання першої його половини).

Основними характеристиками когнітивного стилю "полenezалежність (ПЗ) – полenezалежність (ПНЗ)" виступають здібності до структурування видимого поля з урахуванням наявного перцептивного контексту, а також

здібності до імпліцитної навчальності в процесі засвоєння перцептивної діяльності. Крім того, важливо додатково також враховувати міру використання індивідуальних контролюючих стратегій. Саме в цих стилях, на нашу думку, найбільш рельєфно мають відтворюватися механізми мимовільного і довільного інтелектуального контролю сприймання і переробки інформації.

У процесі інтелектуального розвитку людини відбувається інтеграція механізмів різних рівнів стильової поведінки: стилів кодування, переробки інформації (когнітивних стилів), постановки й вирішення проблем, пізнавального відношення до світу. Наслідком такої інтеграції різних рівнів стильової поведінки (у тому числі й когнітивних стилів) є формування індивідуального пізнавального стилю, який закріплюється в міру становлення стильових якостей інтелекту [9]. Індивідуальний пізнавальний стиль, продуктивність інтелектуальної діяльності залежать не тільки від когнітивних стилів, а й від стилів кодування. Зокрема, прийнято вважати, що стилі "імпульсивність – рефлексивність" і "ПЗ – ПНЗ" розгортаються на основі візуального стилю кодування, а когнітивний стиль "ригідність – гнучкість пізнавального контролю" формується на основі сенсорно-емоційного стилю кодування.

Виклад основного матеріалу. За переважною більшістю показників когнітивних стилів, що вивчалися, діти порівнюваних груп суттєво відрізняються. Наочно це видно з табл. 1, де діти дослідної групи та діти норми істотно відрізняються як за основними, так і за додатковими показниками когнітивних стилів, виключно показника "коефіцієнт імпліцитної навчальності". Серед дослідної й контрольної груп таке виключення становлять часові показники рефлексивності, Т2-Т1 та коефіцієнти імпліцитної навчальності. На цю закономірність указують також результати типологічного аналізу дітей порівнюваних груп, стосовно розподілу за кластерами когнітивних стилів і показниками успішності в навчанні.

Таблиця 1

Середні значення та стандартні відхилення показників когнітивних стилів "імпульсивність – рефлексивність", "ригідність – гнучкість пізнавального контролю", "полenezалежність – полenezалежність" у досліджуваних групах

Показники когнітивних стилів	Діти із пониженим рівнем IQ		Діти норми n=35, IQ=120,40	P*	P**
	Дослідна n=34 IQ=97,23	Контрольна n=28 IQ=92,39			
Час першої відповіді, с	13,25 (2,768)	12,827 (2,806)	11,017 (2,212)	0,0005	0,609
Кількість помилок	12,411 (3,87)	15,781 (3,804)	9,97 (1,723)	0,002	0,001
Величина інтерференції, с (Т3-Т2)	41,319 (21,667)	50,193 (21,0350)	34,218 (14,571)	0,038	0,081
(Т2Т1)	1,372 (0,355)	1,452 (0,243)	1,171 (0,29)	0,01	0,296
Час виділення простої фігури в складній, с	28,684 (9,889)	35,952 (10,025)	24,426 (6,955)	0,045	0,04
Коефіцієнт навчальності	0,03 (0,307)	0,316 (0,276)	0,221 (0,333)	0,718	0,44

* – істотність різниці між дослідною групою та дітьми групи норми

** – істотність різниці між дослідною та контрольною групами
Стандартні відхилення – в дужках

Згідно з отриманими даними, загалом наявність реальних інтелектуальних досягнень (успішність навчання) поєднується з такими комплексними когнітивними якостями інтелекту, як рефлексивність, гнучкість пізнавального контролю, мобільність, ПНЗ. Саме дітям із високими показникам IQ та успішності у навчанні був притаманний указаний комплекс максимально позитивних стильових характеристик. Для таких дітей характерні й інші позитивні варіації когнітивно-стильових реакцій. Не випадково, що в групі дітей но-

рми 17 осіб (48,57 %) мали максимально позитивні значення когнітивно-стильової поведінки, серед дітей дослідної групи таких було 9 (26,47 %) осіб, контрольної – 4 (14,28 %). У той же час, на протилежному полюсі когнітивних стилів, що їх досліджували, максимально негативні значення стильової поведінки мали: діти з нормальним розвитком – 1 (1,86 %), дослідна – 6 (17,65 %), контрольна – 14 (50 %). Результати типологічного аналізу відображені в табл. 2.

Таблиця 2

Якісне групування досліджуваних по полюсах когнітивних стилів

Стильові ознаки	Показники групування по когнітивних стилях		
	Діти з пониженим рівнем IQ		Діти норми, n =35,
	Дослідна, n=34, IQ=97,23	Контрольна, n=28 IQ=92,39	IQ = 120,40
Максимально-позитивні значення когнітивно-стильової поведінки			
Рефлексивні, гнучкі, мобільні ПНЗ	3 (8,82 %)	0	5 (14,28 %)
Рефлексивні, гнучкі,	2 (5,88 %)	0	5 (14,28 %)
Рефлексивні,			
мобільні ПНЗ	2 (5,88 %)	1 (3,57%)	6 (17,14 %)
Гнучкі, мобільні ПНЗ	2 (5,88 %)	3 (10,71%)	1 (2,86 %)
Максимально-негативні значення			
Імпульсивні, ригідні, фіксовані ПЗ	2 (5,88 %)	8 (28,57 %)	0
Імпульсивні, ригідні	2 (5,88 %)	2 (7,14 %)	0
Імпульсивні, фіксовані ПЗ	1 (2,94 %)	0	1 (2,86 %)
Ригідні, фіксовані ПЗ	1 (2,94 %)	4 (14,28 %)	0

Слід зазначити, що і в такій субгрупі, як "швидкі – точні", яка за своєю змістовою характеристикою має максимально позитивні стильові якості, представництво дітей порівнюваних груп було істотно різним. Із 35 осіб, які увійшли до цього кластера, 22 (62,86 %) – звичайні діти, 9 (25,71 %) – діти дослідної групи, 4 (11,43 %) – контрольна група. Решта дітей займали проміжні значення та комбінації, що відтворювали їхні когнітивні реакції та рівень розвитку мимовільного інтелектуального контролю. По кожному із досліджуваних було проведено аналіз когнітивно-стильових характеристик і співставленні з його показниками IQ та успішності у навчанні. Діти норми та діти із ЗПР відрізняються не тільки за показниками інтелекту, а й за когнітивно-стильовими особливостями, не менш важливими показниками інтелектуальної діяльності. За переважною більшістю показників когнітивних стилів, що вивчалися, діти порівнюваних груп суттєво відрізняються, як за основними, так і за додатковими показниками.

Якщо індивідуальний когнітивний ресурс був недостатнім для виконання завдання, то задача не вирішувалась ефективно навіть за умови збільшення часу на її виконання та залучення додаткових стратегій (на основі підказок, аналогій тощо). Водночас, індивіди з низькими показниками IQ, але із краще сформованими метакогнітивними механізмами, були спроможні самостійно справлятися із завданнями за додатковий час. Отже, інтелектуальний розвиток дітей і підлітків залежить від актуалізації всіх елементів когнітивної системи та здібностей ефективно управляти ними. Для дітей з пониженим рівнем інтелекту через особливості динаміки їх інтелектуального розвитку, не менш важливим у зростанні інтелектуальної продуктивності може бути формування стильових якостей інтелекту, ніж нарощування IQ.

Специфічний прояв стильових особливостей може як знижувати, так і підвищувати інтелектуальну продуктивність та розвиток інтелектуальних можливостей особистості. Частина бувших дітей із ЗПР, незважаючи на низькі показники метричного інтелекту, мала досить високі для цієї категорії дітей показники у навчанні. У той же час, окремі учні із групи дітей норми за високих показників інтелекту демонстрували низьку продуктивність інтелектуальної діяльності. Це говорить про унікальність індивідуальних інтелектуальних ресурсів дітей підліткового віку. Попри це, на основі отриманих даних можна припускати, що в цілому потужність когнітивного ресурсу залежить від рівня метричного інтелекту.

Висновки. у процесі дослідження доведена взаємозалежність та взаємообумовленість розвитку сенсорно-перцептивних особливостей та можливостей досліджуваних з показниками їх психометричного інтелекту – IQ. Що вище показники загального IQ, тим діти мали кращі

показники сенсорно-перцептивного реагування у процесі визначення когнітивно-стильової поведінки. Відмінності за цими показниками дітей дослідної і контрольної груп, які мали понижений рівень інтелекту, показують необхідність проведення своєчасної коригувальної роботи з такими дітьми на етапі дошкільного та молодшого шкільного віку.

Формування сенсорно-перцептивних здібностей учня повинно відбуватися на основі вивчення наявних схильностей дітей до певного стилю навчальної поведінки та створення умов для актуалізації індивідуальних стильових проявів, а також за рахунок сприяння розвитку основних механізмів стильового реагування на кожному із його етапів. Зокрема, вже на етапі стилів кодування інформації, у процесі побудови ментальних репрезентацій, потрібно розвивати здібності до комплексного застосування при сприйманні реальності різних форм досвіду (словесно-мовного, візуального, сенсорно-емоційного, кінестетичного), тобто дотримуватися принципу синестезії.

Можливо також передбачати, що в кожній людині при сприйманні тих чи інших впливів мимовільно актуалізується саме та модальність ментального досвіду, яка лежить в основі притаманного їй стилю кодування, хоч принагідним буде зазначити, що у звичайних умовах сприймання дійсності має полісистемний характер. На етапі когнітивних стилів, потрібно розвивати здібності до мимовільного інтелектуального контролю, формування більш продуктивних стильових якостей. У нашому випадку це "рефлексивні" й "швидкі – точні" діти когнітивного стилю "рефлексивність – імпульсивність"; "гнучкі" та "інтегровані" когнітивного стилю "ригідність – гнучкість пізнавального контролю"; "мобільні ПНЗ" та "фіксовані ПНЗ"; когнітивного стилю "поле залежність – полenezалежність".

Діти з такими позитивними стильовими особливостями діють у невизначених ситуаціях при обмеженнях у часі по схемі, в якій швидкий первинний узагальнення доповнюються за рахунок деталізації, диференціації об'єктів з подальшим вторинним узагальненням та прийняттям рішення. Діти ж протилежних полюсів когнітивних стилів діють спонтанно, не дотримуючись цієї схеми. Можливо передбачати, що така схема формування категоріальних структур є загальною при здійсненні будь-яких видів і рівнів психічної діяльності – в даному випадку, як перцептивного рівня, так і рівня семантики мови. Отримані наукові факти мають слугувати глобальною метою, а саме: удосконаленню всієї системи навчання і виховання, основним завданням якої є зростання інтелектуального потенціалу кожної людини.

Список використаних джерел

1. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов / Веккер Л.М. – М.: Смысл, Реч Се, 2000. – 685 с.
2. Гордеева Н.Д. Продуктивный хаос как условие порождения совершенного действия / Н.Д. Гордеева // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 116–127.
3. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2 т. / А.В. Запорожец. – М.: Академия пед. наук СССР, Педагогика, 1986 – Т. 1.: Психическое развитие ребёнка. – 1986. – 320 с. Т. 2.: Развитие произвольных движений. – 1986. – 297 с.
4. Зинченко В.П. Гетерогенез творческого акта: произвольный вклад когнитивной психологии и психологии действия / В.П. Зинченко // Точки-Пункта. – 2006. – № 1-2. – С. 153–197.
5. Ломов Б.Ф. Системность в психологии: избр. психол. тр. / Б.Ф. Ломов; [под ред. В.А. Барабанщикова, Д.Н. Завалишиной, В.А. Пономаренко]. – М.; Воронеж: Моск. психол.-соц. ин-т: МОДЭК, 2003. – 422 с.
6. Наатанен Ристо. Внимание и функции мозга: учебное пособие / Наатанен Ристо; [пер. с англ. под. ред. Е.Н. Соколова]. – М.: – Изд-во МГУ, 1998. – 560 с.
7. Психозизика сенсорных задач: системно-деятельностный анализ поведения человека в ситуациях неопределённости / Гусев А.Н. – М.: Издательство Моск. ун-та, 2004. – 316 с.
8. Скотникова И.Г. Субъективная метафизика: результаты исследования / И.Г. Скотникова // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 2. – С. 121–131.
9. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М.А. Холодная. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.
10. Шехтер Л.М. Зрительные механизмы формирования категориальных структур / Л.М. Шехтер // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 2005. – № 1. – С. 58–67.
11. Шмаргун В.М. Психосоматичні особливості в інтелектуальному розвитку дітей: [монографія] / В.М. Шмаргун. – К.: Університет "Україна", 2009. – 471 с.
12. Block J. Some misgivings about the Matching Familiar Figures Test as a measure of reflection-impulsivity / J. Block, J.H. Block, P. Harrington // Develop. Psychology. – 1974. V. 10. – P. 611–632.
13. Broverman D.M. Dimensions of cognitive style / D.M. Broverman // J. of Personality. – 1960. V. 28(2). – P. 167–185.
14. Witkin H.A. Cognitive style / H.A. Witkin, D.R. Goodenough // Psychol. Issues: Monograph. – 51. 1982. – P. 67–84.

References

1. Vekker L.M. Psykhyka y real'nost': edynaya teoriya psykhycheskykh protsessov / L.M. Vekker. – M.: Smysl, Rech Se, 2000. – 685 s.
2. Hordeeva N.D. Produktivnyy khaos kak uslovye porozhdeniya sovershennoho deystviya / N.D. Hordeeva // Voprosy psykholohy. – 2007. – №3. – S.116 – 127.
3. Zaporozhets A.V. Yzbrannye psykholohycheskye trudy: v 2 t. / A.V. Zaporozhets. – M.: Akademyia ped. nauk SSSR, Pedahohyka, 1986 – T.1.: Psykhycheskoe razvytie rebënka. – 1986. – 320 s. T.2.: Razvytie proyvol'nykh dvyzheny. – 1986. – 297 s.
4. Zynchenko V.P. Heterohenez tvorcheskoho akta: neproyvol'nyy vklad kohnytyvnoy psykholohyy y psykholohyy deystviya / V.P. Zynchenko // Tochky-Puncta. – 2006. – № 1–2. – S. 153 – 197.
5. Lomov B.F. Systemnost' v psykholohyy: yzbr. psykhol.tr. / Lomov B.F.; [pod red. V.A. Barabanshchykova, D.N. Zavalyshynoy, V.A. Ponomarenko]. – M.; Voronezh: Mosk. psykhol.-sots. yn-t: MODEK, 2003. – 422 s.
6. Naatanen Rysto. Vnymanye y funktsyy moz'ha: uchebnoe posobyie / Naatanen Rysto; [per. s anhl. pod. red. E.N. Sokolova]. – M.: – Yzd-vo MHU, 1998. – 560 s.
7. Psykhofozyka sensorykh zadach: systemo-deyatelnostnyy analiz povedeniya cheloveka v sytuatsyyakh neopredelennosti / Husev A.N. – M.: Yzdatel'stvo Mosk. un-ta, 2004. – 316 s.
8. Skotnykova Y.H. Sub'ektyvnaya metafyzika: rezul'taty yssledovaniya/Y.H. Skotnykova // Psykholohychesky zhurnal. – 2003. – T.24, №2. – S.121 – 131.
9. Kholodnaya M.A. Kohnytyvnye styly. O pryrode indyvydual'noho uma / Kholodnaya M.A. – SPb.: Pyter, 2004. – 384 s.
10. Shekhter L.M. Zrytel'nye mekhanyzmy formirovaniya katehoryal'nykh struktur / L.M. Shekhter // Vestnyk MHU. Ser.14. Psykholohyya. – 2005. – №1. –S.58 – 67.
11. Shmarhun V. M. Psykhosomatychni osoblyvosti v intelektual'nomu rozvytku ditey: [monohrafiya] / V.M. Shmarhun. – K.: Universytet „Ukrayina“, 2009. – 471c.
12. Block J., Block J.H., Harrington P. Some misgivings about the Matching Familiar Figures Test as a measure of reflection-impulsivity // Develop. Psychology. 1974. V. 10. P.611–632.
13. Broverman D.M. Dimensions of cognitive style // J. of Personality, 1960. V. 28 (2). P. 167–185.
14. Witkin H.A. Goodenough D.R. Cognitive style. Psychol. issues: Monograph. 51. 1982. p. 67–84.

Надійшла до редколегії 17.05.16

Виталий Шмаргун, д-р психол. наук, проф.
НУБіП України, Київ

СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНАЯ РЕГУЛЯЦИЯ ПРОЦЕССА МЫШЛЕНИЯ

В статье рассматриваются вопросы сенсорно-перцептивной регуляции как начального уровня образного восприятия и мышления. На основе эмпирических данных показана связь показателей сенсорики и перцепции с показателями психометрического интеллекта детей подросткового возраста, которые имели разный уровень IQ.

Ключевые слова: сенсорно-перцептивные свойства, интеллект, когнитивные стили, подростковый возраст.

Vitaliy Shmarhun, Dr. of Science (Psychology), Prof.
National university of life and environmental sciences of Ukraine, Kyiv

SENSORY-PERCEPTUAL REGULATION THINKING PROCESS

The article deals with the sensory-perceptual regulation as an entry-level imagery perception and thinking. There is some connection between the indicators of sensory and perception and the indicators psychometric intelligence among adolescent children who had different level of IQ. The connection based on empirical data is shown in the article.

Keywords: sensory-perceptual quality, intelligence, cognitive style, adolescence.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 2(5)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 14,5. Наклад 300. Зам. № 216-7771.
Вид. № Пс1. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 18.05.16

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02